

MONOGRAPHIES

№ 27

Др ОЛГА САВИЋ

VILLES ET CENTRES DE MOINDRE
IMPORTANCE DANS LA SERBIE DE L'EST

Rédacteur

Dr. RADOVAN RŠUMOVIC

Conseil de rédaction

Dr. MILISAV LUTOVAC

Dr. ČEDOMIR S. MILIC

Dr. MIHAJLO KOSTIC

Dr. RADOVAN RŠUMOVIC

Dr. MILOŠ ZEREMSKI

BELGRADE
1977.

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књ. 27

Др ОЛГА САВИЋ

ГРАДОВИ И МАЊА СРЕДИШТА
ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Уредник

Др РАДОВАН РШУМОВИЋ

Уређивачки одбор

Др МИЛИСАВ ЛУТОВАЦ

Др ЧЕДОМИР С. МИЛИЋ

Др МИХАЈЛЮ КОСТИЋ

Др РАДОВАН РШУМОВИЋ

Др МИЛОШ ЗЕРЕМСКИ

Примљено на седници Уређивачког одбора Института
од 1. јуна 1976.

БЕОГРАД
1977.

Обрада картографских прилога
ДИМИТРИЈЕ КУЗМАНОВИЋ

и Број М.

Штампа: Графичко предузеће „Будућност”, Зрењанин

САДРЖАЈ

	Страна
ОСНОВНЕ ОДЛИКЕ — — — — —	1
Граница области — — — — —	1
Положај градских насеља — — — — —	2
Горња и доња граница градских насеља и варошица — — — — —	5
ПОСТАНАК И РАЗВОЈ — — — — —	6
Римски период — — — — —	6
Средњовековни период — — — — —	9
Турски период — — — — —	12
Период између два светска рата — — — — —	38
РАЗВОЈ ГРАДОВА У САВРЕМЕНИМ УСЛОВИМА — — — — —	49
<i>Најмање урбанизована градска насеља</i> — — — — —	57
Жагубица — — — — —	57
Брза Паланка — — — — —	60
Текија — — — — —	61
<i>Градска насеља са преко 20% пољопривредног становништва</i> — — — — —	62
Голубац — — — — —	62
Доњи Милановац — — — — —	64
Минићево — — — — —	67
<i>Градови са 10—20% пољопривредног становништва</i> — — — — —	62
Петровац на Млави — — — — —	68
Бела Паланка — — — — —	71
Сврљиг — — — — —	73
Деспотовац — — — — —	76
Књажевац — — — — —	79
Болевац — — — — —	80
Неготин — — — — —	85
<i>Градови са 5—10% пољопривредног становништва</i> — — — — —	90
Велико Градиште — — — — —	90
Кучево — — — — —	95
Кладово — — — — —	98
Димитровград — — — — —	102
Зајечар — — — — —	104
Пирот — — — — —	113
<i>Највише урбанизована насеља</i> — — — — —	123
Мајданпек — — — — —	123
Бор — — — — —	127
Ниш — — — — —	133

КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА — — — — —	150
Класификација насеља по величини — — — — —	150
Класификација насеља према морфологији — — — — —	155
Класификација насеља према функцијама — — — — —	163
САВРЕМЕНА ТРАНСФОРМАЦИЈА И УРБАНИЗАЦИЈА — — — — —	182
УТИЦАЈНЕ СФЕРЕ ГРАДОВА — — — — —	187
ЗАКЉУЧАК — — — — —	203
ЛИТЕРАТУРА — — — — —	210
РЕЗИМЕ — — — — —	215

ОСНОВНЕ ОДЛИКЕ

Граница области. — Границе источне Србије су нишавска долина на југу, дунавска на северу, државна граница према Бугарској на истоку и развође између Мораве и Млаве и Мораве и Тимока на западу. У оквиру те границе налазе се градови и насеља градског типа: Велико Градиште, Голубац, Доњи Милановац, Кладово, Неготин, Кучево, Мајданпек, Бор, Зајечар, Бољевац, Књажевац, Петровац на Млави, Жагубица, Деспотовац, Сврљиг, Димитровград, Пирот, Бела Паланка, Ниш, као и мање варошице Текија, Брза Паланка, Минићево и др.

Ова се насеља несумњиво разликују по својој величини, по положају, по функцијама па и по свом изгледу и условима за даље напредовање. Међутим, заједничко им је то што су сва средишна, централна места за већи или мањи број околних сеоских насеља, што развијају градске функције и што у савременом, привредном и општедруштвеном развоју имају већи значај од насеља око себе.

Источна Србија, која у целини није била тако добро повезана са централном, моравском Србијом, била је, нарочито у свом крајњем источном делу — тимочком басену, издвојена и политички и привредно, што је утицало на стварање већих и значајних градских насеља у близини њене источне границе, као што су Неготин, Књажевац, Зајечар. Ово су били а и данас су, политички, управни, културни и привредни центри композитне тимочке долине.

Предео између моравске и тимочке долине пресецају долине Млаве, Пека, Поречке и Црне реке и Ресаве. У њима су градска средишта мањег значаја, касније настала и просторно више удаљена, мада се нека од њих последњих година веома снажно развијају (Бор, Мајданпек). У долини Пека и његових притока налазе се Кучево, Мајданпек и Велико Градиште, у долини Црне реке Бољевац и Бор, за долину Ресаве су везани Деспотовац и Ресавица, у Поречкој реци је Доњи Милановац, а у долини Млаве Петровац на Млави и Жагубица. Сам планински предео, хидрографски чвор источне Србије, одакле се разилазе реке ка северу, југу, истоку и западу, остао је без већих насеља, посебно без градских, јер је готово до данас остао неприступачан и непроходан.

Најстарија и највећа градска насеља јавила су се на границама, источне Србије, у долинама Дунава, Нишаве и Мораве.¹⁾ Све су ове долине одавно важне саобраћајнице не само Србије него овог дела Европе, те се стога у њима јављају врло рано градска насеља, од којих нека тај значај одржавају и данас. Дуж северне дунавске границе, која је истовремено и државна граница, налазе се данас градска насеља и варошице: Велико Градиште, Голубац, Доњи Милановац, Текија, Кладово, Прахово и Брза Паланка, а дуж јужне границе два највећа града овог дела Србије — Ниш и Пирот и два мања — Бела Паланка и Димитровград.

Број градских насеља источне Србије сразмеран је броју градског становништва и знатно је мањи од броја сеоских насеља. У току историјског развоја број градских насеља је растао упоредо са појачаном привредном активношћу и културним напретком, а у супротном случају опадао. У ери општег привредног развоја Србије, па и источно, после другог светског рата, појачан је и развој градских насеља због центрације друштвених добара и развоја индустрије у њима. Овако брзи темпо развоја градова досада није забележен нигде у Србији, па ни у источној. Стари градови се развијају, многе варошице и већа сеоска насеља добијају извесне градске функције, а уз новоподигнута индустријска постројења ничу нова насеља. Зато су за предмет ове студије узете, поред старих градова, и оне варошице и већа сеоска насеља која су захваћена овим савременим бурним развојем и која под утицајем процеса урбанизације све више мењају не само свој спољни изглед него и значај и утицај који имају у области где леже.

Положај градских насеља. — Већ је истакнуто да се најважнији градови налазе на северним, јужним односно западним и источним границама источне Србије, тј. у долинама које ову област ограничавају (моравска, дунавска, тимочка и нишавска). Већина ових долина је одавно насељена, насеља у њима потичу још из римског периода те су се у њима појавили градови утврђеног типа.

И остале долине источне Србије послужиле су као колевка за настајање градова. Тако је композитна долина Тимока у свакој својој котлини одавно имала град мањег или већег значаја, а градови се исто тако помињу још у раном римском периоду и у долинама Млаве, Пека, Поречке реке, Ресаве и Црне реке.

Најчешће се градови налазе на међусобном сјетоку ових важнијих долина или на месту где се за њих везују долине њихових мањих или већих притока. Није редак случај да се насеље налази на месту где се спајају две па и три долине различитог или подједнаког значаја, и то обично на местима где је долина оцедница или на долинским терасама.

¹⁾ О моравским градовима Пожаревацу, Свилајци, Буприји, Параћину и Алексинцу постоје посебне студије истог аутора, те се ти градови овде не разматрају.

Кучево је на месту где се за долину Пека везују долине Бањске и Кучајнске реке, дуж којих се развио најважнији саобраћај ове области, а и само се насеље територијално шири у истом правцу. Код Жагубице се спајају три долине и везују за млавску, која ту настаје од врела непосредно код града (Тисница, Мала река и Жабар). Велико Градиште је близу сјетоке дунавске долине и долине Великог Пека, Бор лежи на Борској реци, којој притичу Ваља Досули, Огазу Слатињава и Вата. Ниш је у долини Нишаве, тамо где се она везује за долину Јужне Мораве. У нишавској долини су и Димитровград, Пирот и Бела Паланка. Ова река протиче кроз поменуће градове тако да њихов већи или мањи део, јужно од Нишаве, остаје изван територије која припада источној Србији и чини их споном са јужном Србијом.

Кроз Мајданпек пролази долина Малог Пека, дуж које се насеље углавном развија. Нови положај Доњег Милановца, после стварања вештачког језера, везан је за сјеток дунавске и ујезерене долине Поречке реке. За дунавску долину су везани и Кладово, Прахово и Голубац. Код Петровца на Млави за млавску долину се везује долина Бусура. Код Зајечара и Књажевца се спајају по две велике долине и настаје трећа. У првом случају су то долине Белог и Црног Тимока (Црне реке), а у другом Сврљишког и Трговишког Тимока. У долини Тимока су и Неготин и Сврљиг. Код Бољевца је сјеток четири мање речне долине (Змијанац, Арнаута, Дреновачки и Грнчарски поток), долини Ресаве код Деспотовца притиче поток Дубница, а Дунаву код Брзе Паланке притичу Суваја и Црквени поток.

Као што се види, долине као најкомунитивнији предели у планинском оквиру источне Србије послужили су за настајање најзначајнијих насеља, а истовремено су послужили и за изградњу саобраћајница које су повезивале међусобно поједине делове источне Србије или је везивале за моравску Србију. Неки су путеви овим долинама помињу још веома рано, али и други настали касније утицали су на стварање значајних насеља као средишта ширих или ужих региона. Тако се, на пример, на дунавском путу, за који се везују путеви са југа или запада, налазе Голубац, Кладово, Велико Градиште, Доњи Милановац, а сличан положај има и Прахово и Брза Паланка. Дуж тимочког пута, који спаја Подунавље са Понишављем, налази се неколико важнијих градова: Неготин, Зајечар, Књажевац, Сврљиг, а исто тако и мања варошица Минићево. Сва ова насеља су на месту, где се за тимочки пут везују два или више путева. То је случај са Неготином; код Зајечара на тимочки пут избија пут долином Црне реке, код Књажевца се за њега везују путеви долином Трговишког Тимока као и путеви према Бољевцу и Сокобањи, код Сврљига се за тимочки пут везују путеви из подножја Сврљишких планина као и пут према Алексинцу, а Минићево је на путу који је долином Коритске реке преко Кади Богаза водио за Бугарску.

И градови у долини Нишаве везани су углавном за она места где се за нишавску магистралу везују путеви са севера, односно југа. То је случај код Димитровграда, код Пирота, Беле Паланке,

преко које је тако област Лужнице везана за Понишавље. На овој магистралу је и Ниш, из кога се путеви разилазе зракасто у свим правцима, али су најзначајнији пут Моравском долином према северу, ка Београду, према југу, ка Солуну и према истоку ка Цариграду.

Градови на млавском путу су такође саобраћајне чворне тачке, односно раскршћа млавског пута са путевима са истока и запада. Петровцу притичу путеви из оба поменута правца, док је Жагубица на путу Бор—Пожаревац мање значајна раскрсница, јер се код ње за млавски пут везују само сеоски путеви са обода котлине.

На значајном путу који просеца источну Србију лежи и Бољевац (пут Параћин—Зајечар долином Црне реке). Кучево је на путу Пожаревац—Мајданпек који води долином Пека, а Деспотовац на путу ресавском долином који се преко Свилајнца везује за главну магистралу Београд—Ниш. Ова три насеља су такође настала на месту где се ови путеви укрштају са неким споредним путем.

Само за два градска насеља источне Србије пут није био пресудан за њихову појаву и даљи развој. То су Бор и Мајданпек. Они су се развили изван кучевског (Мајданпек) и црноморског пута (Бор). Њихов положај и развој био је одређен коришћењем рудних налага, а њихово повезивање за поменуте путне правце, као и изградња других савремених саобраћајница, уследила је доцније као последица њиховог наглог развоја.

Од значаја путева на којима су градови настајали зависио је и њихов даљи развој и просперитет. Због тога што је настао на месту где се спајају значајне међународне саобраћајнице, цариградски и солунски пут, Ниш је постао један од најзначајнијих градова источне па и југоисточне Србије. Међународни значај нишавског пута је утицао на бржи темпо развоја градова у долини Нишаве. Значај осталих градова је пропорционалан важности путева на којима леже, односно броју споредних путева који се на том месту везују за главни пут. Тако су важније раскрснице друмског саобраћаја, Зајечар и Књажевац, где се, сем сеоских путева, тимочки пут укршта са најважнијим трансверзалним саобраћајницама, који повезују источну са моравском Србијом, учиниле да ова насеља и по значају и по темпу развоја, како кроз историју, тако и данас, достигну већи ниво од осталих мањих градских центара који леже на мање значајним саобраћајним раскрсницама.

Несумњиво да је за положај градова источне Србије значајан и котлински рељеф, чија је расцепканост у издвојене природне целине учинила да се готово у свакој таквој целини јави насеље—средште које се касније развијало зависно од других услова. За то је најбољи пример композитна долина Тимока, Нишаве и Млаве.

Пловност Дунава је такође један од веома значајних фактора појаве и положаја једног дела градова источне Србије. Дунав је био прва и најстарија природна саобраћајница која је северни део источне Србије везивала за моравску Србију. Због тога се на јужним странама дунавске долине јављају и најстарији градови ове об-

ласти, и то махом на месту где су се за Дунав везивале споредне долине са југа (Велико Градиште, Голубац, Доњи Милановац и др.). Пошто је део дунавске долине у источној Србији у ствари Бердапска клисура, изолована и неприступачна, која није имала доброг пута ни поред Дунава ни као везу са залеђем, варошице су настале тамо, како то каже Ј. Цвијић, где су била најопаснија места за пловидбу и где су пре регулисања пловидбе прављени прекиди у пловидби (68, 299).

Административна подела овог дела Србије утицала је такође у извесној мери на положај неких градова, а посебно варошица. Свака управна целина тражила је засебно средиште, а оно се стварало тамо где су услови саобраћаја, рељефа и привредног развоја били најповољнији.

На крају се ипак може рећи да је саобраћај за већину градова источне Србије био веома значајан фактор за њихову појаву и положај; он је био примарни услов њиховог даљег напредовања и развоја у привредном и другом погледу. Може се сматрати да ће и савремени саобраћај деловати на даљи развој поменутих насеља. Новоизграђени или пројектовани путеви кроз источну Србију убрзаће или успорити развој неког од градских насеља, а тиме ће несумњиво утицати и на њихов положај.

Горња и доња граница градских насеља и варошица. — Највећи део градова и варошица источне Србије налази се у речним долинама, било на најнижим речним терасама, било на нешто вишим долинским странама. Стога је и већи број ових насеља на мањим надморским висинама. Други фактор који утиче на висину градских насеља несумњиво је и саобраћај, јер сва градска насеља као и варошице које се у новије време развијају нужно леже уз неку саобраћајницу која је обично везана за ниже делове рељефа. Због тога, иако поједини делови источне Србије прелазе висину од 1000 m, градска насеља и варошице не пењу се изнад висине од 450 m, као што се види на табели бр. 1.

Из табеле, у којој су приказане надморске висине ових насеља, види се да је девет насеља испод 100 m, од којих су три чак и испод 50 m надм. висине. Шест насеља је на висини од 100—200 m, три на висини од 200—300 m, 4 од 300—400 m, а само једно насеље на висини преко 400 m.

Табела бр. 1. Надморска висина градова и варошица

Град Насеље	Надморска висина	Град Насеље	Надморска висина	Град Насеље	Надморска висина
Кладово	44	Петровац на М.	124	Бела Паланка	290,4
Неготин	43,4	Зајечар	128	Жагубица	315
Брза Паланка	41	Кучево	164	Пирот	312
Текија	54,9	Деспотовац	188—190	Мајданпек	357
Прахово	64	Милићево	191	Сврљиг	376
Вел. Градиште	72,5	Ниш	193	Бор	378
Голубац	76,7	Књажевац	217	Димитровград	450
Доњи Милановац	70	Бољевац	270		

Најнижи су градови у долини Дунава и Неготин, који се налази у равници Крајине. За њима следе Петровац на Млави и Зајечар, који лежи у доњим деловима слива Млаве и Тимока. Висина градова који се налазе у узводним, горњим деловима слива истих река расте као што показују примери Минићева, Књажевца, Калне и Сврљига за Тимок и Жагубице за долину Млаве. Та појава се опажа и у долини Пека, јер је, на пример, Мајданпек виши од Кучева. Опадање надморске висине градова од горњег ка доњем делу слива реке види се и у долини Дунава као и у долини Нишаве на југу. Тако је Ниш у близини ушћа ове реке у Мораву нижи од Димитровграда који лежи у њеном горњем делу слива, на месту где Нишава улази из Бугарске у нашу земљу.

Због речних сливова и конфигурације терена источне Србије, где све реке припадају сливу Дунава, надморска висина градских насеља у целини опада од југа према северу. У северном делу источне Србије, у дунавској долини, карактеристично је да надморска висина градова опада од запада према истоку, а на југу, у нишавској долини, она се у истом правцу повећава следећи речни ток. У средишњем делу, међутим, види се прво пораст надморске висине градова од запада према истоку, до највишег планинског чвора Србије, одакле, даље према истоку, висина градова поново поступно опада. Пример су за то градови на линији Петровац на Млави, Жагубица, Бор и Зајечар. Ово још једном потврђује да је конфигурација терена источне Србије најзначајнији фактор за надморску висину градова и варошица и да је надморска висина пропорционална висини области у којој град лежи. Због тога се највиши градови налазе у планинском чвору источне Србије, у њеном центру (Жагубица, Бор, Мајданпек) и у крајњем југоисточном делу области, у подножју Старе планине (Пирот и Димитровград).

Треба истаћи и то да услед природне тежње да се градови и варошице као најразвијенија насеља неког краја налазе уз саобраћајнице, а да саобраћајнице настају махом у најпроходнијим, и то већином нижим деловима области, сва ова насеља, ма на којој висини се налазила, не досежу никада горњу границу насељености нити пак доњу. Обично се она налазе на најповољнијим висинама одређеног подручја, најпогоднијим за привредни развој, тако да сеоска насеља у њиховој околини заузимају често и знатно више и знатно ниже делове области.

ПОСТАНАК И РАЗВОЈ ГРАДОВА

Римски период. — Прва појава градова у источној Србији везује се за римски период. Пре тога овде није постојала традиција градског живота. Римска управа је овде успостављена почетком I века нове ере и она истовремено доноси са собом и стварање нових градова било на местима где су раније постојала знатнија насеља староседелаца, било поред значајних војних центара и логора. Ови

последњи градови су настајали на тај начин што се око оваквих центара насељавају трговци и занатлије тзв. римске *canabae*. Од канаба се развио и главни град Горње Мезије *Viminacium*. Градови су углавном подизани у Подунављу у граничној зони — *limesu*, изузетно у Дарданији, где је било од раније већих насеља (Ниш, *Nissa*, *Naissus* I, 2).

Сви римски градови осим Ниша налазили су се углавном у западном делу римског лимеса, а на истоку је такав град била *Ratiaria* (Арчер) у Бугарској. У границама источне Србије, и то уз пут поред Дунава, који је градио римски цар Тиберије, настала су током I века н. е. у низу мања римска насеља — утврђења, уз која су се доцније развиле данашње варошице и градска насеља у области Подунавља. Идући низводно то су била:

Lederata (Рам), која је била веће римско насеље све до најезде Хуна. Већина истраживача мисли да се налазила код Рама, а само неколико да је била на северној страни Дунава код Уј Паланке (банатске), а да је код Рама био само кастел (I, 99—100).

Pincum на ушћу реке Пинкум (Пек), станица на путу поред Дунава, био је утврђење, а претпоставља се и главно насеље рударске области у долини Пека. *Cirrae* код Голушца биле су само село и већи римски кастел, мада је могуће да је у њима било неко време и седиште легије (I, 102 и 2, 112).

Између Голушца и Доњег Милановца, где се налазило римско насеље *Taliata*, било је неколико утврђења. Од њих су најважнија *Novae*, које је Јустинијан обновио и доградио више великих грађевина и утврђења као и у Пинкуму и Купама (I, 103—107). Док се Нове везују за ушће Чезаве или Брњицу или пак Добру, друго по значају насеље *Ad Scrofulus* се везује за Добру односно Босманску реку (2, 199).

Талијата код Доњег Милановца имала је у римско доба 3 кастела. Од ње су водила два пута према *Egeti* (Брзој Паланци). Пут који је ишао преко Мироча био је краћи и на њему се помињу два насеља: *Gerulata* (данашње село Мироч) и *Una* или *Luna* (I, 115. и 109). Дуж дужег пута који је ишао поред Дунава помињу се *Transdierna* (Текија), преко пута *Diernae* (Оршаве), а затим следе *Ducis Pratus* код Сипа, *Caput bovis* код Караташа и *Zanes* (*Diana*) код Кладова, где је било светилиште богињи Дијани. За само насеље код овог светилишта постоји и назив *Transdubeta* према суседној *Dubeti* код Турну Северина. Задње је насеље *Pontes* код данашњег Костола, где је био Трајанов мост на Дунаву. Ова су насеља страдала у хунској најезди, а Јустинијан је обновио само она на десној, јужној страни Дунава.

Aquae се помињу као станица на путу између Егете и Дортикона. Градом је називају тек извори из VI века, мада је постала вероватно у I и II веку. Каниц је сматрао да су се налазиле у Видровцу, јер је од Кусјака пут скретао на југ, ка Неготину. Новија истраживања указују да се налазило код Прахова, одакле је почињао низ

утврђења која су према југу долином Тимока обезбеђивала пут према Нишу. Кастели у области Акве (*regio Aquensis*), којих је било 37, протезали су се на Дунаву од Кладова до Јасена у Бугарској, на југу до Жукотца, који је био у оквиру нишке области, а на југоистоку су укључивали и *Turges* (Пирот) и подигнути су од I—IV века (1, 95. и 150). Претпоставља се да су утврђења у Тимочкој крајини била распоређена у три појаса. Прва линија утврђења је била на Тимоку и од Бражогрица је ишла на Равно, Књажевац, Ргоште, Нишевац, Варош, Сврљиг и Бараницу. Друга линија, паралелна овој, налази се западно од Тимока и ишла је од Прахова на Рготину, Гамзиград, Врбицу, Кожељ до Кулине. Трећа је била на Црном Тимоку, са утврђењима код Лукова, Латинског града (1, 93). Од већих насеља у овом систему су била *Argentares* код Рготине и *Timasium Minus* и *Timasium Maius*, који се везују за Равно, Ргоште, Бараницу односно Нишевац.

Насеља римског лимеса се прво помињу код Птоломеја, који их назива општим именом *polis*, што не значи правно градско насеље, већ само утврђење. Једино се Акве у каснијим изворима помиње као *civitas* (1, 1. и 37).

Хунско освајање средином V века значило је прекид у развоју градског живота. Већина градова је била разорена, али су се после повлачења Хуна неки од њих опоравили и наставили да живе. Касније се градови помињу код Хијерокла и Прокопија, који 554. даје попис свих насеља које је Јустинијан обновио. Један од њих *Timalthion* могао је да лежи на месту где се спајају оба Тимока, Сврљички и Трговишки, јер *thion* значи раскршће (1, 7).

Поред дунавске области градова има у римско доба и на крајњем југу источне Србије дуж пута који води долином Нишаве од Ниша преко Брзог Брода, Беле Паланке и Пирота за Цариград. На том путу се налазила *campus Nissa*, муниципија, основана као римско насеље између 4—6 века н. е., *Remesiana* (Бела Паланка), стара античка варош, која је обухватала четири пута већи простор него каснија белопаланачка тврђава, и *Turges* код Пирота. Дуж овог пута налазила су се утврђења северно и јужно од Нишаве.

Осим ових најважнијих праваца који су били спојени долином Тимока односно путем који је водио овом долином, чији су трагови очувани у Салашу и Самариновцу, насеља и римска утврђења налазе се и у рударским областима тог времена, као што је била долина Пека и Црне реке. По траговима се може са сигурношћу тврдити да је руда вађена и у Бору и у Мајданпеку, Злоту, Слатини, В. Јасеновцу, Волуји, Дубокој и Кучајни. Тако је, на пример, Тилва Рош у долини Борске реке утврђење у чијој су непосредној близини остаци рудског насеља (41, в. 46—47). Од већих насеља се помиње *Chrysoveschia*, која се везује за Кучајну, односно Кучево. Око рудника помиње се читав низ утврђења, али мањег значаја, и то како у долини Пека, тако и у долини Црне реке, где се као значајније насеље може сматрати само Гамзиград, који је Јустинијан обновио (40, 243, 250, 268, 4. и 2).

Трагови старог римског пута долином Млаве и Коритске реке указују на постојање мањих римских насеља и у овој области источне Србије. Већи значај има само *Jovis Pagus*, који се ставља негде између Великог Лаола односно Каменова, где се, сматра се, прелазила Млава.

Према томе римски градови су се налазили углавном дуж најважнијих путева — дунавског на северу и нишавског на југу. Дуж нешто мање значајних путева долином Тимока, који је спајао Подунавље и Понишавље, налазили су се такође римски градови, затим дуж млавског пута. Мање значајни путеви долином Шашке, код Рудне Главе, затим Коритске реке, нису утицали на појаву значајнијих насеља, сем утврђења која су ове путеве штитила. Рударске области у долини Пека и Црне реке, где је у римско доба вађена руда и које су биле привредно значајне, биле су исто тако крцате утврђењима, али и понекима насељем већег значаја.

Средњовековни период. — После најезде Словена и они римски градови које је Јустинијан обновио бивају порушени. Градска насеља која се касније помињу у немањинској и доцнијој српској држави као и у турско доба, имају нешто другачији положај. Тачније речено, сва римска насеља се не помињу у средњовековној Србији, мада се нека ипак одржавају. У то време се нешто мења и правац римског пута и, по Петанчићу, главни прелазак из Угарске у Турску био је код Београда, а одатле су ка југу водила два пута: један од Београда низ Дунав на Годомин, Браничево (Костолац), Ресаву, Ниш, Пирот, Софију, а други преко Шумадије на Крушевац, Косово, Качаник, Скопље и Бустенди (9, XLIX, 121—126). Због тога се и најважнији средњовековни градови налазе дуж ових путева. То су, на пример, Браничево на месту Виминацијума, Ресави поред Деспотовца, Ниш и Пирот.

Поред ових најважнијих било је и мање значајних путева који су у средњем веку водили кроз источну Србију и то већином трагом старих римских путева или делимично измењени. Стога се дуж њих налази и читав низ утврђења која су те путеве штитила. Утврђења се исто тако налазе као заштита средњовековним рудницима источне Србије. Стварање српске државе и формирање њених граница такође је утицало на опадање или пораст значаја неких градских насеља. У феудалној држави, где су властелини тежили да своје поседе и области које су им припадале што више ојачају, готово сваки властелин има свој град. Пример су за то област Браничева и Кучева, Звижда итд., које су имале свака свог засебног господара.

Тако се у овом периоду помиње више утврђених градова у овом делу Србије, јер су њих градили феудалци ради своје сигурности, а градила их је црква ради заштите својих поседа. Сва се та насеља називају градови иако та реч нема тада данашњи смисао, него се односи више на утврђења (15, 6).

Тако се у средњем веку, како је то забележио А. Дероко, помињу следећи градови — утврђења. На Дунаву се помињу Рам, Го-

лубац, источно од данашње варошице, Вишеслав, Стража 5 km источно од старог Доњег Милановца (данашњи Доњи Милановац), Кладово (14).

У сливу Млаве, поред Браничева, које је неко време било и центар средњовековне српске државе, услед померања њених граница са југа на север пред најездом Турака (11, 15), помињу се и ова утврђења: Витовница 10 km источно од Петровца, Горњачка клисура, остаци на Вукану, Узенгији и Жежевици, Градац 15 km јужно од Петровца, Ждрело 13 km ји од Петровца (14).

У долини Пека помињу се градови код Каоне, Кучева и Кучајне, у Ресави Ресава, утврђени манастир (Манасија), у Поречкој реци Милошева кула 18 km ји од Доњег Милановца, у Тимоку Козељ, Равно, Сврљиг и Новаковац 18 km западно од Књажевца и Латински град северно од Ртња (село Јабланица) (14). Ваља поменути и Градаштицу јужно од Сокобање као и Соколац (Соконик, Соколица) 3 km источно од Сокобање.

Највећи број ових градова помиње се дуж средњовековног пута који је ишао долином Нишаве према Цариграду. Ту су се налазили, ако се узму у обзир само градови северно од Нишаве, Вишеград код Сићева, Градац код Малче, Градац код Кнез-Села, Брезница 20 km северозападно од Ниша, Железник 12 km северно од Ниша. Затим су ту били и Градиште сз од Пирота, Градиште зап. од Пирота на ушћу Темшгиге, Атанас код села Крупац, Здравичино горње код Пирота, село Прелесје, Паклештица 12 km си од Пирота, Рсавци 15 km источно од Пирота и Темац сев. од Пирота.

Нека средњовековна утврђења помиње и Вук Карацић у свом опису Србије из 1827. г. Поред Ниша, Кладова и Неготина он помиње и градић Рам, зидине у Градишту, Голубац, ниже Пореча у равни Дунава је била велика варош, а затим у Брзој Паланци, Трнову, на утоку Великог и Малог Тимока зидине које се зову Зајачар и у Сврљигу (51, 93—99).

Сва ова утврђења нису била подједнаког значаја. Било их је значајнијих и мање значајнијих, а осим тога било је и градова ширег значаја, који су поред утврђења играли извесну политичку улогу, имали управни значај или били важна привредна средишта. Од таквих градова међу првима се у Немањиној држави помињу Ниш, Сврљиг, Равно и Козељ, када их је Немања заузео и нека до темеља срушио (8, 203). На Дунаву се у средњем веку као значајније насеље помиње Вишеслав код Доњег Милановца, „у ствари западно од Мироча негде око Поречке реке” (10, 145). Од поменутих градова су, сем Ниша, данас очувани само трагови.

И нека од данашњих насеља имала су у то време одређен значај. Тако се још тада помиње Велико Градиште, јер га је кнез Лазар даровао Раваници (16, 52). Голубац је значајно средњовековно утврђење мостобран. Кучево је у то доба важан рударски центар и помиње се веома често заједно са Браничевом. По мишљењу М. Динића, на месту данашњег Кучева била је вероватно Крушевица,

коју је Лазар такође дао Раваници (39, 6), а В. Симић сматра да је варош Кучево настала на развалинама римског *Gudscuma* на 6—7 km од данашње Кучајне, важног рударског центра тог доба (40, 243—244.)

Средином XIV века помиње се место Железник у Кучеву, са оловним окнима и дубровачком насеобином, који је престао да ради 1433. г., како изгледа, јер га трговци касније не посећују. По Ст. Новаковићу, то је место било на реци Железнику западно од Мајданпека, а В. Симић сматра да тај Железник треба тражити у данашњој Кучајни (26, 22. и 40, 243—244). У средњем веку ради и Мајданпек, али је он тада мали рудник који се готово нигде не помиње (40, 250—251).

Ни о Бору нема много помена. О значају његове области говоре утврђења настала на његовом ширем подручју (Петрус, Латинград и Милошева кула), а називи насеља Злот и Златина, југозападно и јужно од Бора, и посредно указују на развој рударства и рудника у овом крају, које су поменути утврђења штитила (41, а, 58).

Поред Горњачког града и Браничева (*Brandis*), које је било веома важно средиште, седиште византијског стратега и трговински град и које је срушено до темеља 1124. године, у долини Млаве у то време није било већих градова, поготово не на месту данашњих центара. По мишљењу М. Динића, у области средњовековног Браничева најзначајнији су били сам град Браничево, већ почетком XII века седиште епископа, затим Храм (Рам), доцније турски погранични град према Угарској, затим Ждрело на излазу из Горњачке клисуре, крајем 13. века седиште браће Дрмана и Куделина (39, 7—8). Пут из Мађарске прелазио је Дунав код Рама и даље водио у област Браничева, стога и Рам тада долази у значајнија места. Први пут се помиње 1128, када су у његовој близини Византинци победили Мађаре (15, 23).

У Лазаревој повељи Раваници помиње се и село Осаоница, данашња Осаница код Жагубице. Осим утврђења било је и места значајних за унутрашње тржиште, која су тада означавана као тргови. Таква су била Суботица (под манастиром Раваницом), Кула (манастир Дренча), Кисељево (манастир Тисмени) и Водице у Влашкој (39, 34).

У западном делу источне Србије у средњем веку се помиње и манастир Ресава (Манасија), који је подигао Стеван Лазаревић од 1407—1418. године и који је у XV веку најзначајнији књижевни центар Србије. Војник, данашњи Деспотовац, први пут се помиње 1381. године у повељи о оснивању Раванице.

У области Тимока најзначајнија градска насеља су била Козељ, Равно и Сврљиг, који је Немања порушио 1187. г. (42, 41). Помиње се исто тако и жупа Сврљиг коју је сврљигски град штитио. Пут из Ниша према Видину ишао је у средњем веку преко Сврљига на Равни и Козељ (4, 427—428. и 21, 59). Шта је било са римским градом на месту Кладова, не зна се поуздано, као ни за римску Егету (Брзу Паланку). И у области Неготина и Зајечара не помиње се у то време

неко значајније средњовековно насеље, сем код Вука, који то исто помиње и за Кладово и Брзу Паланку (в. с. 10) (22, 62—70).

Највећи значај у средњем веку имају опет насеља у долини Нишаве, тј. насеља на југу источне Србије, што се, поред осталог, може објаснити и близином Византијског Царства. Ниш тога времена неки путописци виде као богати град, а други у њему помињу само мањи број трговачких дућана, а помиње се и дубровачка колонија. Ипак он тада има велики политички значај (сусрет Немање и Фридриха Барбаросе), његовој бискупији припадају још Мокро, данашње село Мокра код Беле Паланке, затим Прокупље, Куршумлија и Сврљиг (5, 77. и 9). Поред Мокре, која је наследила значај римске Ремезијане и где се налазило жупско средиште (43, 210. и 240, 17, 246. и 250), у средњем веку се помиње и град Извор (23, 127), који је по Н. Вучу један од најважнијих српских градова на цариградском друму и важан трговински центар (44, 200—205) и који се налазио нешто источније. На месту римског Туреса на крају овог пута, који је у средњем веку водио за Софију, налазио се Пирот, „мало место неутврђено, али има градић на једном крају”, као што га описује путописац пред крај српске средњовековне државе (23, 127). Већ од друге половине средњег века путописци помињу и Димитровград (Цариброд), за који се верује да је словенског порекла (97, 139).

Из овога излази да је у средњем веку, пре најезде Турака, највећи значај имао опет северни део источне Србије, чији је задатак био да одбрани упаде са севера, преко Дунава. Још је већи значај имао јужни део, долина Нишаве, која је главни међународни саобраћајни правац за везу западне Европе са југоисточном Европом и даље Малом Азијом. У оквиру појединих властелинских посела јављали су се градови мањег значаја, који су често били изложени нападима и чије је трајање обично било кратко. Карактеристична краткотрајност ових градова је због честих ратних похода, померања државних граница како српске државе тако и других околних држава у чије је оквире улазио овај део Србије, затим због честих упада освајача било са севера или југа. Све је то чинило да ови градови буду кратког века, а обнављани су само они чији је положај био такав да те политичке промене нису умањивале њихов значај и улогу. Нарочито су многи градови настрадали приликом ширења турске државе и турских освајања.

Турски период. — Ширење турске државе мења карактер и значај неких делова источне Србије, а уједно и значај и карактер њених градова. Пример је за то Подунавље, које са ширењем турске државе престаје да буде главни одбрамбени бедем упадима са севера, него напротив служи за продирање освајачке турске војске на север, тако да неки од утврђених градова на Дунаву добијају улогу мостобрана (Београд, Голубац). Они служе Турцима за упад у Мађарску и освајање њених територија (15, 7).

Значај појединих градова у турско доба види се из описа свих насеља који су сачувани. У турским описима из прве половине XVII

века се види да су се у санцаку Видин, коме је припадао највећи део источне Србије, тада налазили Фетислам (Кладово), варошица, кадилук са градом, и Есферлик (Исферлик, Сврљиг), кадилук. Помињу се још Бања позната под именом Есферлик Бањани (Сврљичка бања), кадилук Гегерџинлук, више Фетислама на Дунаву, на теснацу који је познати под именом Гвоздена врата и где је била крајња граница видинског санцака. За овај кадилук се мисли да се налазио у селу Голубињу, јер се ту налазио и један разваљени град (25, 24—28).

Описујући остале санцаке, исти турски географ помиње и санцак Софију и у њему варош Ниш, „треће ноћиште на путу од Софије за Београд”, као велику варош и кадилук. Међу овом вароши и Шехрикејем (Пиротом) помиње варош Куручешме. За Ниш каже да је то иајудаљеније место софијског санцака, које припада средњем делу Румелије, а да остали делови источне Србије припадају левом крају Румелије (25, 32).

Највећи део источне Србије у левом делу Румелије потпадао је под санцак Семендра (Смедерево). Поред Харам (Рама), ту се још помињу Ресова (Ресава) на београдском путу (што се по мишљењу Ст. Новаковића односи на Оршаву) (25). Град Рам у данашњем облику је дело Бајазита II (1480—1512. г.), у време када су Турци продирали у Угарску (15, 23). За време Турака Рам има трговински значај, јер се у њему познају трагови каравансераја, око кога се доцније, после XVI века, развило село (15, 23. и 24, 409). У описима Рама види се да је он „стација ниже Смедерева, к истоку на Дунаву, место опкољено баштама”, да се налази у санцаку Семендра (Смедерево), а под именом Харам (Рам) (25, 68). Још се помињу кадилук Медени Пек (Мајданпек) међу Сврљигом, Кучајном (Кочањом) и Голубињем (Поречком реком), кадилук Кочања (Кучајна), место и кадилук на путу београдском, а окол су Сврљиг, Бања и Мајданпек (иако је овај кадилук био одвојен кадилуком Тимок од Сврљига и Бање) (25, 68—70).

Овај турски географ помиње само нека насеља од градова и варошица источне Србије указујући на административну поделу турске у то доба, поделу на кадилуке, као и на насеља која су у то време имала неки управни, а ређе и трговински значај. Међутим, његови описи градова су доста штурни.

Знатно више података, али само за неке од градова, даје турски путописац Евлија Челебија, који је кроз наше крајеве путовао од 1660, а у источној Србији боравио око 1667. г. (27). Он даје детаљнији опис Пирота, Ниша, Беле Паланке, Сокобање и Сврљичке Бање. Из његових описа се види да је Пирот тада седиште кадилука, да је у њему тврђава, да има око 100 приземних кућа покривених ћерамидом, да има довољан број џамија, седам основних школа, хан, два мала хамама и око 200 дућана (27, I, 69—70). Наместо Куручешме у његово доба је већ подигнута Муса — пашина Паланка (Бела Паланка), где се налази тврђава са 150 војника и градски заповедник диздар, затим складиште муниције, џамија, магацин, а изван тврђаве

хан за путнике и намернике, што све указује да је овај град у то време важна друмска станица и стратегијско војно упориште (27, I, 69—70). Ниш је тада седиште кадилука, у њему је седиште више војних и управних старешина (ћехаја, сердар, субаша), варош лежи у равној долини са две хиљаде и шездесет сиротињских кућа и високих сараја, а све покривене ћерамидом и окружене баштама и виноградима. Затим се помиње пет лепших и већих и других мањих џамија, више школа, око 200 дућана у чаршији, у којима има сваковрсне скупоцене робе. Ови описи показују да су Ниш и Пирот у XVI в. значајна трговинска и управна средишта, а да је Бела Паланка друмска станица и стратешки важно место (27, I, 71—73).

Нешто детаљније описе Евлија Челебија даје и за касабу Бању и варош Бању (27, II, 107—108). Први опис, како је то доказао М. Костић, односи се на Сврљишку Бањицу, а други опис вароши Бање односи би се на Сокобању. Из описа се види да је Сврљишка Бања била стратешки војног карактера, а друга да је имала и значај просветног, управног и тржишног, а и термалног центра, који је Сврљишка Бања некако у то време изгубила (21, 60—61).

У свом путопису Челебија је поменуо и Кладово (Fethul-islam), затим град Куршунци, за који се претпоставља да би се то могло односити на Гургусовац (Књажевац) (27, II, 106).

И путописци који су пролазили кроз Србију у одласку или повратку из Цариграда такође помињу нека од ових насеља. Из њихових описа се види да је значај Ниша у опадању одмах после пада под турску управу (1387. г.), јер су му бедеми и кула тврђава били порушени, а варош опљачкана. Када се турска држава усталила на територији Србије, Ниш поново напредује. Варош тада прелази и на леву страну Нишаве и између та два дела се гради мост. Многи путописци сведоче о напредовању трговине у овом граду, а да је истовремено био и стратешки важно место, види се и по томе што је у њему увек било пуно војске (3, 197—199). У 18. веку Ниш већ има 18.000 становника, и то већином Турака, дели се на турску и српску варош, има доста трговаца, међу њима и Јермена (45, 85. и 153—154). У 19. веку Ниш је „велик и народообилан град с тврђавом”, има око 16.000 становника, 11 мошеја, 2 цркве, сахат кулу и велики базар са многим дућанима. Главни становници су му Срби, али има и доста Турака и Цинцара и важна је раскрсница (4, 421—426).

Важност и значај Беле Паланке такође се види у поменутиим путописима. Место средњовековног Мокрог и Извора, прво се између Ниша и Пирота помиње Куручешме, а касније Муса-пашина Паланка, која сасвим потискује Куручешму и постаје главна станица на овом путу и има стратешки значај (3, 4, 5).

Пирот који лежи у мочварној равници, на левој страни Нишаве, неки описују као село (Швајгер, Петанчић и др.), неки као велику варошицу са вртovima. У почетку су у њему били махом Турци, око 180 спахија и мало Срба. Заједно са Куручешмом припа-

дао је Синан-беју у XVI в. (5, 137, 3, 208. и 4, 433). У 18. веку он је знаменито трговинско место, а по Дришу становници Пирота су Срби, Турци, Грци и Јермени, који се већином баве трговином. Каравансераји у Нишу, Пироту и Белој Паланци су доказ њихове саобраћајне и трговинске важности у то време (86, 205).

У турском периоду се помиње и Димитровград. По опису већине путописаца, он је село где је због хајдука подигнута паланка. Сви га описују махом као велико село без каравансераја, а само га Шеперд (1533) сматра варошицом.

Док се јужни део источне Србије може кроз путописе пратити са мање или више детаља готово непрекидно у средњем веку и у турско доба, остали делови, кроз које су путници слабије пролазили, мање су познати. Тако област Млаве, која је у првој половини 15. века била је заједно са Браничевом у центру средњовековне српске државе, касније у 16. и 17. веку, услед најезде Турака, даје врло оскудне податке о себи (11, 18). У турско време се губи старо Браничево и почиње да се помиње Костолац (3, 77, 4, 408. и 5, 85). Исто тако зна се врло мало о Градишту, Голупцу, Кучеву. Третирају се као села сем голубачког града, о коме се зна нешто више. У долиници под градом постојало је тада подграђе, где су били хамам и џамије, који су доцније порушени, а данашње насеље је, како изгледа, и тада постојало као село.

Кучево је почело опадати. Опустела је и Кучајна или средњовековно рударско насеље Железник (13, 19, 22—23. и 25). У 16. веку се још помињу неке рударске радње у овом крају, али су се током касније турске владавине у XVII веку потпуно угасиле (12, 58, 28, 21. и 41, а, 60—61). Кучево је 1439. године било спаљено заједно са Браничевом (40, 244).

У сливу Ресаве манастир Манасија игра извесну стратешку улогу у ратовима Турске и Аустрије у XVI и XVII веку, а помиње га и Хаши Калфа (4, 412).

О насељима Кључа, Крајине и долине Тимока губи се готово сваки траг у почетку турске владавине, тако да се поузданији трагови о њима јављају тек у другој половини 18. в. Међутим, новија истраживања турских архива дају и нешто раније податке о неким од ових насеља. Најстарији је попис видинског санџака из 1455. г., у коме се помињу три тврђаве у овом крају: Сврљиг, Соко (поред Сокобање) и Флорентин на Дунаву, а седишта кадилука су била Видин, Сокобања и Сврљиг (37, 66).

Из тих најновијих извора се види да се, поред помена из 1672. године, који се сматрао првим поменом Неготина у турско доба (35, 87—88, 22, 52. и 46, 17), данас зна и за ранији помен овог насеља из 1586. г., где се у списку производних дајбина нахије Фетислам помиње и Неготин са 37 и Прахово са 20 домова (37, 105). По неким ауторима се за Неготин зна још у почетку XVI в., када се налазио на истом месту и имао 55 кућа (29, 56).

Први помен Кладова је из 1502. г. По предању је старо Кладово било нешто више узводно, западно од тврђаве Фетхислам, која је доцније подигнута. Његово премештање на данашње место је уследило негде у XVIII веку после београдског мира, када је Фетхислам јаче утврђен. Старо Кладово је у ствари Новиград, који се помиње пре изградње турске тврђаве Фетхислам и чије се име губи већ крајем XVI столећа. После овог првог непоузданог помена Кладова, оно се помиње и 1589. и 1689. године као кладовско тржиште односно „кладовски тржишни град“ (31, 15—16, 26—27. и 39—40). С почетка XVI века је и први помен Фетхислама. Ово утврђење су Турци подигли 1524. г. код некадашњег Трајановог моста. Он је 1586. г. седиште нахије Фетхислам, од самог оснивања је стални пијачни центар, а осим тога има „још један значајан привредни објекат скелу која је превозила робу и путнике са друге обале Дунава“ (37, 94—97). Ова тврђава је у почетку служила за продавање Турака, а касније за одбрану од Аустријанаца (22, 87, 30, 283. и 31, 1—45). Назив Фетхислам се доцније кроз турске изворе везује и за кладовску варош, док се, обрнуто, назив Кладова у другим изворима везује и за тврди град Фетхислам. Детаљнији опис Кладова Евлије Челебије у XVI веку показује да је варош тада имала 400 кућа, 50 дућана, хан, хамам, 4 џамије, 2 медресе и 5 школа за малу децу (22, 67).

У списку производних дажбина нахија крајинске и кривинске из 1586. помињу се још и следећа већа насеља поред села Брестовац са 7 кућа, Лука дервен са 43 дома, Кусјак са 10 домова, Ново село дервен са 4 дома, Кошајна дервен са 2 дома и Салаш са 1 домом (37, 102—109).

О другим насељима овог дела источне Србије постоје тек доцнији записи. Први помен Књажевца је тако из 1737. г., када су га први пут заузели Аустријанци, ако се онај Челебијин помен под именом Куршунци не може узети као сигуран (38, 99. и 27, II, 106).¹⁾ Први помен Зајечара је још доцнији. Мајданпеком као рудником сигурно се користе и Турци, јер му је и име арапског порекла и потиче из тог времена (Меден Ипек), али га ниједан турски документ не помиње пре 1718. г., када су га Аустријанци поново отворили. По новијим подацима, у турско доба га је користио и један турски спахија (40, 251. и 41а, 59—61). У околини Бора, тачније у атару села Лука, где је био и дервен, помиње се у турско доба и рудник Требућ, који није спадао у велике рударске центре. Он се помиње све до краја XVI века те је са радом вероватно престао тек у XVII веку (37, 74—78).

¹⁾ На изложби организованог у Књажевцу 1972. године била је изложена и забелешка која се налази у архиву у Видину и из које се види да су 1719. године пргусовачки јаничари одузели земљу сељанима Трговишта. То би онда био нешто ранији помен Књажевца, односно Гургусовца.

Нешто више података о овим насељима потиче из 18. века када су их Аустријанци заузели и дали први попис насеља ове области (32, 19—21, и 33, 22—24, 25, 27—29). У кључком дистрикту тада је било 14 насељених места са 122 поданика и 7 ненасељених места, а Кладово тада има 4 млина. Крајински дистрикт је са 20 насељених места, 145 поданика и 11 ненасељених места, а у Неготину се налазе три сеоска млина, док се Брза Паланка помиње као ненасељено место. Највеће насеље са 28 поданика био је Неготин; Прахово је имало 6, а Радујевац 7 поданика (33, 17). Кривински дистрикт се јавља са 13 насељених, 11 ненасељених места и 53 поданика, али овај дистрикт, бар према попису, није обухватао ниједну данашњу варошицу, а средиште му је било вероватно Салаш са 5 поданика (односно кућа). Поречки дистрикт је имао 15 насељених места са 60 поданика и ниједним ненасељеним местом, а у њему је Пореч са 150 домова био међу најнасељенијим местима тог доба у Подунављу (33, 29). Мајданпечки дистрикт је имао 10 насељених места са 80 поданика, хомољски дистрикт 10 насељених места са 80 поданика. Као влашка насеља убележена су Крушевица са 15, Нересница са 48 домова, а као мешовита влашко-српска насеља помиње се Мајданпек са 14 домова (33, 32). У ресавском дистрикту било је 16 насељених места, 89 поданика и 54 ненасељена места. Као највеће насеље са 18 поданика помиње се Ressoва (Ресавица или Деспотовац?), које има 4 млина, а међу ненасељеним је Reschova (Ресава, Манасија), манастир, са 3 кластера (манастира). У београдској митрополији најлепши, најугледнији а вероватно и најимућнији манастири били су Горњак, Раваница и Ресава (Манасија). Далеко мање значајни су били Витовница, Маријански, Нимник и др. (33, 154).

Поред овог пописа, који није обухватио сва насеља, има један број насеља забележених на Епшелвицковој карти. Тако се у Градиштанском дистрикту, у карти помиње 13 насељених и 5 ненасељених места, а Градиште се помиње под именом Gradiska, рамски дистрикт је са 15 насељених и 2 ненасељена места, у кучајнском дистрикту је 28 насељених и 3 ненасељена места. У овом дистрикту се помињу манастири Горњак и Витовница, али нема помена ни Петровца на Млави ни Жагубице (32, 34).

Међутим, Т. Борђевић наводи да се у Најперговом извештају помињу 1733. и 1734. године нека насеља у Хомољу, између којих и Жагубица под именом Врело. Осим ње помиње се и оближња Лазница и Трг, тј. грчка црква и свака од њих је имала следећи број домова (79, с. 30):

	1733.	1734.
Лазница	33 дома	24 дома
Врело	25 дома	22 дома
Трг	18 дома	12 дома
Свега	139 дома	110 дома

Поред назива Врело, Борђевић наводи да је већ тада било познато и име Жагубица и да се оно помиње у два списка насеља која су 1733. и 1734. године потпадала под Тршку цркву (79, 30).

У доба аустријске окупације помињу се и нека мања средишта. Тако се 15. марта 1736. г. у записницима о стању свештенства у Крајини помиње и поп у Праову — Кусјаку. Оба се насеља помињу као села и прво је имало 60, а друго 70 домова (35, 187). У селу Грабовици био је свештеник, у чијој је епархији од 130 домова била и Брза Паланка; он наводи да је 18. марта 1736. г. Паланка имала само 16 домова (35, 189). Помиње се и свештеник из Кладова, у чијој је парохији било Кладово и Костол; обадва насеља су имала 140 кућа 10. марта 1736. г. (35, 190). Помен Неготина од 14. марта 1736. г. каже да су у Неготину била два свештеника и да је сваки у свом рејону имао по 50 кућа (35, 183—184).

Из овог периода има податка и о Великом Градишту, које је 1739. године имало 50 хлебова (кућа). Парохија Пореч имала је тада 155 хлебова (кућа), а у њој су, поред Пореча, још 6 села (Рибница са 12, Орешковица 22, Бољетин 9, Мосна 11, Косовица 8 и Јастребица 14 хлебова). Мајданпечка црква је у то време неосвећена и нема свештеника ни података о насељу, а помиње се Трг (Тршка црква) код Жагубице. Голубачка парохија је имала 133 дома, од чега сам Голубац 43. (36, 136—137, 145. и 281—290). Претпоставка је да је у то доба радио и рудник Кучајна, јер се он помиње нешто раније у извештају грофа Хајслера 1689. г., у коме се помињу два рудника бакра поред тврђава Голубац и Кучајна (41 в., 71). али из доба аустријске окупације о њему нема писаних докумената. Мајданпек је поново отворен у доба двадесетогодишње аустријске окупације, а рудари су из њега евакуисани 1738. г., мада су га Турци обновили кратко време и пред Кочину крајину (40, 245, 254—256).

Јужни део источне Србије, околина Сврљига, Књажеваца, Ниша, односно цело Понишавље, остао је тада у Турској, те се овде не помињу, али се ова насеља ипак помињу у описима тих ратова између Турске и Аустрије, као Ниш, Пирот, Бела Паланка, Цариброд (43, 245—388).

У другој половини 18. века помињу се тако рећи сва насеља која данас имају неки значај средишта у источној Србији, али се то ипак највише односи на област Тимочке крајине, о чијим насељима у ранијим периодима није било толико података. У опису пута Франца Покорног пред Кочину крајину први пут се тако помиње и село Бољевац са 30 кућа (34, 41). Овде је и први помен Зајечара и то као село Saïscar, које тада има око 150 хришћанских домова и једно турско свратиште (34, 42). Помен Новог Хана (Минићева) показује да ово насеље има тада 100 хришћанских домова (34, 45). Следи и детаљнији опис Брзе Паланке, где је „свега 28 хришћанских кућа, место је на Дунаву, ограђено кољем” (34, 46—47). Варошица, трг, Кладово или Фетхислам има 140 турских кућа и 50 хришћанских, 6 ханова, 5 кафана, ограђено је кољем и има 5 улаза или капија (34, 17). Затим следи и опис Неготина, који има тада 200 хришћан-

ских кућа, једну турску ограђену палисадом (кољем), хан, хлебарницу и дрвену цркву, а у њему је боравио оберкнез (старешина) неготинског дистрикта (упореди 22, 62). Ови списи показују да се Неготин, Брза Паланка, Кладово и Књажевац у то време сматрају трговима (варошицама), а Зајечар и Бољевац као села.

За турски период је, према томе, карактеристично да се значај и важност појединих насеља стално мења, јер се ратови током турских освајања Балканског полуострва, као и доцније током XVII и XVIII века, воде делом и на овој територији. Слично као и у средњем веку и сада се најважнија насеља налазе дуж дунавске обале на северу и дуж нишавске долине на југу области. Средишни део источне Србије нема неких значајнијих насеља све до аустријске окупације ових крајева, када почиње већина садашњих варошица и градова да се издавају и разликују од околних сеоских насеља.

Период после ослобођења Србије. — Први помен ових насеља у ослобођеној Србији налази се у попису домова, арачких и ожењених глава, који је вршен у Србији 1818., 1819. и 1822. године. Пошто је у том периоду био ослобођен само један, северозападни део ове области и био припојен Србији, помињу се само нека од ових насеља која су се налазила у границама Србије (47, II књ., 469—479, 510—512. и 549—556).

Табела бр. 2. — Број домова, ожењених и арачких глава према првом попису у ослобођеној Србији

Н а с е љ е	домова			ожењених глава			арачких глава		
	1818.	1819.	1822.	1818.	1819.	1822.	1818.	1819.	1822.
Нересница	91	127	146	—	143	158	180	252	271
Кучајна	26	26	36	—	31	38	62	63	77
Голубац	58	52	62	—	66	69	124	128	132
Градиште	147	140	148	—	146	175	323	322	369
Свиње (Петровац)	92	92	87	—	114	108	195	237	234
Жагубица	99	100	105	—	111	120	235	257	263
Рам	35	38	46	—	34	47	67	56	89
Крушевица (Кучево)	69	74	81	—	93	100	168	189	181
Ресавица горња	58	40	23	—	44	22	—	119	54
Ресавица доња	23	19	27	—	22	25	—	51	68
Војник (Деспотовац)	57	45	46	—	49	45	—	120	136

Карактеристично је да се сва ова насеља помињу као села иако су нека већ тада била средишта кнежина, првих управних јединица ослобођене Србије. Исто тако у многима се већ зачела и њихова трговинско-занатска функција, односно функција рудника.

Један од првих путописаца ослобођене Србије Ото Дубислав Пирх 1829. године описује нека од ових насеља. Тако Рам описује као „варошицу са старим турским градићем”, Крушевицу (Кучево) као село „чије колибе леже раштркане дуж десне ивице Пека”, Кучајну као село са старим рудницима, а Голубац као некадашњу паланку, а сада село — место „које пропада” (48, 78—87).

И опис других насеља је сличан. Тако Пореч описује као варошицу која „има једну главну улицу у којој су ниски трговачки дућани. На источном крају њеном је црква. Торањ који је подигнут под Карађорђем јако је оштећен 1810. године при одбрани. Почели су да подижу и казнени завод, а у њега воде само коњски путеви” (48, 83—95).

Од осталих насеља Пирх још помиње рушевине Мајданпека, где је „само један салаш”, а у селу Жагубици помиње кнеза. У списку насеља уз свој путопис забележио је Пирх и ова места: Војник (Деспотовац), Свиње (Петровац), Голубац и Велико Градиште (48, 101. и 211—225).

Нешто пре Пирха кроз Србију је путовао и Јоаким Вујић (1826). Он, углавном, описује иста насеља, али, за разлику од Пирха, даје детаљнији опис Великог Градишта, по њему већ праве варошице. Тако он Велико Градиште описује као варошицу на обали Дунава која има и „неке дућане, симичнице и механе, пак сваке недеље и празника бива овде и вапаш”. Осим тога ту је наред варошице и црква, а преко пута ње школа (49, 66—67). Голубац је, по њему, стари порушени град, са девет кула и остацима старе цркве и цамије, а у близини њега село са истим именом. Код Кучајне такође помиње стари порушени град, где је некад био рудокопни мајдан, а у Млави описује манастире Витовницу и Горњак, али не помиње ни Петровац ни Жагубицу. Потом следи и опис Манасије, где помиње и Деспотовац (Војник, 49, 68, 79; 95—113). Име Војник за Деспотовац се одржало све до 1879. године, а ово насеље се иначе развија као локално тржиште од 90-тих година прошлог века.

Из истог времена су и описи пута мајора Стефана Миленковића и Петра Пејашиновића, који описују друга насеља. Миленковић је описивао свој пут од Текије до Видина, а Пејашиновић пут од Милановца до Крагујевца и од Милановца до Београда. Оба два углавном дају опис насеља која леже северније од насеља која су описали Пирх и Вујић (50).

Тако Миленковић за Текију каже да је „српско село са 84 куће од чатме и отприлике 280 душа”. У њој се налази кнез и село се „исхрањује од пољопривреде и бродарства а неки се баве и безначајном трговином „на мало”. Дуж пута поред Дунава има и шанац (50, 100).

У опису Кладова види се да је тврђава имала троја врата и да је у њој било 60—70 кућа од чатме настањених Турцима (око 180), а старешина им је војвода који се истовремено бави и трговином прехрамбеним производима. Из тврђаве друм је водио у српско Кла-

дово, где је било око 100 кућа од чатме и 300 хришћанских становника, „делимично земљоделаца, делимично трговаца на мало и рибара, а баве се и виноградарством” (50, 100).

Из описа Брзе Паланке види се да је она имала 40 кућа чатмара и око 150 становника хришћана, међу којима се највећи део бавио земљорадњом и виноградарством, а било је и дућана. У Брзој Паланци је, сем тога, још из турског времена остало утврђење. У Кусјаку су, према опису, били само магацини за со и кафане, а од њега је пут водио на југ од Дунава ка Неготину. Неготин је описан као средиште дистрикта са 350 кућа од чатме и 150 трговачких дућана, око 3000 душа хришћана и око 20 Јевреја. У граду је била и црква, пијаца се одржавала понедељком, а највише је била развијена трговина прехрамбеним производима, посебно робом и воћем (50, 101).

Пејашиновићев опис пута од Милановца до Крагујевца говори детаљније о Милановцу наводећи да се насеље тада састојало од 224 дрвене куће, а имало 917 становника. Већина становника је живела од трговине и заната, затим од бродарства, а само 10-ти део се занимао земљорадњом. Из Милановца су се со и друге намирнице вукле узводно ка Београду. Трговало се и козама (јарцима), кожом, лојем, а многи становници су имали и ситничарске дућане (мешовите робе). Милановац је био седиште капетаније од 13 насеља. Пејашиновић описује и премештање овог насеља са дунавског острва на простор између Рибнице и Орешковице, које је било током 1831. и 1832. године. На острву где је некад био стари Пореч, одржала се још само црква и неке дрвене куће. И Пореч на острву и Милановац на новом положају били су изложени поплавама. Становници Милановца и после пресељења користе земљиште Пореча и Рибнице, а само је простор око бивше Рибнице био претворен у пашњаке (50, 109—110).

Милановац је био главно средиште пловидбе у Србији 1834. г. Имао је до 100 лађа, а остале вароши знатно мање — Шабац 40, а Београд и Смедерево по 30 (96, 43).

На даљем путу према Београду, односно Крагујевцу, исти путописац описује да се на месту Мајданпек налазе рушевине цркве и трагови копања руде, а затим помиње и село Svinia (Свиње, доцније Петровац), где има 33 куће од дрвета и 210 душа, који се баве сточарством и имају велика стада оваца и коза које продају у знатним количинама, особито вуну.

Из ових првих описа из ослобођене Србије се види да су Текија и Свиње у почетку још села, од којих се у првом, већем, и пошто је поред Дунава, становништво бави и бродарством, а друго је типично сточарско насеље са развијеном трговином стоком и сточним производима. Кладово, Брзу Паланку, Неготин и Милановац описује већ као већа и бројнија насеља, а истовремено као насеља са развијеним градским функцијама, трговином (дућани, пијаце, извоз), занатима и управном функцијом. У том је опису посебно истакнута и лучко-пристанишна улога Кусјака, где се поред магацина и стоваришта насеље није даље ширило.

Детаљнији описи варошица и градова у ослобођеној Србији су нешто доцнијег датума. Тако су северни део, Крајина и Кључ, описани у прва два описа крајинског окружја који датирају из 1853. и 1857. године, значи неких двадесетак година после ослобођења ових крајева. Опис из 1853. приказује Милановац као варош са 288 кућа и 1036 душа и са читавим низом функција (срез са 12 села, црква, школа, суд, општина за два насеља, а има и мезулану). Кладово, које је тада имало 207 кућа и 760 душа, исто је седиште среза, суда, општине, има и цркву и школу, бумрук и пошту и знатно развијену трговину. У његовој тврђави се истовремено налазе 72 куће и 38 душа (Турака), имају своје дућане, гарнизон и управника тврђаве. Текија је тада имала 169 кућа и 679 становника, а имала је бумрук, водила трговину са Аустријом, имала неколико дућана, цркву, школу и суд. Брза Паланка је била седиште среза за 20 села, имала је малу чаршију, 101 кућу и 315 становника, а поред тога мезулану, цркву, школу и суд. У Кусјаку су били главни магацини соларске компаније. Праово је само село са 161 кућом и 810 становника, а има и цркву, школу и суд. Од већих насеља дат је и опис Радујевца, где је било 255 кућа и 1.302 становника, затим ту је била црква, школа, суд, бумрук и карантин, највећи после алексиначког, што је овом насељу давало неки значај варошице. Опис Неготина, окружног средишта, говори да је у граду тада било 608 кућа и 2720 душа. Неготин је био најразвијеније насеље у овом крају, јер је у њему било средиште среског и окружног начелства, црква, полугимназија. Био је и развијено трговинско средиште. Имао је две „чаршије”, нову, где је била пијаца и „званично зданије”, и стару или видинску. За Неготин се даље каже да је скоро досељен, јер је све до Хајдук-Вељка овде била само тврђава и нешто мало чаршије (52, 228—249).

Нешто доцније о истим овим насељима говори и Пчелар. Он наводи да Неготин 1857. године има 761 кућу и 3494 становника и поред ранијих функција је и седиште епархије и два среска начелства — крајинског и брзопаланачког. Град је још добио пошту, читаоницу, а пијаца се у њему одржава петком и суботом. У опису изгледа градског се каже „да како има неколико приличних јавних зданија, сокаци су тесни, неправилни и каљави” (53, 202).

Описи осталих насеља су готово исти као код Ивановића, али је свуда већи број кућа и становника: Радујевац 282 куће и 1.469 становника, Брза Паланка 96 кућа и 391 житеља, Праово 175 кућа и 917 житеља (53, 202—208). У Кладову, где су биле 302 кућа и 1.286 становника, помиње се, поред цркве, среза, суда школе, и бумрук према Влашкој, као и знатна трговина са том земљом. Само насеље описује као правилну варош, приличну чаршију и суботом добру пијацу, а поред тога и пристаниште. И он описује засебно тврђаву са 86 кућа и 550 становника, где се осим тога налазе и дућани и гарнизон (53, 211—212). Текију помиње као варошицу од 210 кућа и 893 становника: ту се налази бумрук према Аустрији, мала чаршија и жива скела, а због трговине се осећа потреба за поштом (53, 213). Мајданпек је приказан као ушорена варош са 166 кућа и 456 житеља, која

већ има школу, пошту, рудокоп, „обновљен правителством српским”, где се налази и „кузница бакарна и гвоздена и чекић” (53, 220). Доњи Милановац, назван по кнезу Милану, имао је 312 кућа и 134 становника. Поред среза имао је полуђумрук, пошту, суд, школу, варош је била прилично ушорена, са приличном чаршијом, али без пијаце и без знатне трговине (53, 218).

Појава градских функција се да уочити и код Књажевца, који је, поред управног, верског и школског средишта, и здравствени центар и постаје све значајније трговинско-занатско средиште околне области и жижа њеног даљег привредног развоја (38, 101—109 и 56, 843, 57, 123—124. и 55, 326—327). Такав развој је праћен и сталним порастом градског становништва тако да је 1859. г., како бележи Мачај, Књажевац имао 527 кућа односно 2.417 становника (55, 320).

Како су се касније развијали ови градови да се уочити из каснијих описа. У свом путу по Србији 1863. г. лицејци су описали већи део ових насеља (57). Тако они описују Градиште као лепо месташце са малом чаршијом, лепом црквом са сатом, кулом и школом. По њиховом мишљењу Градиште тада није било важно, али ће временом постати јаче, јер је на скели, а трговина свиленом бубом из њега знатна (57, 5—7). Тршку цркву помињу као једину цркву у Хомољу, а за Жагубицу кажу да се рачуна као варош и да има нешто дућана и механа, али да се „њени грађани више забављају скотоводством и земљоделијем него трговином, а становници Срби и Власи лети иду са стоком у планину а код куће су само жене и деца” (57, 48—51). Злот приказују као велико влашко село са више од 500 кућа Влаха, а Срба свега 2—3 куће (57, 71).

Код лицејаца се налази и један од првих описа Зајечара, окружне вароши са полугимназијом, овде премештену из Неготина, који такође спада у мање варошице. „Зајечар има и нешто трговине страним еспапом, али се она готово сматра као споредна, јер му се становници више баве природним производством него трговином и свако има поред свог дућана и заната још и њиве, ливаде и винограде и од тога изгледа напредак, дућан готово као да није.” Но, и поред тога, лицејци су записали да од земљорадничких производа доста оде у трговину, да је вуна овде главни предмет извоза, затим овчије и, козје коже, које се купују на саланама у Књажевцу, Зајечару, Неготину и Текији. Много се затим овде трговало маслом, лојем и живом стоком. Сав тај извоз из Зајечара није био само из његовог округа него и из околних (Књажевца, Бање и Неготина), којима је Зајечар био средокраћа (57, 81—85).

Ови приказани описи нису обухватали целу област, тако да се у њима не помињу сва насеља која су предмет ове студије. Тек Милићевић у својој Кнежевини обухвата и помиње целу област. Тако за Сврљиг, који се помиње под ранијим именом Дервен, каже да је у њему 1876. године само канцеларија и једна механа (56, 841).

За Зајечар он бележи да је ново место, да му је важност тек од оног доба кад су се Срби дигли на Турке, да се постепено

подизао те је 1833. проглашен за варошицу и добио школу. Окружна варош и средиште Црне реке је од 1834. г., има реалку и две основне школе. Иако је варош, ипак највише Зајечараца живи од земљорадње, а од заната је заступљено 18 врста (56, 615—617).¹⁾ Успон овог насеља је сталан, тако да већ 1836. године Зајечар је имао 14 трговинских и 29 занатских радњи, а већ 1866. године Мачај у њему помиње читаоницу, а 70-тих година и појаву прве индустрије. Године 1879. у Зајечару су два млина (Генчића и Динића), занатство је груписано у осам еснафа, а већ 1892. у њему се виде пиварске зграде Јована Лаловића и опекара (циглана) Николе Лаловића као и млин (Урошевића) (59, табела на крају и 60, 4, 16—18).

Бољевац постаје седиште среза 1860. године, а за варошицу је проглашен 1875.¹⁾ г. И у њему је постојала читаоница, која је настала у периоду 1875—1878 (60, 9 и 16). Школу је Бољевац добио 1851. г., кад и Злот, а нешто после Рготине (1849. г.), али знатно пре Бора (1873) (56, 917—918). Бор је у то време само село и 1884. г., броји 131 домаћинство, а 689 становника, јер истражни радови у њему почињу тек доцније 1897. г. (41 б, 87, 92).

Мајданпек се такође у овом периоду развија у варош после отварања рудника 1848. г. Влада је у то време почела у њему да искоришћује руду бакра и гвожђа, али је од 1860—1866. коришћење уступила француском друштву. Од 1866. г. поново га користи држава, али после две године коришћења рудник опет прелази у стране руке и мења власнике све до 1901. г., када га поново преузима држава (56, 947—948. и 40, 259). Варош тада већ има цркву, школу (од 1854. г.), 10 дућана, 2 механе и 190 кућа зиданих и дрвених. Растао је постепено: 1850. г. је имао 90, а 1857. године 166 кућа (56, 995 и 40, 257). Варошица је од 1866. г. (64, 54).

Неготин је окружна варош и његов управни значај потиче још из првог устанка (магистрат од 1812—1813). Поред тога у Неготину је и полутимназија, основна школа (основана 1824. г.) и седиште је епархије. Значајно је место и за извоз хране, лоја, коже, вуне и вина и важно занатско средиште (65, 980—986. и 22, 62).

Кладово је седиште среза и, по Милићевићу, чини целину са турским Фетисламом. Поред среске канцеларије у њему је пошта, паробродарска станица, школа (1836. г.). У Кладову се хвата риба, а од заната су заступљени абацијски, стакларски, чизмарски, бојацијски, ћурчијски, пушкарски и коларски, које обављају махом мештани, док се странци баве ковачким, сапунцијским и качарским

¹⁾ Врсте заната по Милићевићу: терзијски, абацијски, кројачки, ковачки, коларски, берберски, грнчарски, ћурчијски, чизмарски, седларски, бојацијски, лимарски, берберски, ћерамичијски, дунђерски, калдрмичијски, мутавијски и баштовански.

¹⁾ Година проглашења Бољевца за варошицу је нешто доцнија, како наводи арх. Бранислав Којић. Он каже да је Бољевац постао варошица тек 1885. г. (64, 59).

занатом (56, 986—992). И у Брзој Паланци, поред мезулане, паробродарске станице и седишта среске власти, постоји и „доста жива чаршија” са 6 кафана, 7 дућана и 20 занатских радњи. За варошицу је проглашена 1885. г. кад и Текија (22, 70. и 64, 58). Текија је била незнатна варош по трговини, али је већ имала пошту, Ђумрук, прелаз у Оршаву, паробродарску станицу и школу (осн. 1847. г.). Тек кад је спроведена железничка пруга до Оршаве на другој страни Дунава, Текија постаје важно трговачко место (56, 993. и 22, 70).

Доњи Милановац је са острва пресељен 1832. године и по сину кнеза Милоша назван Милановац, а тек 1859. г. Доњи. Има цркву, школу (од 1807. г.), седиште је паробродарске станице, има Ђумрук и прелаз за Свинуцу. Трговина му је била слаба, али је ту била скела за извоз производа алексиначког, кнежевачког и црноречког округа (56, 992—993). Због близине неколико рудишта добија и Милановачку рударску управу која руководи истражним радовима рудника у Мајданпеку, Кучјани, Рудној Глави и Црнајки (40, 257).

Градиште је варошица, највећа у округу после Пожаревца, има телеграф, пошту, паробродарску станицу и скелу, где је прелаз за Аустрију. Седиште је рамског среза са врло живом извозном трговином и знатним бројем занатлија¹⁾. Трговало се углавном храном, житом и кукурузом, и рудом из Кучајне. Школу је добило од 1840. г. (56, 1066—1067).

Петровац на Глави се до 1859. године звао Свиње и тек му кнез Милош промени име. Среска власт је у њему успостављена 1842. г., а 1873. је проглашен за варошицу, мада је, по другим подацима, проглашење уследило тек 1886. г. (56, 1067. и 64, 58). Вашар се у Петровцу држи од 1879. г., има и две школе (прва 1847. г.), а поред тога цркву, пошту и телеграф. У њему се развијају и многе занатске радње (56, 1067 и 11, 66—68).

Жагубица, варошица и седиште среза, има и школу од 1843. године. За варошицу је проглашена 1871. г. (56, 1067. и 64, 57). Као тржиште се развија тек почетком 19. века; има и неколико кафана и дућана, чији се власници баве и извозном трговином, а извози се стока и сточни производи. Занати су слабо развијени (65, 68—69. и 66, 124—125).

Горња Крушевица, односно Кучево, проглашена је за варошицу 1882. г. (64, 57). Кучево је седиште среза и има школу од 1830. г. (56, 1067). По ослобођењу од Турака Крушевица је почела лагано да напредује и постала трг и центар своје околине (13, 23). Томе је допринео и оближњи рудник у Кучајни, који је отворен поново

¹⁾ Велико Градиште је 1836. г. имало око 150 радњи, више него Зајечар и Књажевац, окружне вароши. Од тога је било 27 трговина, 13 марвених трговаца, 5 бакала, 6 механија, 34 магације, а од занатлија 8 терзија, 14 абација, 2 папуције, 1 мумција, 2 ковача, 18 ћурчија, 1 тифтеција, 2 бојације, 1 дунђерин, 6 асурција, 3 мутавије, 1 табак, 1 берберин, 1 дувачија и 1 солара (59, табела на крају).

1849. г.: прво су били истражни радови, а од 1862. г. га држава даје у закуп Феликсу Хофману. Ваћена је цинкана руда, те се 1869. г. подиже цинкарна, а цинк је извожен преко Доњег Миланоца. После завршеног претапања изваћене руде цинкарна је престала да ради и прекид је трајао све до 1890. г., када је поново прорадила и радила до 1892. г. Од 1873. власници овог рудника су браћа Брајт, и те године рудник има око 300 рудара и подигнуту топионицу олова. Они су рудник вратили старом власнику 1877. г. Топионица олова у Кучајни је радила само 9 година. Рад у овом руднику је обустављен 1894. г. (40, 246—247).

Деспотовац, односно Војник, има школу 1847. г., а од 1851—1869. г. школа је била у Манасији. За варошицу је проглашен 1882. г. (56, 1133. и 64, 57).

Као што се из датих описа види, цела источна Србија, сем јужног дела, била је у то време у границама Србије. Већина ових насеља је, поред управног значаја, јер су у тим насељима била углавном општинска средишта, имала школе, цркве и општинске судове. Већа и значајнија су имала дућане, помоћу којих се обављала и извозна трговина, и била су средишта среске управе, имала су поште, а у најразвијенијим се већ јављају и установе вишег степена, било просветне, било управне (гимназије, окружна начелства и сл.). Места дуж Дунава су, лежећи на овој пловној реци и главној саобраћајници Србије у њеном северном делу, имала и скеле за прелазе у Аустрију, односно Влашку и паробродарске станице, што их је разликовало од осталих копнених насеља где се углавном обављао само друмски саобраћај.

Но и поред тога већина становника ових насеља још живи од земљорадње, као што се види из описа Зајечара и Неготина (в. с. 23). Осим тога, иако су имала и управни и просветни значај, насеља су углавном остала мала по обиму, мања од 4.000 становника, и далеко заостајала за градовима који су Србији припојени 1878. г. ко што су Пирот и Ниш.

Несумњиво да значај и величину Ниша и Пирота у ово време треба тражити у њиховом положају на једној од главних артерија Балканскога полуострва, Цариградском друму. Стога је при попису ових вароши одмах по њиховом ослобођењу установљено да је, и поред великог одласка Турака, још остало доста становништва. Тако је у Нишу било 12.817 становника и поред тога што је преко 4.000 Турака (4.274) из њега отишло (62, 107—108).

Ниш је не само по броју становника него и по територијалном пространству и по функцијама најзначајнији град источне Србије и не само источне. Он тада има више основних школа, гимназију, учитељску школу, турску и јеврејску школу, а затим развијену трговину, занате и седиште је пространог округа (од 273 насеља) (62. и 67, 321).

У округу пиротском, који је исто тако тек тада припојен Србији, налазио се пре свега град Пирот, окружна варош. Године 1879. је имао 8.183 становника, од чега 638 Турака и 260 Јевреја,

док се око 2.500 Турака из њега иселило. Ти су Турци живели у делу града који се зове Пазар и по занимању су били бербери, пушкари, седлари, дуванџије, а неки су имали механе и кафане, неки су купили десетак, а највише их је живело од својих имања.

Због толиког броја Турака у Пироту је остало 8 џамија, 2 текије, а поред тога у њему је била још нижа гимназија, 2 основне школе и 2 цркве. Становници су се доста занимали ткањем ћилима, уз то је био развијен бојацијски занат, потребан за бојење ћилима, исто тако у око 70 дућана на 200 разбоја ткало се платно. Од осталих заната биле су заступљене у мањем броју мутавџије. У Пироту је затим развијена трговина и то посебно трговинске везе са Бугарском (62, 227—229).

Друга мања варош у пиротском округу била је Бела Паланка, где је до ослобођења живело такође доста Турака (око 200), који су имали неких 60 дућана, 1 џамију и 2 текије, а осим тога су живели од својих добара и обраде земље. По ослобођењу у Белој Паланци остала су свега 2 Турчина. Одласком Турака живот овог насеља се много изменио, па иако се налази између два знатна града Ниша и Пирота, ипак је због укрштања Цариградског пута са путем за Лужницу и Загору она остала важно насеље. Због тога се после ослобођења и овде налазе пошта, телеграф, срез, две школе, али по броју становника ова варошица знатно заостаје за прва два насеља. За варошицу је проглашена 1885. г. Од заната су у њој још били најразвијенији платнарски и терзијски, као и у турско доба (62, 233, 64, 58. и 68, 111).

Последње насеље у нишавској долини Цариброд, односно данашњи Димитровград, остао је у то време изван граница српске државе. Он у то време бележи стаалан пораст становништва. Дотле се помињао као село, али се тада у Бугарској снажно развија, засељавају се многе нове махале и то углавном доласком становника из околине. У Цариброд је пресељена учитељска школа 1879. године и то из Белоградичка. Имао је 1.074 становника 1883. године. Када је кроз њега прошао Лиречек, напред насеља је била џамија, а у главној улици је било много дућана и ханова (88, 21—23). После 1879. године почело је пресељавање из околине, а највише из Пирота и околине, тако да је 1889. године Цариброд имао 400 кућа а 600 породица. Становништво је живело од земљорадње већим делом, а остали су живели од трговине и заната (и то обућари, плетари, бојације, бачвари, кројачи, кожухари, златари, опекемеџије, халвације, хлебари, укупно 57 разних занатских дућана). Било је у граду 27 бакала, 5 мануфактуриста и 43 хана, а осим тога 40 овчара, 10 абација, 3 поткивача, касала 5, ковача 6, 2 прстеничара, 2 воденичара и „10 долгера“ („25 разних занатлија“) (88, 27).

Неких десетак година касније, године 1888, о свим овим насељима говори В. Карић. Говорећи о Хомољу и сливу Млаве, он истиче да је Хомоље увек имало свој трг, који је раније био код Тршке цркве, док му је данас (тада) главно тржиште Жагубица. Ипак као најглавније место овог слива он истиче Петровац на Млави,

који је до пре неколико година изгледао као село, али је отада напредовао, тако да је прилично лепа и прилично многољудна варошица (2.130 ст.), која већ има и свој новчани завод (61, 847, 851).

У долини Малог Пека, захваљујући свом рудном богатству у пределу шумске пустиње, развио се Мајданпек, где се, поред топионице и других техничких зграда, налазе и рударске насеобине Дебели Луг, Бакарница, Јулијана, Чекић, Грабова и Рајкова Река. Ове насеобине су доста пропале, пошто је рудник био напуштен. У Кучајни, где су била још римска утврђења, помиње туђинске заступнике у руднику, а за Кучево, где је некад био римски *Guiduscum*, каже да је варошица са 1.620 становника (61, 859—863).

Говорећи о варошицама поред Дунава, Карић истиче стално одржавање градског насеља од римског *Рипсита* до данашњег Великог Градишта, за које истиче да је важно извозно трговинско место, у прилог чега наводи чињеницу да је царинарница у Градишту по приходу одмах после оне у Забрешју, која је на првом месту у Србији. За Голубац, који је тада само мало место, истиче његов некадашњи значај, а за Доњи Милановац, поред података о премештању насеља, говори да има 1.270 становника (61, 868—869. и 875—876).

Иако су слични по положају, јер се код оба насеља спајају по два Тимока и граде трећи, по Карићевом мишљењу положај Зајечара је повољнији него положај Књажевца, јер је примакнут више Дунаву и зато је сво насеље и бројније 4.670 становника према 3.570 у Књажевцу (61, 884 и 890). У оба насеља се становници баве пољопривредом, али им је доста жива и трговина стоком и њеним производима. Све се то сноси у Зајечар и извози преко Параћина, а у Зајечару се налази и пивара, која добро напредује (61, 418).

Карић истиче и неприродност положаја Неготина, који би несумњиво био повољнији да се град налази на месту Прахова, односно Радујевца. Околина богата виноградима утиче на развој трговине вином, које се из Неготина извозило у Румунију, Бугарску и Француску. Поред вина, трговало се и житом и стоком, а главни извоз је ишао преко Радујевца, који је пристаниште целог тимочког слива. Осим тога Неготин је и окружна варош и владичанска столица, а 1884. г. је имао 4.727 ст. и био је најбројнији град у долини Тимока (61, 897—900).

Брзу Паланку Карић назива варошицом и она има 1.000 душа. За Кладово, варошицу од 1.760 становника, каже да је најважније место за риболов на Дунаву, а за Текију, „лепу и умиљату варошицу“, наводи да има 1.160 становника. Становници Текије, Кладова и Брзе Паланке углавном се баве риболовом и трговином рибом и ајваром, а преко скеле у њиховој близини се извози доста стоке и сточних производа из њихове околине, као и из тимочке долине (61, 901—905).

Говорећи о долини Нишаве, Карић истиче да је Пирот, услед простране и неродне околине, главни трг за сву околину, и то се тргује стоком и ћилимима. Он га назива и првом индустријском

вароши у Србији, јер се платно и ћилимови ткају у више од половине постојећих дућана. Још у доба Турака у Пироту је била фабрика за гребенање, која је по ослобођењу престала да ради. Платнарска индустрија продаје своје производе на трговима у Шапцу, Лозници, Ужицу и Пироту, а самих ткача је било 84. Пирот 1884. године има 8.830 становника, а Карић мисли да ће подизање железнице дати нов полет свим занатлијским, трговинским и индустријским средиштима у нишавској долини (61, 407—411. и 771—772). За Белу Паланку, која је имала свега 1.170 становника, сматра да за свој опстанак има да захвали систему чувања и одржавања друмова (61, 775).

У Нишу се стичу најважнији друмови Балканског полуострва, те је то оно што му на првом месту даје услове за развој и напредовање. После ослобођења он се подиже како у трговини, тако и у индустрији, као и бројем становника и доспева међу најважније на Балканском полуострву. Око 1878. године је имао око 30.000 становника и то око половину муслимана, који су се одмах иселили, тако да је 1844. имао 16.000 становника и био по броју становника одмах иза Београда. Поред напретка, у њему долази и до промене у спољном изгледу, јер нестају криве и прљаве улице и трошне куће, праве се широке улице и куће од тврдог материјала. Он постаје прво трговинско средиште у унутрашњости Србије, у њему је подигнута пивара, а изградња железнице ће му омогућити и даље напредовање (61, 418, 777, 783—785).

Мајданпек је 1847. године био пуст и ненасељен и ту је држава подигла „топионицу и остале рударске радионице“, као и рударске насеобине Дебели Луг, Бакарницу, Јулијану, Чекић, Грабово и Рајково (61, 390—391). Како у близини рудника није било много насеља, велики је био проблем радне снаге. Први радници су били Власи пребегли у Србију из Баната, око 200, а затим је из Шмелница, „по споразуму са Аустријом“, пресељено 108 рударских породица, тако да су становници ових насеобина били углавном Власи, Немци, Чеси, Словаци и нешто Срба. Тако је 1897. године у Мајданпеку радило 297 рудара, што је било више него у целој осталој Србији (40, 257—258).

До појаве моравске железнице и других железничких пруга на територији источне Србије већина поменутих насеља је напредовала. Тако је, на пример, напредовао Неготин, јер је био у повољнијим саобраћајним приликама због близине Дунава и трговине са Аустријом, Румунијом и Београдом. После изградње пруге, међутим, нарочито после изградње пруге Параћин—Зајечар 1911. г. (63, 105), он почиње губити значај у корист Зајечара, јер се привредно тежиште од Дунава окренуло према Морави (22, 64), где је прошао главни пут међународног значаја и железничка пруга Београд—Ниш 1884. године, са продужењем до Царибрда, односно бугарске границе до 1888. г. Ова пруга је ишла западним односно јужним ободом источне Србије и веома је снажно деловала на даљи развој градова и варошица источне Србије, који су били далеко од ње.

Но већ 1886. године и област источне Србије добија прву локалну железничку пругу. Њу подиже белгијско друштво, звано Српско безимено акционарско друштво, које је почело да експлоатише Вршкучуку. Пруга је водила од рудника до Радујевца на Дунаву у дужини од 90 km (63, 104). Ова је пруга са севера сасвим незнатно продирала ка крајњем источном делу области. Скоро истовремено долази и до незнатног продора са запада, јер се 1892. г. од моравске долине подиже индустријска пруга Буприја — Сењски рудник у дужини од 21,3 km, која је неколико година касније, 1908, продужена до Равне Реке у дужини од 10 km. Обе ове пруге, које су само незнатно залазиле у област источне Србије, обављале су и транспорт путника поред чисто индустријске сврхе за коју су изграђене (превоз руде до Дунава, односно моравске железнице), али су ипак остале само локалног значаја и без неког већег утицаја на градска и варошка насеља (70, 614—616).

Много већи значај има доцније подизање пруге узаног и нормалног колосека, које су изграђене да би повезале источну Србију са моравском магистралом, односно са Дунавом и Београдом. У току 1911. и 1912. пуштена су у саобраћај пруге Параћин—Зајечар, Дубравица—Пожаревац, Пожаревац—Петровац и Метовница—Бор (63, 70).¹⁾

У току 1914. г. почела је изградња тимочке железнице, која је постала најважнија трансверзала источне Србије и спајала њену северну и јужну границу. До 1914. г. била је готова од Прахова до Зајечара, 1915. г. до Књажевца. Сад су поред Зајечара и Бора и друга два важнија градска насеља источне Србије, Књажевац и Неготин, имали железничку везу са осталом Србијом, што такође утиче на њихов даљи напредак и развој.

После првог светског рата даљи развој железничке мреже изградњом пруге Књажевац—Ниш 1922. г., Пожаревац—Мала Крсна 1920. г., Топчидер—Мала Крсна 1924. г. утицао је на даље повезивање ових насеља са Нишем односно Београдом. Најзад, 1939. г. пруга Пожаревац—Кучево постаје још једна севернија трансверзала која спаја источну Србију са централном (63, 64 и 70).

Због свега тога мењају се и градска насеља и варошице источне Србије, које сад улазе у нову фазу развоја и то постајући од трговинско-занатских средишта постепено индустријска, трговинско-занатска, управна и просветно-културна средишта. Значи ова насеља постају полифункционална и развијају се мање-више стално са кратким прекидом за време првог светског рата.

Тако трговинско-занатску функцију у време после подизања железнице има већина насеља, што се види и по значају, а и по месту одржавања вашара последње деценије 19. века. Тако се у периоду од 1889. до 1893. г. као седиште панађура у источној Србији помињу:

¹⁾ По Арнаутовићу, пруга Дубравица—Петровац је подигнута 1909. године (69, 175).

Јабучевац (1 панађура), Кладово (1), Неготин (1), Пирот (1), Браничево (1), Градиште (2), Велико Лаоле (2), Голубац (2), Кучево (2), Петровац (2), Праово (1), Смољинац (1), Средњево (1), Четереж (1), Сокобања (1), Књажевац (1), Краљево Село (1), Ниш (2), Бољевац (1), Грлиште (1), Зајечар (1) и Злот (1). Од 1891. г. помињу се вашари и у Жабару (1), Средњево (2), Подгорцу (1), а од 1892. у Сиколу (1) и, најзад, од 1893. у Деспотовцу (1) (71).

Вашари се одржавају у неколико села (нарочито у Млави), али подаци истовремено показују да су по значају вашари неких насеља далеко испред других. Тако се по броју механа, дућана, заузетих места и броју кола с пићем и производима, као и по броју продате стоке, далеко испред осталих налазе вашари у Неготину, Пироту, Великом Градишту, Књажевцу, Нишу и Зајечару, што несумњиво говори о трговинском значају тих насеља. Поред окупних места, види се посебно значај Великог Градишта у то време. Ово насеље је до царинског рата 1906. године и до померања границе 1918. г. било једино од значајнијих извозничких места Србије (упореди 13, 19—20. и 61, 868—869). Касније ово насеље опада, нарочито после изградње железничких пруга према Београду (Кучево—Пожаревац Београд).

Голубац, који је напредовао док су јачале трговинске везе са Аустро-Угарском и саобраћајне везе Дунавом, почиње да опада када саобраћај Дунавом добија међународни карактер, а у оквиру Србије само локални значај (13, 20—21). За разлику од ова два насеља Кучево по ослобођењу од Турака слабије напредује, али када се повећа експлоатација руда у његовој околини и после изградње пруге према Београду, његово напредовање постаје нешто снажније (13, 22—23). Од рудника који су у околини Кучева, у Кучајни је 1891. г. радило 60 радника, а имала је и велику топионицу олова и цинка, млинове за руду, разне радионице, магацине, управну зграду, 4 зграде за службенике и 21 зграду за раднике, али је 1897. године пожар уништио топионицу и сваки рад у руднику је престао (40, 247). Испирање злата багером у Пеку код Нереснице почело је 1903. г., а доцније низводно од Нереснице, а 24. априла 1902. г. Вајферт и Хофман су добили повластицу за почетак рада Благојевог камена, где су истражни радови вршени још од 1900. г. (40, 318. и 335).

Мајданпек у овом периоду припада друштву Société anonyme des mines de cuivre de Maidan Pek. До 1907. године рудник је био масиван, а од 1911. напредује (40, 259).

У овом периоду је 1902. г. откривена руда, а већ 1903. Борђе Вајфера добија повластицу за окно св. Борба у Бору, а године 1904. је акционарско друштво Compagnie Française des mines de Borг отпочело коришћење Борског рудника. До 1906. године рад рудника је био пробни, а тек је тада нађено веће лежиште руде и производња је почела да се развија, а истовремено је рудник повећао своју техничку опремљеност куповањем опреме, увећањем парне машине и електричне енергије 1907. г., док коначно 1912. г. није добио и железничку пругу (40, 271. и 41 б, 92, 94—99).

Дошло је до бржег развоја свих варошица кроз које су прошле пруге подигнуте почетком 20 века. То је случај и са Петровцем на Млави, који је веома важно тржиште за жито, стоку и живину, док за Жагубицу, која је остала изван железнице, то није био случај (11, 68—69). До опадања је дошло и код дунавских места, као што је на пример Кладово, које престаје да буде извозно средиште, али је и даље трговински центар области у којој лежи, и Текија исто тако опада с престанком извоза преко Оршаве, иако је на њу 1912. г. био упућен велики део извоза стоке из тимочке области, а њена чаршија је бројала 9 кафана, 9 касапница, 5 дућана мешовитом робом, 4 пекара, 3 ковачке, 5 обућарских и опанчарских радњи, а била је позната и као рибарско тржиште (22, 70). И Брза Паланка се одржала као локално тржиште и то доста живо за извоз стоке и дрва (22, 70). Кладово је такође остало важно тржиште рибе, ајвара и вина, иако је померањем границе престало да буде важно тржиште на прелазу из Србије у Румунију, као што је било у 19. веку.

Неготин, који је после подизања железничке пруге Параћин—Зајечар почео да опада, ипак остаје најважније привредно средиште Крајине, мада заостаје у развоју за Зајечарем. Осим привредних функција Неготин развија и друге, што доприноси да се његов значај одржава. Он остаје окружно средиште, добија гимназију, пољопривредну школу у Букову 1890. г. и учитељску 1910. (22, 65). Пред први светски рат повезан је железницом од Прахова до Зајечара, односно Књажевца, а после рата до Ниша, тако да сви ти моменти, иако не покрећу јачи привредни развој овог насеља, нити подстичу његово брже напредовање, ипак утичу да се оно одржава као привредни, просветни и управни центар Крајине и да поред Зајечара и Бора, који почиње да се развија, и даље остаје једно од најважнијих насеља источне Србије иако се индустријски јаче не развија.

Зајечар у овом периоду постаје најзначајније привредно, управно и просветно-културно средиште тимочке области. Поред тога што се у њему укршта тимочка железница и пруга Параћин—Зајечар, која је најкраћа веза источне Србије са моравском, и што је од 1896. године главно управно окружно средиште тимочког округа, у који улази стари црноречки и књажевачки округ (38, 120), отварање рудника у његовој непосредној близини (Вршка чука, Лубница, Леновац) и почетак експлоатације бакра у Бору утичу и на привредни развој овог насеља. Тако Зајечар брже напредује од Неготина на северу и Књажевца на југу и у њему се, међу првима, покрећу нека индустријска предузећа. Ово треба истаћи тим пре што је Књажевац 40-тих година 19. века имао двоструко већи број занатских радњи од Зајечара (73, 10).

Књажевац је крајем 19. века достигао врхунац у свом развоју као трговинско занатско средиште, почиње да опада, што се уочава и путем процентуалне заступљености занатлија у укупном становништву његовом (38, 109). Међутим, подизање пруге долином Тимока

и отварање рудника угља у његовој непосредној близини (Вина, Подвис, Тресибаба и др.) утичу да се и Књажевац даље развија иако у сенци Зајечара и Бора на северу и Ниша и Пирота на југу (38).

Бела Паланка, која као и Књажевац лежи између два значајнија насеља нишавске долине Ниша и Пирота, иако се налази на најважнијем путу међународног значаја, остаје углавном занатско средиште пуно платна и терзија, наслеђених одраније, у коме се постепено развијају и новији занати. Као трговинско средиште Бела Паланка добија и вашар 1890. г., а трговало се махом стоком и сточним производима (68, 111, 112—116).

Ниш као и у ранијим фазама представља и сада најважније градско насеље источне Србије, по функцијама, по територији, а и по броју становника. Он је најважније увозно и извозно место, важно унутрашње тржиште, у које су стизали производи из готово свих делова Србије. Иако су занати били у опадању као готово у свим местима крајем 19. века, још је био и значајно занатско средиште, а оснивањем читавог низа институција — и веома значајно културно-просветно и публицистичко средиште (67, 321—322). Осим тога Ниш почиње да се развија и као индустријски центар, а истовремено и као важно финансијско средиште, поред управног значаја који има прво као средиште пространог нишког округа, а доцније као средиште моравске бановине.

За разлику од Ниша Пирот, иако је то супротно очекивању, почиње да стагнира после појаве железнице, јер му је железница одузела улогу града на Цариградском друму, веома значајну у доба караванског саобраћаја (43, 49). Поред железнице, на то су деловали и други моменти између осталог и чињеница што је стварањем границе 1878. године велики део пиротског залеђа остао ван граница Србије.

Крајем 19. века нека од градских насеља источне Србије почињу да добијају и неке нове функције. Пре свега функције финансијског средишта пошто је то период када почиње отварање првих банака на територији источне Србије. По сачуваним подацима прве банке у источној Србији јављају се у окружним местима: Зајечарска задруга 1885. г., Књажевачка штедионица 1885. г., Неготинска штедионица 1885. г., Нишка акционарска штедионица 1885. г., Нишка занатска банка 1885. г., Пиротска задруга А.Д. 1885. г. Осим тога банке се јављају и у три среска средишта: Градиштанска банка у Великом Градишту 1894. г., Млавска штедионица у Петровцу на Млави 1887. г. и Градска штедионица у Белој Паланци 1892. г. (75, 38, 108. и 68, 110). Осим ових првих Ниш је као најважније финансијско средиште до 1900. г. имао још укупно 4 банке: Српско-јеврејску трговачку задругу 1889, Нишку задругу за међусобно помагање 1888. и Нишку задругу за кредите и штедњу 1894. г.) што показује да је Ниш најважније и најразвијеније градско насеље тог времена (67, 324).

Већина ових банака је кредитирала трговину и занате, али понеке су већ почињале да улажу средства и у индустрију, као на

пример Зајечарска задруга (76, 38). Некако истовремено са развојем финансијских средишта почиње и развој индустрије, мада индустријски развој источне Србије заостаје за развојем моравске Србије. Поред Ниша, који се и у овом правцу највише развија, само још Зајечар добија нешто већи број значајнијих предузећа, док се у осталим местима, осим рудника око Зајечара и Књажевца, и Мајданпека и Бора, јављају махом циглане и млинови. Чак ни Пирот, који је по броју становника далеко испред осталих насеља, не доживљава неки већи развој индустрије.

Иако је источна Србија област богата угљеним наслагама и лежиштима других руда, нарочито бакра, чија експлоатација такође почиње у овом периоду, ипак не долази до истоветног одговарајућег развоја индустрије прерађивачког карактера. Због близине рудних лежишта у северном делу источне Србије, нарочито у области Тимока и Прне реке, почињу да се јављају рудници који су много допринели развоју оближњих градских административних средишта у чијој су се близини рудници налазили. Међу првима је отпочео рад рудник Вршка чука (1885. г.), недалеко од Зајечара, затим Добра срећа код Вине 1886. и Подвис 1887, први северно, а други јужно од Књажевца, а на западу Равна река 1897. г. (70, 306).

Развој ових рудника и појава и експлоатација нових у околини Зајечара и Књажевца допринео је несумњиво и развоју ових насеља, али није истовремено адекватно утицао на развој прерађивачке индустрије у овом крају, вероватно због њеног граничног положаја и недовољно развијене саобраћајне мреже и саобраћаја уопште у тимочкој области.

Међу првим индустријским предузећима и гранама у источној Србији треба поменути гребенару — фабрику за влачење и предење вуне у Пироту 1872. г., која се по ослобођењу од Турака угасила (20, 66—67). Затим следе пивара Вање Лаловић у Зајечару 1870. г. и пивара Јована Апела у Нишу 1884. г. Нешто касније покреће се млин Цветка Јефтића у Књажевцу 1890. г.¹⁾ и пивара А.Д. у Зајечару 1895. (70, 538. и 38, 18). У Нишу се такође помиње прва фабрика за прераду алеве паприке С. Тутуновића 1888. г. и фабрика фајанса и порцеланског посуђа нешто доцније (67, 323). Међу првим индустријским предузећима источне Србије треба поменути и фабрику кожа, у ствари занатску радионицу, Нацка Тасића (Панића) у Пироту, основану 1885. г. (70, 502, уп. 20, 67—68). Као што се види, прва индустријска предузећа источне Србије су била махом фабрике из прехрамбене индустријске гране. Тако је до првог светског рата после ових првих подигнут читав низ млинова, између осталог у Пироту, Књажевцу, Радујевцу (1905. г.), Неготину (1907. г. браће Јотића), Текији 1908. г. (70, 518. и арх. подаци).

Индустријски развој је касније доста брже напредовао, тако да је до првог светског рата подигнут читав низ индустријских предузећа, од којих највећи број у Нишу (70, 77, и 78):

¹⁾ У производним снагама је забележено да је основан 1892. г. (70, 518).

1. Фабрика вештачких сиришта Б. Димитријевић, Ниш, основана 1904. г.,
2. Индустријска циглана браће Николић, Ниш, осн. 1902. г.,
3. Фабрика кожа нишке кредитне банке, Ниш, осн. 1910. г.,
4. Предионица памука М. Ристића, Ниш, осн. 1910. г.,
5. Фабрика ташни и кофера од коже, Држајића и Шурдиловића, Ниш, осн. 1911. г.,
6. Парни аутоматски млин Ник. Цветковића, Ниш, осн. 1914. г.,
7. Модерни електрични млин Окружне банке у Нишу, Ниш, осн. 1911. г.,
8. Индустријска обућарска радионица Владимира Димитријевића, Ниш, осн. 1907. г.,
9. Млин индустријског карактера Милоша Младеновића, Ниш, осн. 1912. г.,
10. Ливница Пејић, Стефановић и комп., Ниш, осн. 1914. г.,
11. Циглана Поповић и Јовановић, Ниш, осн. пре првог светског рата,
12. Фабрика гвозденог намештаја Стојановић, Алексић и Веру осн. 1914. г.

Међутим, док је индустрија напредовала, занатство је почело да опада готово у свим поменутих насељима, као што то показује пример Књажевца (38, 118), Ниша (67, 322—323), Беле Паланке (68, 12—113) и Неготина (29, 117—179). То се дешавало и у другим местима, јер су се занати нашли под ударом развоја индустрије, увозне трговине, а и модернизације начина живота.

Ипак су око 1900. г. још сва насеља важни занатски центри за своје области, са сразмерно великим бројем занатлија, те се готово сва могу окарактерисати као трговинско-занатски центри, што се види и из броја трговаца и занатлија у њима који је забележио Н. Вучо (78, с. 32—34, 62, 68—71. и 79—80).

Место	Број			Примедба
	занатлија	трговаца	механиџа	
Неготин	274	147	18	(29 чланова абацијско-болтацког еснафа)
Кладово	55	12	—	
Доњи Милановац	11	15	18	
Брза Паланка	14	25	—	
Зајечар	278	146	31	
Бољевац	36	—	—	(1905. г. — 19 трговаца, 20 занатлија)
Ниш	654	183	—	
Пирот	412	81	40	
Петровац на Млави	79	50	21	
Велико Градиште	227	58	7	
Жалубица	11	15	—	
Голубац	93	—	—	
Кучево	49	26	—	
Књажевац	447	20	—	
Сврљиг	—	—	—	
Деспотовац	—	—	—	
Бела Паланка	—	—	—	

Као трговинска средишта нарочито су се у то време истицали Књажевац, Сокобања, Неготин, Ниш, Велико Градиште и Зајечар, где су се налазили и извознички еснафи (78, 87), преко којих је ишао извоз из области. Као трговински центар је у то време веома значајан и Цариброд. У њему је 1908. године 18 трговаца, а осим тога 2 комисионера, 3 обућара, 3 кројача, 1 трговац за стоку, 4 разне врсте занатлија (сарач, опанчар, железар) као и складиште за вино и ракију (88, 30). 1909. г. у Цариброду је радионица П. Иванова. Осим тога почео је да излази и весник „Нишава”.

Поред трговинско-занатске функције, готово сва ова насеља имају и неки управни значај. По подели од 1896. г. окружна средишта на територији источне Србије су била Неготин, Зајечар, Ниш и Пирот, а поједини делови источне Србије, и то највећим делом северне, припадали су окружним чија су средишта била изван ове области. Тако северни део, западно од Поречке реке, налазио се у пожаревачком округу, а средишни део, околина Деспотовца припадао је моравском округу, чије је средиште било у Светозареву (тада Јагодини).

Неготин као окружно средиште крајинског округа управља областју која има 81 насеље, од чега се у срезу неготинском, чије је средиште такође овај град, налазило 51 насеље. Поред неготинског у крајински округ су улазили кључки срез (21 насеље) са средиштем у Кладову, брзопаланачки срез са средиштем у Брзој Паланци и поречки срез са средиштем у Доњем Милановцу (12 насеља).

Зајечар као окружно средиште тимочког округа имао је на својој територији 117 села. У оквиру овог округа били су бољевачки срез (20 села) са средиштем у Бољевцу, зајечарски срез (25 села) са средиштем у Зајечару, заглавски срез (57 села) са средиштем у Књажевцу, који је до тог времена и сам био окружно средиште, и тимочки срез (15 села) са средиштем у Краљевом Селу (данас Минићево).

Пирот је био средиште веома просторног округа који је обухватао и сливове Лужнице и Власине изван области источне Србије са укупно 231 насељем. Од тога су у границама источне Србије били само делови нишавског среза (82 села) са средиштем у Пироту и део белопаланачког среза (44 села) са средиштем у Белој Паланци.

Ниш је био средиште нишког округа. Поред нишког среза од 104 села, чији се један део налазио на територији источне Србије, ту су били још и бањски срез (20 насеља) са средиштем у Сокобањи и сврљашки срез (36 села) са средиштем у Дервену (данас Сврљиг). Поред њих територија округа Ниш је обухватала и алексиначки и моравски срез у долини Јужне Мораве, северно од Ниша.

У Моравском округу са средиштем у Јагодини био је деспотовачки срез, чије је среско средиште био прво Велики Поповић, а нешто доцније Деспотовац, и који је обухватао 22 села. Пожаревачки округ је захватао знатно већи део источне Србије. Тако је њему припадао голубачки срез од 25 насеља са средиштем у Голупцу, звишки срез са средиштем у Кучеву, који је обухватао 16 насеља,

млавски са средиштем у Петровцу на Млави, који је обухватао 36 насеља, рамски са средиштем у Великом Градишту, који је имао 32 насеља на својој територији и хомољски (17 насеља) са средиштем у Жагубици.

Тако су сва насеља (сем Бора, Мајданпека и Деспотовца једно краће време) била средишта среза, а четири највећа истовремено и средишта округа. Овај њихов управни значај који је привлачио у варошице и градове део становништва посебне врсте (чиновничко становништво) утицао је истовремено и на развој извесних других функција у њима. Треба још додати да су Мајданпек, Бор и Деспотовац у то време имали нешто мању управну функцију као општинска средишта.

Ова се насеља почињу развијати и као просветна, културна средишта подизањем средњих школа, читаоница, публицистичких институција и постају први носиоци културног развоја ове области. Прва средња школа, гимназија, у источној Србији појавила се у Зајечару 1837. г., али је већ после две године премештена у Неготин. Због тога се неких двадесет година ова два насеља боре за превласт у културно-просветном погледу. Када је изгубио полугимназију, Зајечар је добио реалку као и Књажевац, која је подигнута 1871. г. После ратова 1876—1878. у сва три места су обновљене ниже гимназије (58, 102, и 80, 95). Осим тога у Неготину се 1881. године појавила винодељско-воћарска школа у Букову, а у Зајечару је отворена нижа пољопривредна школа (80, 95). Ниш је добио гимназију тек 1878. г., а одмах по ослобођењу нижу гимназију је имао и Пирот (67, 321. и 62, 227—229). Тако ових неколико градова постају истовремено и најважнији просветни центри источне Србије, што, поред њиховог истовременог управног и привредног значаја, подстиче њихов даљи развој и значај и чини да се они издвајају у градска насеља за разлику од осталих средишта која су и даље у својству варошица.

Природно је што су се у овим насељима међу првима развиле и друге градске функције. Тако се већ 1838. године помиње прва болница у источној Србији у Гургусовцу (Књажевцу) смештена „у један празан хан на крају вароши”. Још 1846. године почела се градити посебна зграда за болницу, која је коначно отворена 1852. г. Поред ове државне у Књажевцу је постојала и приватна болница за сифилистичне болеснике (68, 100).

После ове прве — болнице су отворене и у неким другим градовима. Грађанска болница отворена је у Зајечару 1868. године, а војна болница 1883, болница у Неготину је подигнута 1872, а у Бољевцу 1895. године (68, 102). Тако су ова насеља заједно са привредним, управним и културно-просветним значајем добила и значај важних здравствених средишта своје области. Као здравствени центри се истодобно развијају и Ниш и Пирот.

Период између два светска рата. — После првог светског рата, када је створена Југославија и када су изграђене многе пруге које су ову област јаче повезале са осталим деловима Србије и Југославије, долази до интензивнијег развоја појединих насеља, нарочито у индустријском погледу, док већина и даље остаје трговинско-занатска средишта. Најјачи индустријски развој доживљава Ниш, а после Зајечар, јер се та два насеља налазе на чворним тачкама саобраћаја источне Србије. У Зајечару се спајају две пруге — тимочка и често-бродничка, а Ниш је међународна железничка раскрсница.

До опадања је дошло само код насеља дуж Дунава, јер изградњом моравске железнице као и тимочке Дунав, важна међународна саобраћајница, губи ранији значај једине и најважније саобраћајнице овог дела Србије, а градови дуж њега престају да буду онако значајни трговински и извозни центри. Дунав је и даље важна саобраћајница само за приобална насеља, за варошице које леже на његовим странама (Велико Градиште, Голубац, Доњи Милановац, Текија, Кладово, Брза Паланка), мада се понека од ових насеља почињу оријентисати и на копнени саобраћај (Велико Градиште, Брза Паланка, Кладово).

Осим саобраћаја развој рудника у источној Србији такође утиче јако на напредовање појединих насеља. Пример су Зајечар и Књажевац, у чијој се околини појављује неколико рудника, као и Мајданпек и Бор, који се сами развијају као рудници. Значај рудника делује на развој четири поменута града, а исто тако и на развој Петровца на Млави, где се такође у овом периоду почиње да користи руда, док је темпо раста осталих насеља спорији и монотонији, изузев градова у долини Нишаве.

Другачија административна подела Србије после стварања Југославије такође утиче у извесној мери на даљи развој појединих градских насеља. Укидањем окружних средишта сви градови су доведени на исти ранг, јер се сви појављују као седишта срезова, мада број насеља у срезовима знатно варира. Једино се у овом погледу издваја Ниш, који постаје средиште простране моравске бановине, под коју потпада највећи део источне Србије. Стварањем читавог низа управних установа бановинског карактера, он далеко предњачи по броју становника запосленог у тим службама, а то доводи до оживљавања трговине, заната и других градских функција у њему.

После ратова почетком двадесетог столећа, када су многа градска насеља доста настрадала и изгубила знатан део становништва, ово је период када поново расте становништво у градским насељима источне Србије. Већину свежег становништва у овим насељима чине мештани околних села који или остају даље земљорадници или се, поред трговине и заната, врло често баве пољопривредом. Због тога, на пример, у овом периоду становништво Жагубице највише живи од сточарства, у Петровцу поглавито од пољопривреде, у Доњем Милановцу око 500 становника се бави пољопривредом. У осталим насе-

љима (Велико Градиште, Голубац, Кладово, Брза Паланка, Бољевац, Сврљиг и Бела Паланка) становништво, поред трговине и заната, живи и од пољопривреде. Приобални градови дуж Дунава имају и један део становништва који живи од рибарства, као и знатан део упослених на одржавању саобраћаја Дунавом (Кладово, Доњи Милановац, Голубац и нарочито Текија). Саобраћај запошљава и знатан део становништва Беле Паланке, јер ово насеље лежи на главној међународној железничкој прузи, па овде железница запошљава око 100 људи (72, 92—93).

Развој рудника утиче да се део градског становништва запосли и у рудницима. Тако у Доњем Милановцу око 500 људи ради у Мајданпеку, а становништво Бора и Мајданпека, рударских центара, чине махом рударски радници и службеници.

И део становништва већих и старијих градова, где су трговина и занати били главне привредне гране, још живи од пољопривреде као и у варошицама. Тако је за Неготин 30-тих година записано да становништво „живи од пољопривреде, виноградарства, занатства и трговине”, за Зајечар да „сваки има кућу, њиву и виноград”, а за Књажевац да „мало ко од занатлија и трговаца нема своју њиву, свој воћњак, свој виноград” (72, 66—69, 69—79, 79—82. и 87—92). Једино је за Цариброд (Димитровград), који је после првог светског рата припојен Србији, записано да становништво „живи већином од заната и трговине”. Слично томе и становништво Ниша је живело махом од његових градских функција, мада је и тамо доста Нишлија имало своје њиве, воћњаке и винограде на околним брежуљцима. Из прегледа који је М. Савић 1930. г. дао о свим насељима, види се донекле приближна економска структура становништва ових градова (72).

Напредак индустрије у овом периоду мења такође структуру становништва у овим насељима, јер се као становници градова сада јавља део индустријских радника, а осим тога све знатнији развој ове привредне гране утиче и на територијалне промене ових насеља, њихово проширење, изградња посебних објеката намењених индустрији и др.

Највећи индустријски развој доживљава Ниш, па су код њега те промене и најизразитије. После Ниша то се нешто јаче одражава на Зајечар, Књажевац, рудничка насеља Мајданпек и Бор, и Пирот, док се у осталим насељима, где се индустрија мање и слабије развијала, ова појава да теже уочити.

Податке о индустријском развоју насеља источне Србије даје Миливоје Савић, који поред прегледа развоја ових насеља, 1930. г. о њима пише, између осталог: у Цариброду (Димитровграду) у то време постоје од индустријских постројења 2 воденице, 1 млин и електрична централа; у Књажевцу млинови, циглане и фабрика кожа; у Пироту 14 кожара и 7 воденица; у Белој Паланци 8 воденица и хидроцентрала; у Неготину циглана и млин; у Бољевцу рудник у његовој непосредној близини; у Петровцу 2 парна млина као и у Великом Градишту; у Доњем Милановцу 6, а у Брзој Паланци 10 воденица;

у Кладову млин и фабрика угља; у Сврљигу 2 воденице, а никаквих постројења није било у Жагубици, Голушцу и Текији.

Потпуније податке о индустријском развоју даје исти аутор посебно за цигларску индустрију Србије па и источне Србије. Ако се ти подаци упореде са подацима који су објављени у Производним снагама Србије, као и са подацима Удружења индустријалаца за моравску бановину, који се односе на октобар 1933. г. и који се налазе у нишком архиву, добија се потпуна слика о развоју индустрије у овим насељима између два светска рата (70 и 77). Тада су се у јединим насељима налазила следећа индустријска предузећа:

Неготин: 1) Циглана и црепана Илије Здравковића, коју су покретала два коња, а годишње је производила 4000 ком. црепа, од железнице је била удаљена 2 km и имала две фуруне.

2) Циглана и црепана браће Здравковић, Милошевић и Савић, такође 2 фуруне, погон коњи, црепа 4000 комада год., налазила се код станице и није извозила.

3) Млин браће Јотић, основан 1932. г.

4) Бора Лазаревић, фабрика за покућство и грабевинску столарију, у ствари више столарска радионица већег капацитета.

Петровац на Млави: 1) Турбомлин Павловића А. Лазара.

2) Парни млин Станојловића Милисави, основан 1932.

3) Петровић Михајло, моторни млин.

4) Мих. Стефановић, моторни млин.

Цариброд (Димитровград)

1) Циглана браће Каракашевић, основана 1925. г., на парни погон, 2 фуруне, производи 30000 ком. црепа, не извози, код железничке станице.

2) Турбомлин Јордана Царибродског, 2 радника и електричну централу.

Бела Паланка

1) Само електрична централа и воденице.

Сокобања

1) Циглана Јован Хаџипавловић и син, погон коњи (3 теглећа коња), запошљава 2 радника, основана 1908. г., има 2 фуруне, производи 30000 ком., продаја локална.

2) Турбомлин Глигорија Костића са турбином од 30 КС и 5 радника, користе се 25% капацитета.

3) Млин Драгомира Костића, почео рад од 1930. г. са 30 вагона капацитета, али је престао да ради.

Деспотовац

1) Циглана и црепана Илић-Стефановић, основана 1927. г., мотор 3 КС, свега 2 радника, за 24 сата 1500 ком. црепа и 500 ком. цигли, погон коњи, има 1 фуруну, све продају у околини.

Књажевац

1) Јевтић Цветко, млин, осн. 1890., 3 радника, ради са 10% капацитета.

2) Вукадиновић Војислав, млин, 2 електромотора, 2500 кг. кап.

3) Друштво за експлоатацију горива, Београд, од 1930. године, рудника угља Орешац, Подвис и Тресибаба, укупно 460 радника, раде са 50% капацитета, продају само у земљи.

4) Поттић и Панајотовић, фабрика кожа, више радионица, осн. 1922.

5) Рудник Добра срећа Вина.

Жагубица

1) Миљковић Ненад, млин и стругара у Крепољину.

Каљево Село (Минићево)

1) Соколовић, Илија и комп., циглана, парни погон, 2 фуруне, не извози, удаљена од станице.

Текија

1) Милојко Илијевић, млин, осн. 1908. г., има машину 8 КС, ради кад је сушна година, јер је велики број поточара.

Кладово

1) Фабрика зејтина Глигор Буртановић, подигнута 1928. г., почела да ради 1933. г., 3 радника, 5 маш. 12 КС, извози само у нашу земљу.

2) Млин, власник општина, зграда подигнута 1928. г., почела да ради 1933. г., 3 радника, 5000 kg. дневно, директор Глигор Буртановић.

Бољевац

1) Општинска електрична централа, осн. 1927. г., 2 радника.

2) Михајло Деспотовић, инд.

3) Ртањ, рудник угља, почео да ради 1902. г., угљенокоп каменог угља Минха и Савића.

4) Боговина, мрки угљ, ради од 1922. г.

Велико Градиште

1) Два парна млина.

2) Фабрика коже Д. Стокића, основана 1938. г.

Сврљи

1) Божидар Д. Милићевић, моторни млин.

Пирот

1) Панта Станковић, фабрика (не види се каква).

2) Нацко Панић, кожар.

3) Пиротско електрично друштво.

4) Пиротска Ђилимарска задруга.

5) Антић и Живковић, циглана, основана пре првог светског рата, електрични погон, 1 рингоф, производи црепа 100000, продају врши локално, од станице удаљена 1,5 km.

6) Аутоматски парни млин Пиротске задруге.

7) Петар Манчић, трговац, власник бачије за производњу качкаваља.

8) Фабрика гуме Тигар, власник Јован Цекић и брат, основана 1933. г., годишњи капацитет 200 тона гуме не смесе.

9) Фабрика гумених производа „Лаф“, основана 1938. г., искључиво производи гумену обућу.

Ј. Бирић помиње да су после првог светског рата поступно у Пироту отворане термоелектрана од 150 КС 1919, затим фабрика зејтина од сунцокрета, парни млин, млин за млевење паприке, фабрика сапуна „Миџор“ и радионица леда (20, 69). Осим тога помиње се и постојање предузећа за израду намештаја „Полет“ (70, 460).

Зајечар. После пиваре прво су отворени рудници у околини Зајечара, и то Вршка чука још 1885. г., Хајдук Вељко 1929. г., Лубница 1921. г., Звездан (није забележено када је почео да ради), а био је то рудник Николе В. Стојковића.

1. Зајечарска текстилна индустрија.

2) Текстилно предузеће Марковић Станислав, Зајечар, оба су била углавном конфекције и трикотаже.

- 3) Фабрика кожа Тимочке окружне банке, касније фабрика кожа Светозар Мишковић, основана 1925. г.
- 4) Мала фабрика коже Бранислава Стојановића, осн. 1934. г.
- 5) Циглана зајечарске задруге А. Д., електрични погон, код станице, не ради.
- 6) Циглана Илић, Китановић и Димитријевић, електрични погон, 2 фуруне, преча 500000, од станице удаљена 2 км.
- 7) Фабрика стакла за прозоре.
- 8) Акциона пивара, капацитет 1500 НР.
- 9) Фабрика потпетица од дрвета.
- 10) Млин Рајковић и Стајковић, кап. 4 вагона (24 сата).
- 11) Стругара.¹⁾
- 12) Фабрика домина.
- 13) Јован Лаловић, млин, 1 вагон (24 часа).
- 14) Млин Милошевић, капацитет 1 вагон (24 часа).
- 15) Генчић, млин на води.
- 16) Генчић, угљенокоп има и брикетницу за лигнит, у Грљану, брикетница, капацитета 260 т угља за 24 часа.
- 17) А. Јовановић, угљенокоп, 4—5 вагона дневно.
- 18) Леновац, угљенокоп литнита Љубе Ивановића, 1—2 ваг. дневно.

Значи, поред млинова и циглана, који се у овом периоду јављају готово у свим поменутим насељима, развој индустрије је нешто даље отишао, као што преглед показује, једино у Књажевицу (кожара), Неготину (фабрика за израду покућства), Клаалову (фабрика зејтина), Великом Градишту (фабрика коже). Више разноврсних индустријских грана појавило се, међутим, у Зајечару, око кога је у то време већ читав низ рудника, и који је најважнији железнички и друмски чвор тимочке Крајине и целе источне Србије. Осим тога са нешто мање успеха има покушаја развоја индустрије у Пироту.

Индустрија се не јавља уопште у Доњем Милановцу, Голупцу, Брзој Паланци, Сврљигу, који се олажжавају само као трговинско-занатска седишта, управног значаја без неких већег и значајнијег претка.

Најразвијеније индустријско средиште је Ниш, који је по индустријском развоју омак иза Београда, а могла и испред њега као међународни саобраћајни чвор, као регионални центар југоисточне Србије и као друго по величини насеље у Србији, омак иза Београда.

Из статистичких извештаја индустријске коморе за моравску бановину види се да су се у Нишу 1933. г. налазила следећа предузећа (УНИ 77):

Пољопривредна и прехрамбена:

1. Аутоматски млин Ник. Цветковић и син, све врсте брашна, које се троши искључиво у земљи, основан 1914. г., 34 радника, покреће га локомотива од 205 КС, ради са 60—70% капацитета.

¹⁾ Вероватно дошлице „13. јули“, за коју у Производним снагама пише да производи намештај, доскора локално предузеће, после рата проширено (стр. 460).

2. Електрични млин Милоша Младеновића, све врсте брашна за локалне потребе, основан 1920. г., електрични мотор 40 КС, 4 радника, 1000 кг дневно.
3. Електрични млин Станимира Тодоровића, све врсте брашна за локалне потребе.
4. Електрични млин Мила Пекића (Пекића), просто хлебно брашно за локалне потребе, основан 1927. г., 2 мотора по 15 КС.
5. Електрични млин Величко К. Станковић, просто хлебно брашно за локалне потребе.

Шумска и дрвна индустрија:

1. Столарска фабрика Андрејевић и Јовановић, основана 1922. г. (почела да ради 1921. г.), електромотор од 43 КС, 14 радника, ради са 20% капацитета.
2. Столарска фабрика М. Томић, Ниш, ради грађевинску столарију, кућни и канцеларијски намештај, продаје искључиво у земљи.
3. Предузеће за прераду дрвета Вуле Величковић, израђује дрво, резану грађу, дрво за огрев, извози.

Индустрија алкохолних пића:

1. Пивара А. Дунђерски, основана 1925. г. са свега 15 радника, нафта-мотор 110 КС, 60—80 квалификованих и 20—25 неквалификованих радника, ради са 10% капацитета.

Кожна индустрија:

1. Фабрике коже нишке трговачке банке, ради све врсте коже и Бона за обућу, увозе екстракте за чистање, а готове производе не извозе.
2. Фабрика обуће А. Д., Ниш, производи просту обућу за војску, не извози, основана 1922. г., има електромотор од 80 КС, не ради од 1933. г.
3. Фабрика обуће Евгеније В. Димитријевић, ради све врсте луксузне обуће, основана 1933. г., има 12 радника, ради са 25% капацитета, а продаје само у земљи.

Текстилна индустрија:

1. Фабрика платна М. Ристић и синови, производи платно, памучне тканине и памике, увози боје и хемикалије, а продаје искључиво у земљи.
2. Преалионица памука смедеревске кредитне банке, производи памучно предиво, не извози.
3. Фабрика шампана Хрант Мумџијан, производи шампије и мараме и продаје искључиво у земљи.

Керамичка индустрија:

1. Рингофен браће М. Николића, цигле не извозе основан 1902. г., има 25 радника.
2. Циглана и пречана Гавре Јовановића, не извозе, основана пре првог светског рата као циглана Поповић и Јовановић, парни погон са 1 рингофеном, производе преча 100000, удаљени су од станице.
3. Циглана „Лаф“ Марка Цветковића и комп., производи циглу и преч, не извозе (циглана „Лаф“ Марка Петровића осн. 1927. г., саугас-мотор, 1 рингоф, преча 350000, цигле 700000, продаје у Јужној Србији).
4. Цигларска индустрија Ј. Пенчића, производи циглу, не извози.

Хемијска индустрија:

1. Хемијска фабрика Д. Кристић и Миловановић, производи лакове земљане и уљане боје, продаје у земљи.

Метална индустрија:

1. Фабрика машина и ливница Пејић, Стефановић и комп., све цигларске и пречарске машине, водене турбине, центрифугалне пумпе, плотне за шповете, железне делове за трансмисије, продаје искључиво у земљи.

2. „Морава”, индустријско предузеће Алексић и комп., производе делове за трансмисије и делове за машине, основана 1921. г., има 2 електромотора, ради са 10—15% капацитета, не извозе.

3. Фабрика сита и израда од твужба Вл. Станковића, производи сита, плетива од жице, жичане и гвоздене ограде, основана 1937. г., не извози.

4. Фабрика собног намештаја Мина М. Веру, производи собни плехани намештај, основана 1930. г., 8 радника, ради са 15% капацитета, не извози.

Електроиндустрија:

1. Електрична централа.

Разна индустрија:

1. Прва југословенска фабрика школских таблица Сретен Стефановић, основана 1926. г., производи таблице и рачуналке, не извози.

2. Фабрика сирнига Боке Димитријевића, осн. 1904. г., не извози.

3. Фабрика кофера и ташни Држајић и Шурдиловић, производи ташне, кофере и новчанике, основана 1911. г., не извози.

4. Штампарија св. цар Константин, привредна задруга епархије нишке је власник, изводи све штампарске и књиговезачке радове, снага 1/6 КС, има 9 радника, ради са 35% капацитета.

Осим ових систематизованих статистичких података који показују бројност и разноврсност нишке индустрије тог периода, у Нишу су била и нека друга предузећа која овде нису обухваћена или која су касније отворена. Тако фабрика за израду вештачког леда Милорада Васовића ради у Нишу од 1933. г. са 4 радника, а лед продаје само у земљи. Млин Окрвжне банке из Ниша основан 1911. г., престао је да ради 1926. г. због пожара. Фабрика обвће „Рекорд”, основана у Нишу 1927. г., чији су сопственици били браћа Фукс и Рубен из Београда, обуставила је рад већ 1928. г. Исто тако неколико млинова и циглана почело је да ради и рад обустављало у току овог периода. То су, на пример, млин Милана Рајковића, Драгољуба Стојиљковића, млин Александра Митића, циглана јужноморавске банке, а од других предузећа ту би дошле и фабрика кеса Милана Јоксимовића и машинска радионица Тодоровић и Стојановић.

Сва ова индустрија је, као што се из прегледа види радила непотпуним капацитетом, углавном за локалне потребе, а врло се мало извозило. То се види и из извештаја Индустријске коморе за моравску бановину од 4. фебруара 1930. г., у коме се каже за нишку индустрију следеће:

— млинарска индустрија продаје на пијаци хлебно и кукрузно брашно и да га извози у Македонију, Грчку и централну Европу;

— текстилна индустрија производи предиво, штампане и фарбане тканине које се троше већином у земљи, а делом се извозе у Бугарску;

— дрварска индустрија ради махом за локалну потрошњу греда, дасака и летви;

— цигларска индустрија производи циглу за локалне потребе, а цреп извози у Македонију и северну Србију; кад би користили пун капацитет, могли би да извозе у Грчку и Бугарску;

— метална индустрија махом производи ливене ствари, машине и машинске делове, метални намештај, поред локалне потрошње производи и за Македонију и северну Србију;

— кожарска индустрија, поред свих врста коже и Бона, производи војничку и луксузну обућу, све продаје у земљи;

— хемијска индустрија све своје производе (терпентин, калофоније, кит, фарбе, лакове) продаје у земљи;

— фабрика школских таблица, такође продаје своје производе у земљи;

— најзад, пиварска индустрија производи само за локалну потрошњу.

На примеру Ниша, најважнијег тадашњег индустријског центра, види се да су сва индустријска предузећа махом била ситна, да нису радила пуним капацитетом, да су често престајала да раде и да су, поред углавном локалне потрошње, нешто производа слала у северну Србију, Македонију, а исто тако нешто извозила у Бугарску и Грчку. Слично се види и из примера Књажевца (38, 117—118).

Осим ових махом приватних предузећа у Нишу се отварају и два већа државна предузећа, и то 1919. године фабрика дувана, за коју су 1922. године изграђена нова, модерна постројења, највећа на Балкану. Године 1922. се отвара мостовска радионица, а поред тога постоји и велика железничка радионица. Фабрика дувана је пред други светски рат имала 400 радника, а железничка радионица 2.240 (67, 325).

После 1933. г. у Нишу се остварују и нека нова индустријска предузећа, као фабрика гуме Васе Милојковића, основана 1936. г. Појавила су се и неколика текстилна предузећа као ткачница Алексе М. Ристића, основана 1938. г., и ткачница Златна жица (70, 479).

Поред уситњености капацитета за индустрију овог периода карактеристично је и то да се није развијала у посебним градским рејонима, него махом широм градске територије, што се види из примера Књажевца, а посебно из примера Ниша, најразвијенијег индустријског центра. Тако се у Нишу по једно индустријско предузеће налазило у више нишких улица. По један млин био је тако у Пантлејској, Војводе Путника и Мишарској улици. По једно индустријско предузеће налазило се у Улици генерала Лешјанина, Топличкој, Вождовој, Пашићевој, Белимарковићевој, Душановој и цара Константина. По два индустријска предузећа била су у Добрачиној, Таковској и Обреновићевој улици, а више њих је било концентрирано у Призренској (2 млина, хемијска фабрика, фабрика школских таблица), што је већ чинило мањи индустријски рејон Ниша. Зачетак индустријског рејона налазио се и у северном делу града, на путу за Београд у тзв. Београдској улици, где су се налазиле фабрика дувана, мостовска радионица и електрична централа, касније и снос.¹⁾

¹⁾ Улице су наведене према предратним називима.

Осим трговинско-занатског значаја у даљем привредном развоју нека се насеља и даље развијају као важна финансијска средишта, што се огледа у појави све већег броја банака у њима. Осим некадашњих окружних центара банке се јављају и у другим значајнијим градским и варошким центрима источне Србије. Тако су, према извештају о стању новчаних завода у Србији на дан 31. децембра 1924. г., у појединим градским насељима источне Србије налазиле су се следеће банкарске организације:

Бољевац: Бољевачка привредна банка, основана 1908. г., Бољевачка тимочка банка, осн. 1923. г. и Индустијско-трговачка банка, осн. 1922. г.

Велико Градиште: Великоградиштански кредитни завод 1922. г., Градиштанска банка 1894. и Грађанска штедионица 1924. г.

Жагубица: Хомољска банка 1922. г.

Зајечар: Зајечарска задруга 1885, Зајечарска тимочка банка 1906., Занатско-кредитна банка 1923. г., Индустијска привредна задруга А.Д. 1911. г., Окружна тимочка банка 1911. г., Трговачка банка Лувр 1920. и Трговачко-прометна банка 1922. г.

Кладово: Кладовска банка А.Д. 1903. г.

Књажевац: Књажевачка задруга за кредит и штедњу 1903., Књажевачка прометна банка 1912. г., Књажевачка трговачко-индустијска банка А.Д. 1925. г. и Књажевачка штедионица 1888.

Краљево Село: Привредна банка 1923. г. и Тимочка среска банка 1922.

Неготин: Крајинска банка 1901, Крајинска кредитна и земљорадничка банка 1922. г., Неготинска задруга за штедњу и кредит 1909. г. и Неготинска штедионица 1885. г.

Ниш: Јужноморавска банка 1920, Нишка акционарска штедионица 1885, Нишка економска банка 1924, Нишка индустријска привредна банка 1922, Нишка задруга 1885, Нишка занатска банка 1911, Нишка механско-кафанска задруга 1910, Нишка трговачко-индустијска банка 1923, Окружна банка 1910, Прва генерална банка 1922.

Петровац на Млави: Млавска штедионица 1887.

Пирот: Пиротска есконтна банка 1924, Пиротска задруга А.Д. 1888. и Пиротска окружна штедионица 1911.

Цариброд: Царибродска банка 1922.

Сокобања: Сокобањска задруга 1912.

Поред ових банака помињу се и неке друге у Зајечару, Књажевцу и Нишу (38, 108 и 119, 76 12. и 67, 324—325). До неподударности долази отуд што су неке банке у међувремену биле затворене, а нове отворане, али то указује истовремено и на значај која су три поменута насеља имала као банкарски центри источне Србије, јер је у њима било отворено највише банака. Без ове функције, као што се види, остали су Кучево, Доњи Милановац, Голубац, Мајданпек, Бор, Брза Паланка, Деспотовац, Сврљиг и Текија. За Мајданпек и Бор који су се развијали само као рударско-индустијска насеља у том периоду очигледно да није долазило до развоја других терцијарних делатности у њима. Остала насеља међутим, махом трговачко-занатски центри са малим зонама утицаја, живела су у сенци окол-

них већих градова — Ниша, Пирота, Неготина, Свилајнца, односно Ђуприје, Пожаревца, Кладова, Великог Градишта, Књажевца и Зајечара.

Слично је било и са другим делатностима, просветно-културним и здравственим, које су се поред Ниша, Пирота, Књажевца, Зајечара, Неготина, Петровца на Млави и Великог Градишта, слабије развијале у осталим насељима. Као просветна средишта у ово време свакако треба истаћи Ниш, Неготин, Зајечар, Књажевац и Пирот, где се, поред гимназије, јављају и друге школе. Тако Ниш има 3 гимназије и трговачку академију, Неготин гимназију, учитељску и виноградарску школу, Зајечар гимназију и пољопривредну школу. Књажевац гимназију и рударску школу, Пирот гимназију и учитељску школу. Гимназије су осим њих још имали Бољевац, Велико Градиште, Петровац на Млави, Димитровград, док су у осталим насељима биле само основне школе. У неким насељима се јављају још занатске и школе за женску децу. Такве школе су биле у Књажевцу, Зајечару, Бољевцу, Брзој Паланци и Кладову (80, 96). Исто тако и болнице, које постоје у Зајечару, Нишу, Пироту, Бољевцу, Неготину, Књажевцу и Петровцу на Млави, указују на већи значај ових насеља у односу на друге варошице и градове источне Србије у то време. Ова функција градских насеља је у то време у развоју, јер се јављају и неке друге здравствене установе као дом народног здравља у Зајечару (1922), станица за сузбијање ендемског сифилиса у Злоту, школске амбуланте у Неготину и Књажевцу, рударска болница у Бору, здравствена задруга у Краљевом селу и Злоту, амбуланте за кожно-венеричне болести у Бољевцу (1920) и Доњем Милановцу (1926), диспанзер АТД у Белој Паланци итд. (68, 102). Ипак се и те установе концентришу, са неколико изузетака, махом у насељима где су већ постојале болнице.

За овај период развоја градских насеља и варошица источне Србије може се, према томе, рећи следеће. Иако је у већини градова још знатан проценат пољопривредног становништва, ипак се у многим од њих јавља опадање пољопривредног становништва услед нарастања градског становништва и развоја извесних градских функција. Већина насеља задржава и у овом периоду трговачко-занатски значај. Иако је у већини насеља дошло до покретања неких индустријских предузећа (циглана, млинова), већи развој индустрије је само у Нишу, Зајечару, Пироту, Књажевцу, док се Бор и Мајданпек развијају искључиво као рударски центри, чији је раст везан углавном за пораст њихове рударске производње и значаја.

Поред трговинско-занатских значаја, сва насеља, сем Бора и Мајданпека, управна су средишта, среског значаја, што такође утиче на концентрацију извесних терцијарних делатности у њима (државна управа, судови и др.), а као последица тога извешан број непољопривредног становништва окупља се у њима, што их разликује од околних сеоских насеља, која су понекад чак и бројно већа.

Просветно-културни и здравствени значај градова и варошица развија се, међутим, селективно у неким од њих, као и значај финансијских средишта, зависно од њихове сопствене величине, величине околне области која им гравитира и њеног карактера, близине других већих градова изван граница источне Србије, као и других градова у границама саме области и, најзад, и од богатства и привредног значаја и развоја саме области у којој се град налази.

Због тога се већ јасно издвајају градови од варошица источне Србије како по броју становника, тако и по броју функција, а осим тога и по значају за околну област. Ниш, Пирот, Књажевац, Зајечар, Неготин и Димитровград су већ права градска насеља, док се остали могу сматрати варошима и варошицама, јер се међу њима јављају исто тако разлике у броју становника и у броју функција. Као развијенија насеља по функцијама су Велико Градиште, Бољевац, Петровац на Млави, Кладово. Остала се углавном и даље развијају као трговинско-занатска средишта, са знатним процентом пољопривредног становништва. Таква су, на пример, Доњи Милановац, Голубац, Текија, Брза Паланка, Кучево, Сврљиг, Жагубица, Бела Паланка, мада су услови у којима се ова насеља развијају различити, па се и она међусобно знатно разликују. Велике су разлике због тога између Беле Паланке, која се развија између два веома значајна градска центра (Ниш, Пирот), лежећи на најважнијој међународној саобраћајници, и Жагубице, која се развија у залеђу великог административног и трговинско-занатског, као и просветно-културног средишта Пожаревца, у области веома слабо повезаној саобраћајно. Доњи Милановац и Голубац се исто тако разликују иако оба леже на Дунаву, међународној пловној саобраћајници, али због слабе повезаности са унутрашњошћу, због граничног положаја остају мала, неразвијена насеља, али се ипак разликују, јер се у Милановцу осећа и утицај оближњег рударског центра у Мајданпеку. Сврљиг живи у сенци Ниша. Текија, која лежи на улазу у опасну дунавску зону, оријентише се посебно у правцу пловидбе на Дунаву, док се Брза Паланка, између Кладова и Неготина, такође сасвим посебно развија. Услови за развој Кучева су исто тако посебног карактера, јер се његов развој заснива на близини рудника, што га у начину развоја приближава Деспотовцу, у чијој се близини такође почињу развијати рудници. Због тога сва ова насеља иако по значају приближна, и са подједнаким бројем становника, имају своје посебне одлике, што им даје неку индивидуалност у односу на остали варошице истог ранга.

РАЗВОЈ ГРАДОВА У САВРЕМЕНИМ УСЛОВИМА

Број градских насеља источне Србије је растао упоредо са привредним и културним напретком, те је, као и у осталој Србији, њихов број порастао после другог светског рата због концентрације друштвених добара и развоја индустрије у градовима. Темпо развоја градова је и овде најбржи после последњег рата због убрзане урбанизације свих насеља и манифестује се у даљем развоју и напретку старих градских насеља, у преласку градских функција у мања насеља варошице, а исто тако и у појави нових насеља градског типа која ничу уз нова индустријска постројења (Кална).

Нагла индустријализација целе Србије, посебно источне, повећава у градовима становништво који не живи од пољопривреде, тако да највећи број ових насеља има данас мање од 50% пољопривредног становништва, као што се види у табели бр. 3. У табели је приказана економска структура становништва ових насеља у 1953. г., тј. у време када је нови смер развоја ових насеља био тек у зачетку, али је ипак показивао знатне разлике у односу на предратни период. Тада је најмање пољопривредног становништва имао Мајданпек, 0,4% а за њим су следили Бор са 2,6% и Ниш са 2,5%, односно до тог времена најјаче развијени индустријски центри источне Србије. У другу групу су долазила насеља са 12—15% пољопривредног становништва, где су били Велико Градиште, Књажевац, Неготин, Пирот и Зајечар. Од 20—25% пољопривредног становништва имали су Димитровград и Бела Паланка, од 25—30% Кладово и Петровац и Кучево 39,9%. Било је затим и неколико насеља са преко 40%, па чак и са преко 60% и 70% (Голубац, Доњи Милановац, Текија, Брза Паланка и Жагубица) пољопривредног становништва.

Из економске структуре становништва види се да је највећи број ових насеља још имао знатан број људи запослених у трговини, занаству и управи, док је број запослених у индустрији био већи од броја запослених у напред поменутих делатностима само у Бору, Нишу и Мајданпеку. У Зајечару је највећи био број запослених у управи. Тако се за почетак овог најновијег периода развоја градова источне Србије може рећи, сходно њиховој тадашњој економској структури, да су у почетку социјалистичке изградње још само трговинско-занатски центри и управна средишта са изузетком Бора, Ниша и Мајданпека, а да се процес индустријализације њих тек дотакао и био у почетној фази изградње.

Табела бр. 3. — Број становника градова и варошица и њихова економска структура 1953. год.

Село	Укупно становништво	Пољопривредно становништво	% пољ. прив.	Укупно активно	Првајство	Индустрија	Грађевинарство	Саобраћај	Занатство	Пољоприв. и шум.	Трговина	Услуге	Урба
Јанјек	2244	8	0,4	700	427	2	53	5	12	30	44	7	34
Дово	2336	643	27,5	882	1	15	3	72	99	316	91	27	206
Митровград	2891	582	20,1	956	1	16	1	65	198	232	93	17	239
а Паланка	3168	651	20,6	1093	2	43	26	43	279	348	85	20	179
ако Градиште	3264	415	12,7	1198	—	38	1	18	206	219	189	43	360
ево	3751	1497	39,9	1984	16	119	26	40	199	1047	158	29	258
гровац	4673	1282	27,4	2016	46	44	5	33	333	743	177	50	377
ажевац	5906	923	15,6	2131	94	50	4	89	377	481	240	64	592
олин	6982	1105	15,8	2581	—	23	16	61	472	583	371	85	834
рот	13175	1786	13,6	4684	1	474	32	113	1414	798	349	177	885
ш	14244	373	2,6	7315	3231	1690	30	68	301	278	418	54	644
а Милановац	14489	2032	14,0	5875	32	650	80	800	588	1223	599	141	1427
убац	2629	1223	46,5	1215	8	32	4	24	76	714	63	18	183
ија	1430	683	47,7	677	24	24	1	9	58	415	34	5	50
а Паланка	1477	892	60,3	559	—	3	1	79	30	373	7	5	30
евац	1683	1207	71,7	1907	—	—	—	4	98	754	21	6	42
евац, само варош	1745	451	25,8	777	3	10	11	24	84	321	85	12	197
иљиг	1259	146	11,5	473	2	8	8	16	66	85	73	10	184
готовац	1460	274	18,0	557	—	3	—	14	131	149	45	12	159
губица	1474	548	36,4	684	18	1	11	24	80	271	99	12	152
нићево	3694	2413	65,3	2307	—	8	1	20	213	1759	73	18	154
	486	133	27,3	224	—	4	—	9	51	89	27	5	26

Табела бр. 4. — Број становника градова и варошица и њихова економска структура 1971. год.

Село	Укупно становништво	Пољопривредно становништво	% пољ. прив.	Укупно активно	Пољоприв. и рибовод.	Првајство	Саобраћај	Трговина и угостителство	Занатство	Стамбене и комуналне	Купура и соци.	Архитектуре и архивне услуге	Остало, ван познатог
Јанјек	8065	60	0,7	1878	40	99	784	91	291	94	205	150	18
Дово	6957	551	7,9	436	238	13	831	208	314	43	246	177	50
Митровград	5488	444	8,1	902	210	4	115	70	152	25	170	213	113
а Паланка	5772	913	16,0	449	414	10	82	131	139	11	168	132	105
ако Градиште	4075	366	9,0	297	171	6	66	53	205	27	136	206	78
ево	4441	778	17,5	445	512	27	34	57	277	29	163	163	61
ево на Млави	6231	1115	18,0	352	651	9	81	64	272	40	313	279	93
евац	11249	1427	13,0	1751	806	12	301	133	392	39	489	387	173
тин	11166	1121	10,0	900	524	10	222	238	596	67	619	570	112
ит	29298	1507	5,2	5815	842	46	562	433	718	154	693	631	461
ар	29118	230	0,8	6337	148	13	1595	336	1103	346	1589	487	373
ар	27599	1564	5,7	3786	899	51	851	1447	971	160	1310	1103	447
а Милановац	127654	1831	1,4	19726	835	47	1859	3884	4739	543	6130	4944	3042
бац	2595	656	25,3	165	351	31	240	18	86	—	57	39	10
ја	1779	447	25,2	152	260	2	41	31	64	2	51	58	14
а Паланка*	1342	428	32,0	531	7	1	86	78	28	2	14	10	6
вац	1668	1110	67,0	967	7	8	20	5	35	—	35	13	11
вац	2523	297	12,0	300	196	21	32	24	111	15	104	144	31
иљиг	3486	462	13,3	702	287	4	63	41	92	1	109	133	48
готовац	2653	351	13,2	211	214	5	49	42	104	29	513	169	55
убица*	3591	2322	65,0	32	1522	9	10	69	98	3	59	88	20
ићево	914	221	24,3	40	139	—	12	27	22	—	39	18	13

После две деценије социјалистичког развоја градских насеља источне Србије дошло је до знатних промена у развоју свих насеља, као и до промена у економској структури њиховог становништва, као што показује табела бр. 4. У табели су дати подаци најновијег пописа од 1971. г. и ту се већ јасно уочавају промене које су се 1953. само наслућивале.

Пре свега карактеристично је све веће опадање пољопривредног становништва у варошицама и градовима као последица нагле урбанизације наше земље. Ипак има случајева да је услед наглог прелажења пољопривредног становништва из сеоских насеља у градове дошло до незнатног пораста пољопривредног становништва после 1961. године или пак до сасвим незнатног опадања у неким чак и знатнијим насељима (Књажевац, Зајечар, Неготин и др.).

Много је изразитије опадање у варошима које су тек у овој фази почеле да се развијају у индустријском погледу, као што показују примери Кучева, Великог Градишта, где је проценат пољопривредног становништва мањи него у неким старим и већим градовима (Књажевац, Неготин).

Прве промене које су изазване привредном и општедруштвеном изградњом ових насеља запажају се много боље у економској структури израженој у последњем попису, као што се види из претходне табеле. Данас у економској структури већине насеља преовлађује становништво запослено у индустрији и рударству, ако се узму у обзир апсолутне вредности. То није случај само у Кладову, где је због изградње хидроцентрале у Бердапу у време пописа било грађевинарство на првом месту. Запослени у индустрији не долазе на прво место ни код Голушца, Текије, Брзе Паланке, Деспотовца, Жагубице, Минићева и Кучева. Код свих ових насеља, изузев Деспотовца, на првом су месту запослени у пољопривреди, тј. у њима пољопривреда запошљава још највећи део становништва. Код Деспотовца се изузетно на првом месту налазе социјалне и културне делатности, у којима је запослена скоро 1/5 укупног односно близу половина укупно активног становништва.

Већа разноликост у економској структури становништва и у смеровима развоја појединих насеља јасније се види када се узму у обзир друга и трећа врста делатности по броју запослених. После индустрије на друго место по броју запослених долази пољопривреда Беле Паланке, Петровца на Млави, Књажевца, Бољевца и Сврљига, тј. углавном у оним насељима у којима је индустрија новија делатност и која се најчешће развија тек после другог светског рата. Изузетак је Књажевац, где постоји велики и значајан пољопривредно-индустријски комбинат Цервин, једна од највећих радних организација у граду, а и око кога се затворио велики број рудника у последње време. Код Кучева се као и код ових насеља овде две привредне гране такође налазе на врху по броју запослених, само што је у њему обрнут случај, тј. индустрија долази на друго место, иза пољопривреде.

Грађевинарство се као друга грана по броју запослених јавља у Бору, Мајданлеку, уз индустрију и рударство, а у Текији уз пољопривреду. Иако је развој грађевинарства карактеристичан за целу Србију, па и источну последњих деценија, ипак се ова врста делатности посебно снажно развила тамо где су грађени значајни привредни објекти, као што је пример развој рударско-индустријског комбината Бор и насеља где се налазе његови погони (Бор, Мајданпек, Прахово), а друго Бердапска хидроцентрала и стварање великог језера, услед чега је дошло до измештања читавих насеља (Доњи Милановац, Текија, Голубиње, Мосна). У Кладову, опет у вези са грађањем хидроцентрале, грађевинарство је било на првом месту па се тек после изградње бране почиње да развија индустрија, која је данас на другом месту. Овде је развој индустрије подстакнут и кренуо напред тек после изградње хидроцентрале.

Деспотовац је и у овом случају изузетак, јер се код њега после културних и социјалних делатности на другом месту равноправно развијају пољопривреда и индустрија (са три лица разлике у корист пољопривреде, што се може занемарити).

И Зајечар чини посебну категорију насеља, јер код њега после индустрије и рударства на друго место долази саобраћај. То указује да ово насеље и данас чини чворну тачку како железничког, тако и друмског саобраћаја источне Србије.

У Нишу и Неготину, традиционалним културно-просветним и социјалним средиштима, ове делатности долазе на друго место после индустрије, што указује на њихов данашњи значај и даљи развој у истом правцу.

У Димитровграду и Великом Градишту се на другом месту равноправно налазе по две делатности, и то државна управа и пољопривреда у првом, а државна управа и трговина и угоститељство у другом, што указује на разлике у правцу њиховог даљег развоја.

Пирот се налази на челу групе занатских центара, јер се у њему после индустрије налази највише запослених у занатству, што је у ствари наставак његове дугогодишње традиције развијеног занатског центра. Занатство се као друга делатност по значају јавља и у неким другим насељима у којима је на првом месту пољопривреда, као што су Брза Паланка, Жагубица, Минићево, који су остали без индустрије, и што указује на њихов значај занатских средишта у пољопривредној околини.

Још већа разноврсност насеља долази до изражаја ако се узме у обзир и трећа делатност поред две водеће, односно ако би се делатности груписале у своје сродне групе, примарне, секундарне, терцијарне и кварталне, што би несумњиво показало разлике међу овим насељима као и правац њиховог даљег развоја, о чему ће бити речи у одељку о класификацији ових насеља.

Пре него што се пређе на савремени развој сваког од ових насеља, потребно је истаћи и неке основне опште факторе савременог развоја градова источне Србије.

Поред индустријализације, која је нарочито јако деловала на развој индустријских средишта Бора и Мајданпека, где су подигнути нови привредни објекти и изграђена готово нова насеља и који су утицали на појаву нових објеката и изградњу неких старих насеља (Прахово и Неготин), деловали су и неки други фактори. На пример, други фактор, исто тако значајан, јесте и електрификација, јер је градња хидроелектране такође деловала на измештање неких насеља на нову привредну оријентацију тих насеља (Текија), где долази до губљења делатности везаних за саобраћај на Дунаву, као и код оближњег Сипа (опадање рибарства), јер брана спречава долажење рибе из које се вадиле икра и правио ајвар итд. Електрификација исто тако омогућава развој индустрије у неким од ових насеља: Кладово и Доњи Милановац, што такође мења карактер ових насеља. Електрификација, односно стварање језера, делује још и у смислу стварања туристичког развоја ових насеља, што се већ да уочити у Кладову, а чему се тежи и у Текији.

Један од општих фактора је и изградња модерних саобраћајница, пре свега пруге Кучево—Мајданпек 1948.¹⁾ године и Мајданпек—Бор 1973. г. (пуштена у рад), а затим изградња савремених аутопутева Београд—Пожаревац—Велико Градиште—Голубац—Милановац—Кладово—Неготин, као и пута Београд—Параћин—Бољевац—Зајечар и, најзад, пута Прахово—Неготин—Зајечар—Књажевац—Ниш—Сврљиг. Даље пут Бор—Жагубица—Петровац—Пожаревац—Београд и други који су још у току градње и који су утицали, а у течаје и убудуће да се подстакне развој многих привредних грана у појединим насељима, а посебно трговине, угоститељства и туризма.

Осим тога развој индустрије, саобраћаја, трговине и угоститељства повлачи за собом развој терцијарних делатности у већини ових градова, тако да се они развијају као просветно-школски центри већег или мањег значаја, као социјално-здравствени центри и, наравно, као управно-административна средишта, што такође делује на привлачење извесног броја становништва у ова насеља, као и на даље јачање и унапређење њиховог управног значаја, односно значаја централних насеља за њихову ближу и даљу околину.

Због тога у већини ових насеља долази до пораста броја становника, а опадање се јавља само у Доњем Милановцу, Текији, Брзој Паланци и Жагубици, ако се пореди попис 1961. и 1971. г. У прва три насеља то је у вези са изградњом хидроелектране на Бердапу и измештањем неких насеља као и променом њиховог карактера, односно везано је за велики одлазак сељачког становништва из околне прво на рад у градилиштима хидроелектране, а после на рад у Немачкој. Жагубица је посебно карактеристична по томе што је саобраћајно најслабије повезана. Савремени путеви према Петровцу изграђени су тек 1971, а према Бору 1973. године. Сем слабе саобра-

¹⁾ Пруга Кучево—Бродице подигнута је 1948. г., а продужена је до Мајданпека нешто доцније (70, 616).

ћајне повезаности, опадању њеног становништва доприноси и неразвијеност општине у целини.

У табели бр. 5 приказано је кретање боја становника ових насеља од 1921. до 1971. г., значи у периоду од пуних 50 година. Из табеле се види да се од 1921. до 1971. године највише повећало становништво Бора (17 пута), затим Деспотовца (9 пута), Ниша (5 пута), Мајданпека (4 пута), а толико исто и у Кладову (4 пута). Пораст становништва у Зајечару и Књажевцу је за 3 пута, затим следе Пирот 2,7 пута, Бољевац 2,2 пута, Бела Паланка 2,1 и Сврљиг 2 пута.

Табела бр. 5. — Број становника градова и варошица од 1921—1971. г.

Н а с е љ е	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
Ниш	25109	35465	49332	60704	81250	127654
Пирот	10458	11245	11868	13175	18415	29298
Бор	1633	4749	10823	14244	18496	29118
Зајечар	9108	10633	11861	14547	18690	27599
Књажевац	3544	5115	4862	5906	7448	11249
Неготин	5869	6217	6143	6982	8635	11166
Мајданпек	—	—	1919	2244	3746	8065
Кладово	1627	1927	2128	2336	2683	6957
Петровац	3593	4496	4327	4673	5261	6231
Бела Паланка	2272	2472	2823	3168	4300	5772
Димитровград	3488	3017	2944	2891	3665	5488
Кучево	2548	2921	3176	3751	3956	4441
Велико Градиште	2674	2878	2783	3264	3391	4075
Жагубица	2629	3076	3365	3694	3670	3591
Сврљиг	1661	2361	1296	1646	2012	3486
Деспотовац	287	434	1739	1474	1921	2653
Бољевац	1141	1409	1499	1745	1940	2523
Доњи Милановац	2602	3160	2274	2629	2669	2595
Голубац	1306	1541	1373	1430	1743	1779
Брза Паланка	1757	2008	1739	1683	1801	1668
Текија	1123	1109	1385	1477	1635	1342
Минићево ¹⁾	1896	501	468	486	836	914

Нешто више од једанпут се повећало становништво Неготина (1,9), Минићева (1,8), Петровца и Кучева (1,7), Димитровграда и Великог Градишта (1,5), Жагубице и Голубца (1,3). У Жагубици се само јавља опадање за последњих десет година. Исти је случај и у Текији, у којој се 1971. године налази 1,1 пут више становника него 1921. г., али је последњих деценија дошло до опадања. Само у два насеља, у Доњем Милановцу и Брзој Паланци забележено је 1971. г. мање становника него 1921. г.

¹⁾ Овде су узети за 1921. годину укључни подаци за село и варошицу Минићево.

Из табеле се исто тако види да је последњих 50 година становништво стално расло само у неким градовима, док је у другим долазило до колебања у порасту становника. Стални пораст се тако види у Нишу, Пироту, Бору, Зајечару, Мајданпеку, Кладову, Белој Паланци, Кучеву и Бољевцу. Колебање броја становника у осталим насељима није свуда подједнако изражено. Једна група насеља тако има 1948. године мање становника него што их је имала 1931. г., као што је случај Књажевца, Неготина, Петровца, Великог Градишта, Сврљига и Голупца, после чега је уследио сталан пораст становништва у њима. Ово колебање свакако је последица изванредних ратних прилика и треба веровати да до њега не би дошло у мирном периоду.

У другим насељима колебање је изазвано другим узроцима, тако да варира од случаја до случаја. Тако у Димитровграду становништво опада од 1921. до 1953. после чега тек почиње да расте. Разлог је вероватно прикључење овог града Југославији и одлазак бугарског становништва. Код Жагубице је стални, иако не велики пораст становништва све до 1961. године, после чега долази до опадања, свакако изазваног општом неразвијеношћу општине, чији центар није био добро саобраћајно повезан. После промене у саобраћајним условима може се очекивати да ће се ово стање изменити. Деспотовац има изражено опадање становника тек од 1953. г., што се да објаснити укидањем среских органа у овом граду и опадањем управног апарата. У Доњем Милановцу су изражена два опадања становника: максимум становника је ово насеље имало 1931. г., после чега долази до пада израженог 1948, као последица рата. После тога становништво поново расте до 1961. г., а опадање је опет изражено 1971. г., овај пут везано за премештање насеља услед стварања вештачког језера и потапања старог насеља, када се један део становништва иселио и отишао у Велико Градиште. Због тога Доњи Милановац данас има мање становника него 1931. године. Брза Паланка има максимум становника 1931. г., као и Доњи Милановац, после чега је осетно опадање и 1948. и 1953. г. Следећи попис 1961. бележи незнатан пораст, да би се у последњем попису опет изразило знатно опадање. Тако и ово насеље има негативан биланс, тј. мање становника данас него 1921. г. Узроци за ово најјаче изражено колебање становника су, поред ратних прилика (опадање од 1948), и губљења среза (1953.) и изградња бране на Бердапу и нагли индустријски развој Кладова, који је због тога привукао знатан број становника околних насеља. Најновији узрок је и одлазак на рад у Немачку. По последњем попису, из Брзе Паланке је отишло на рад у Немачку 135 лица, али се ово може сматрати као привремено.

Сасвим је различит ток колебања становништва у Текији. Прво опадање је у њој изражено 1931. године, после чега становништво расте све до 1961. године. Измештање насеља и губљење улоге коју је становништво овог насеља имало у ранијем саобраћају кроз Бер-

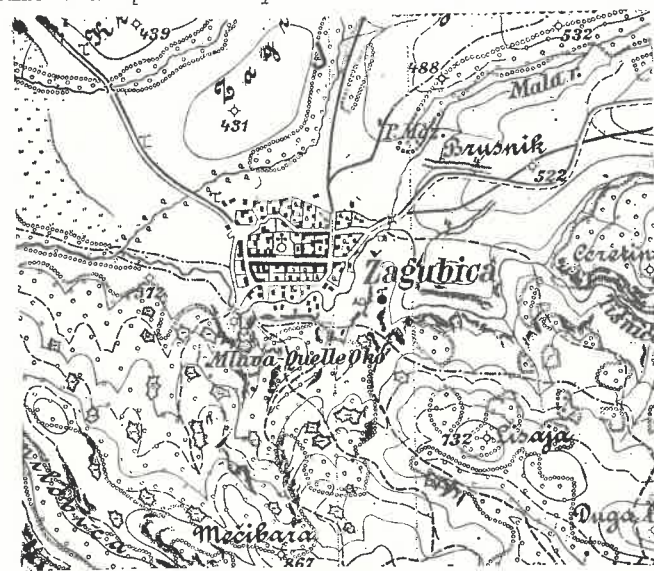
дапску клисуру довело је до поновног опадања становника у 1971. години. Најзад, Минићево има изражено само опадање становника изазвано последњим ратом.

Најмање урбанизована градска насеља

Данашњи развој градских насеља и градова најбоље се види ако се посматра свако насеље појединачно, јер се тако најбоље могу уочити сви фактори и утицаји који су деловали на поједина насеља.

Жагубица. — Жагубица је донедавно, до изградње савременог пута према Бору и Петровцу на Млави, односно Пожаревцу, била веома слабо повезано градско насеље и истовремено најмање промењено насеље у односу на претходни период. Она још има 65% пољопривредног становништва (попис 1971. г.), а и више од половине њеног активног становништва живи од пољопривреде.

Данас се развија као и раније као управно средиште Горње Млаве, које је истовремено и трговинско-занатски центар исте области. Жагубица је значајно занатско средиште Горње Млаве. У њој је 1972. г. радило 30 занатлија 17 различитих струка. Мада по броју занатлија заостаје за суседном Лазницом (33) и оближњим Крепољиним (36), она ипак представља центар занатства и ту улогу подједнако врше сва три поменута насеља.

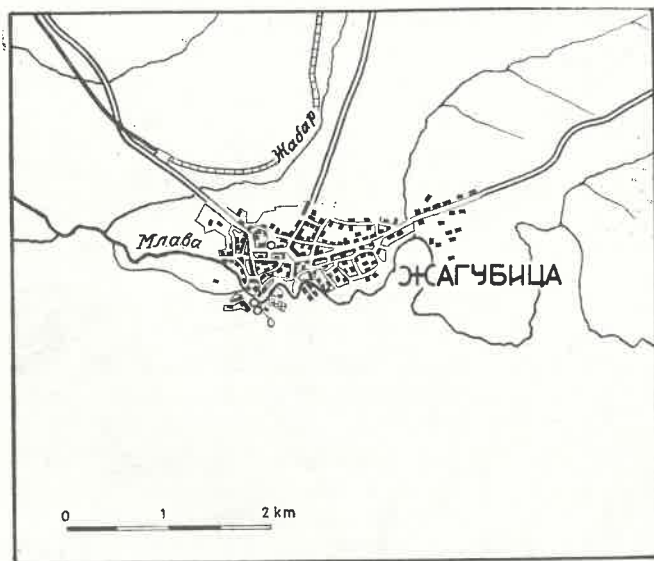

Ск. 1. — Жагубица 1914. године

За разлику од занатства, трговина је највећим делом концентрисана у самој Жагубици. Ту се налази трговинско предузеће „Хо моље”, основано 1947. године, које је 1970. запошљавало укупно 58

лица и имало 13 продавница у Жагубици, 32 на територији општине и 2 ван територије општине. Као најважније трговинско средиште Жагубица је привукла извесан број индустријских и трговинских предузећа са стране да овде отворе своје погоне и продавнице. Тако се овде налазе погон Агроиндустријског комбината „Душан Арсић” из Пожаревца, продавница трговинског предузећа „Звижда” из Кучева, продавница трикотаже „Тимочанка” из Зајечара, гумарског комбината из Борова, стовариште брашна „Житостига” из Пожаревца, продавница намештаја фабрике „Универзал” из Књажевца и најзад откупна станица предузећа „Браничево” из Пожаревца.

Поред земљорадника индивидуалних произвођача у Жагубици се налазе и две значајне пољопривредне установе. Земљорадничка задруга основана 1959. године, која се бави товом стоке самостално и у кооперацији са индивидуалним произвођачима, откупом и прометом свих пољопривредних производа, због чега има своје продавнице и пекарну у Жагубици, а осим тога има и продавнице у Сувом Долу и откупне станице у Жагубици и Милановцу. Погон агроиндустријског комбината из Пожаревца, који је запошљавао 26 лица 1972. г. бави се производњом ратарских култура, товом стоке и откупом пољопривредних производа. Дакле пољопривреда је још најзначајнија привредна делатност ове варошице.

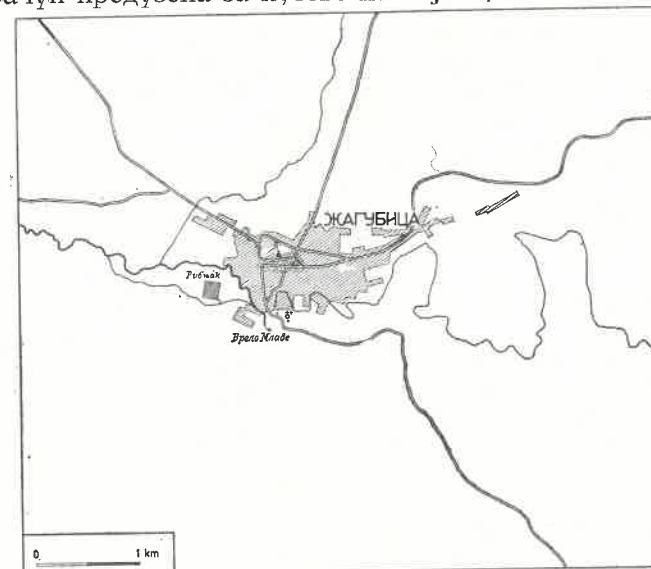

Ск. 2. — Жагубица 1956. године

Осим пољопривреде, трговине, занатства, основних делатности ове неразвијене области, у Жагубици се у првој половини 1971. године оснива и предузеће индустрије грађевинског материјала и неметала „Мермер”, које експлоатише украсни камен из околине. У

Жагубици има свој погон и шумско-индустријски комбинат из Кучева „Слободан Јовић”, тако да је то тек прва фаза покретања индустријских предузећа у овој неразвијеној средини.

Од осталих привредних делатности треба поменути и рибарско газдинство из Београда, које је овде од 1964. године организовало гајење пастрмки, где је радило 7 радника 1972. г., као и испостава „Електротимока” из Зајечара. Свакако је значајно и аутотранспортно предузеће „Тисница”. Основано у почетку под именом „Бељаница”, ово предузеће је одржавало редовне линије према Пожаревцу и сезонске према Београду, а сада само транспортује терет за рачун предузећа која га ангажују, и то најчешће за шумско-индустријски комбинат „Слободан Јовић” и за кречану „Вељко Дугошевић” из Кучева, као и за рачун предузећа за путеве из Зајечара.

Ск. 3. — Жагубица после 1970. године

Поред ових привредних делатности, још недовољно развијених, Жагубица има као општинско средиште читав низ непривредних делатности. Ове јој делатности, иако је 65% укупног становништва пољопривредно, дају карактер варошице, односно карактер средишњег места одређене области. Поред општине, суда, разних друштвених организација, она је главно здравствено средиште општине, јер је у њој дом народног здравља. Главно је просветно средиште, јер има осмогодишњу школу, библиотеку, просветно-културну заједницу и друге установе овог карактера. Финансијско је средиште, јер поред филијале народне банке (СДК) има експозитуру филијала Београдске банке из Пожаревца. Главно је средиште социјалних служби општине, седиште је поштанског саобраћаја, а има и метеоролошку станицу, што употпуњује шароликост њених функција и запошљава један део њеног становништва.

Међутим, иако су се ове разноврсне делатности појавиле у њој, због малог рејона који опслужују (17 насеља општине) било као здравствено било као просветно или социјално средиште или пак управни центар, због слабијег развоја заната и трговине и тек првих зачетака индустријске производње, а претежно пољопривредног карактера њеног становништва, — ово насеље тежи да се развије у новом правцу као туристичко средиште. Поред природних лепота као што су изванредно врело Млаве непосредно поред града, кршеви Бељевине, изнад саме варошице, Горњачке клисуре и лепоте и живописности целог предела, у близини Жагубице је више културно-историјских споменика, који је чине посебно атрактивном. То је пре свега Тршка црква, подигнута 1274, а обновљена 1796. године, која се налази на путу према Петровцу и која је некад била најважнији трг горње Млаве. Затим задужбина кнеза Лазара у Горњачкој клисури, где се и данас налази женски манастир са собама за издавање, и где је последњих година подигнут и мотел. Ово показује да Жагубица има доста услова за развој туризма. Свакако да главни посао око развоја ове привредне гране носи угоститељско предузеће „Бељаница”, основано 1962. године, које је изградило ресторан са смештајем на врелу Млаве, а има и друге угоститељске објекте у Жагубици, Сувом Дољу, Милановцу, Вуковцу, Јошаници, Рибару, Крепољину и Горњаку.

Брза Паланка. — Лежи на Дунаву, између Кладова и Неготина. И она је исто тако варошица са великим процентом пољопривредног становништва (в. таб. 4). И ово насеље је данас у опадању, што се види из стално присутног опадања броја становника, као и из опадања значаја и функција које је ово насеље некад вршило. Пре свега Брза Паланка је изгубила свј негдашњи управни значај. Прво је од дугогодишњег средњег средишта постала само општина за два насеља (Брзу Паланку и најближу Реку) 1948. године. Пет година касније (1953) општина јој захвата нешто шири рејон, јер поред прва два насеља још захвата и Купузиште. Још је шира 1961. године, када обухвата 10 насеља, поред поменутих, још и Грабовицу, Губичевац, Малу и Велику Каменицу, Михајловац, Слатину и Велесницу. Коначним укидањем срезова и стварањем нове општине Кладова, ово насеље губи сваки управни значај, те је сада само седиште месне канцеларије, а главна привредна делатност је пољопривреда.

Пољопривредна задруга Брзе Паланке, која је 1972. године уопшљавала 52 лица, једина је друштвена пољопривредна организација која на овом подручју има 10 насеља старе општине. Године 1966. се спојила са кладовским пољопривредним комбиноматом, те делује као погон комбината „Кључ”. Од пољопривреде живи и велики део становништва ове варошице које ради на својим приватним имањима.

Засада у Брзој Паланци нема никаквих других погона, мада се помишља на подизање неких индустријских или занатских капацитета. Ипак се ово насеље развија, или боље речено одржава, и даље као трговинско-занатски центар. Паланка је 1972. г. имала 37 занат-

ских радњи, те је по броју занатлија била одмах иза Кладова. Као трговинско средиште имала је исте године 11 трговинских радњи, а 1969. у њој је пословало трговинско предузеће „Звезда”, које је тада имало 22 продавнице у околним местима и самој варошици, и 38 уполслених. Касније се ово предузеће спојило са кладовским предузећем „Мироч”. „Мироч” је 1972. г. имао у Паланци шест својих продавница, а осим тога у њој су биле и 4 продавнице ван састава овог предузећа, као и продавница предузећа „Прогрес” из Сврљига. За разлику од осталих насеља општине, где је концентрисан знатно мањи број трговинских радњи и занатлија, Брза Паланка се може сматрати знатнијим средиштем од свих осталих сеоских насеља општине, јер има пијачни дан, а у њој се одржавају и вашари.

Као школско средиште Брза Паланка има осмогодишњу школу, а у њој делује и ловачко друштво. Затим има ветеринарску станицу, здравствену станицу у саставу дома здравља из Кладова. Иако је и просветно, и здравствено, и социјално средиште за неколико села, Брза Паланка још има веома мали проценат непољопривредног становништва, у односу на укупно становништво, јер све те службе нису успеле у већој мери да уполсе становништво насеља и да зауставе опадање становника које је у току. Због тога што је после губљења управног значаја заостао даљи привредни развој варошице и што у њему нема неког значајнијег привредног објекта који би запослио становништво, знатан је одлазак на рад у иностранству (135), као што се види из пописа 1971. г. (82). Брза Паланка се стога може узети као пример за насеље које је опадањем некадашњег управног значаја престало истовремено и да се привредно развија и почело да губи одлике варошице.

Текија. — И ово је насеља са још великим процентом пољопривредног становништва у односу на укупно (32%). Због тога се Текија заједно са претходна два насеља, по Маџуриној класификацији, може сврстати у такозвана мешовита насеља, односно варошице. Рибарство и пољопривреда се јављају као основне привредне делатности становништва (попис 1971). Међутим, потапање старог насеља и обрадивог земљишта око њега оставило је многе породице без обрадивог земљишта. С друге стране, изградња бране оставила је без посла и оне многобројне лоцове који су годинама спроводили бродове кроз Казан, и због којих се у попису 1971. још јавља велики број људи запослених у саобраћају. Са завршетком бране и изградњом електране престао је њихов рад, може се очекивати да је опао број запослених у саобраћају, мада речни саобраћај још запошљава један део становника свих насеља дуж Дунава.

Изградња бране утицала је на привремену развој једне делатности у Текији која је у време последњег пописа (1971. г.) запошљавала близу 7% становништва (6,40%). То је грађевинарство. После завршене изградње и пресељавања у ново насеље ова делатност је сасвим опала, јер, осим неких јавних објеката и објеката намењених туристичком развоју насеља, готово да и нема друге изградње, пошто

ионако број становника стално опада. Зато се после пољопривреде и саобраћаја, где још ради највећи број становништва варошице, занатство и трговина и угоститељство јављају као најважније делатности.

Мањи број трговинских радњи (2 радње) трговинског предузећа из Кладова, продавница „Политике” и око 8 занатских радњи чине малу чаршију овог насеља и сврставају га у трговинско занатско средиште нижег ранга, мада има неколико сеоских насеља у околини где је већи број занатских радњи те су значајнији занатски центри Кључа (Корбово, Велика Каменица и Грабовица). Међутим оно што ово насеље разликује од Брзе Паланке и други мањих насеља средишта, јесте повољнија перспектива за развој у туристичком смислу. Пресељавање Текије и нова планска изградња ове варошице на обалама дунавског језера, настоји да се она развија као туристичко насеље у оквиру домаће радиности. Ново место са типски изграђеним зградама на спрат изгледа веома привлачно за оне који би ту провели годишњи одмор по нижим ценама него у хотелском смештају. Стога би ово насеље требало развијати и даље у просветном смислу, да се, поред осмогодишње школе, подигне и читаоница и библиотека, у здравственом смислу иако има здравствену станицу, и посебно у трговинском смислу, као и у занатском, јер постојећа мрежа није довољна за пријем и обављање услуга за већи број туриста. И подизање мањег ресторана томе би још више допринело.

Градска насеља са преко 20% пољопривредног становништва

Другу групу насеља са преко 20% пољопривредног становништва чине међу насељима источне Србије Доњи Милановац (27), Голубац (25) и Минићево (24%). По Маџуриној подели, овакав би их проценат сврставао у градска насеља. Међутим, како су по броју становника сва ова насеља испод 3000 становника, и она се могу сматрати као варошице, па чак и као сеоске варошице (Минићево) (85).

Голубац. — Велики проценат запослених у пољопривреди и риболову у Голушцу долази од великог броја професионалних рибара, којих има око 100.¹⁾ Они су уговором везани за рибарско газдинство „Београд”, које им откупљује сву рибу коју улове. Поред Голушца, за ово газдинство су везани рибари и из оближњих сеоских насеља Винце и Добре.

Знатан део лица запошљава и земљорадничка задруга из Голушца (70 лица). Овој задрузи припадају 10 околних насеља. Поред тога што задруга у кооперацији са приватницима тови јунад и свиње, они имају и своју кланицу и четири продавнице (3 у Голушцу и 1 у Добри), као и пољопривредну апотеку у Голушцу.

По броју занатлија Голубац (30) је готово равноправан са оближњим великим сеоским насељима Браничевом (27) и Кривачом (26), али је у њима заступљено мање занатских врста. Трећи значајнији центар занатства је Добра са 15 занатлија. Остала насеља која имају преко 10—15 занатлија (ко што су Миљевић, Усије, Шувајић, Двориште, Малешево, Бикиње), карактеристична су по томе што је у њима заступљен мањи број занатских врста, тј. концентрисани су већином занатлије једне врсте (кречари, метлари, зидари), за разлику од Голушца, Браничева, Криваче и Добре, где се јавља више разноврсности у занатима. И остала мања насеља општине имају по неког занатлију, најмање два, а највише 9. Због тога Голубац нема карактер изразитог занатског центра у својој околини, слично као ни Жагубица. Једино се од осталих насеља разликује по томе што, поред приватних, има и друштвено-занатско предузеће Бердап, које има пет погона (водоинсталатерски, грађевински, столарски и др.).

Голубац је много значајнији као трговинско средиште, јер трговина заједно са угоститељством упошљава скоро двоструко толико лица колико их има у занатству. Главни носилац трговине је предузеће „Подунавље”, које се интегрисало са „Атексом” из Београда, а које запошљава 88 лица (1971. г.). На територији општине ово предузеће има 39 продавница, од чега 11 у Голушцу, а остале по селима. И продавнице индустријских и трговинских предузећа са стране концентрисане су махом у Голушцу, као на пример продавница предузећа „Пеба” из Пожаревца, комбината гуме и обуће из Борова и комбинат воћа из Пожаревца, које, поред продавнице, има у Голушцу и магацин за откуп.

Слично као и трговина и угоститељство спојено је са предузећем „Вишњица” из Београда, које овде има хотел, који треба да буде главни носилац развоја туризма у овом крају. Поред тога у Голушцу има четири приватне угоститељске радње.

Одмах после пољопривреде, по броју запослених долази индустрије, и то каменолом у Голушцу, који је у саставу предузећа „Иван Милутиновић” из Београда. Ово је некадашње предузеће „Бердап” које је припојено београдском предузећу 1958. године и производи разне врсте ломљеног камена за потребе азотаре у Панчеву, нове железаре у Смедереву и југословенских железница. Предузеће просечно запошљава 400—500 радника, а у сезони и знатно више, те је веома значајно за запошљавање људи варошице и околних села. Настоји се на изградњи нових индустријских погона на бази ове постојеће (кречане, аутоматизоване фабрике силиконских плоча итд.). Постојећи погон се налази поред Дунава, на главној Бердапској путној магистрали, један километар низводно од Голушца, што се сматра великом сметњом за развој туризма. Туризам је, по плану даљег развоја Бердапског региона, једна од најважнијих привредних грана, према којој треба усмерити даљи развој овог краја.

¹⁾ Подаци о предузећима, установама и броју радника су из 1972. г. Уколико се односе на неку другу годину, то је у тексту посебно наглашено.

Поред дунавског језера, које се овде излива нашироко и које само незнатно плави некадашње градско пристаниште и плажу, за туризам су овде свакако интересантни Голубачки град, средњовековна тврђава недалеко од варошице, средњовековни манастир Туман са фрескама, а осим тога изграђена су и модерна туристичка насеља низводно од голубачког града, Радан и Ливадица. Мада је туризам тек у зачетку развоја, ипак је у хотелу „Голубачки град” у саставу предузећа Вишњица, који има 41 лежај, преноћило од 1. јануара 1972. до 30. јуна исте године око 800 лица, а 259 их је користило друштвени смештај. Осим тога око 550 лица се интересовало за смештај и тражило информације, а било је издато око 40000 аутобуских карата, од чега је ипак доста локалних путника. Сви ови бројеви говоре о доласку у овај крај или бар о просласку кроз њега и указују да треба очекивати већи прилив и јачи развој туризма. О даљем развоју туризма води бригу и туристички биро.

Саобраћајно предузеће „Литас” из Пожаревца и Југословенска речна пловидба такође запошљавају један део становништва. Седиште је поште, има сточарско-ветеринарску станицу и филијалу Београдске банке.

Голубац је исто тако значајан и као средиште непривредних делатности. Он је управно средиште за 24 сеоска насеља и то углавном села из дунавске долине и долине Пека. Као здравствено средиште има дом здравља, у коме ради око 30 лица, од чега 3 раде у амбуланти у Браничеву, 2 у амбуланти у Клењу и 1 у амбуланти у Доброј. Као просветно средиште засад има осмогодишњу школу, а осим тога народни универзитет, библиотеку са читаоницом. Најзад, у њему је седиште свих општинских друштвених организација. Све ово показује да је Голубац, иако мало насеље, како по броју становника, тако и по развијености појединих делатности, ипак најважније средиште своје општине за све делатности и потребе околног становништва.

Доњи Милановац. — Иако скоро двоструко већи по броју становника од Голупца, оближњи Доњи Милановац има нешто већи проценат пољопривредног становништва. По попису од 1971. године, овде је највише активног становништва било је запослено у грађевинарству (240), одмах иза пољопривреде, пошто се у то време градило ново насеље 4 km низводно од старог Доњег Милановца, који је потопљен после изградње бране. Близина Мајданпека, великог рударског центра, учинила је да се знатан део активног становништва запосли и у руднику бакра у Мајданпеку. Развој Мајданпека од рударског насеља у градско насеље полифункционалног карактера потиснуо је Доњи Милановац са места водећег градског средишта.

Осим знатног процента пољопривредног становништва за Милановац је карактеристично и опадање које се изразило у броју становника у последња два пописа. До овога долази из више разлога. Првенствено то је последица укидања некадашње управне функције среског места, коју је Доњи Милановац вршио све до 1955. године,

када је постао општинско средиште за насеља Бољетин, Голубиње, Мироч, Мосну, Тополницу и Доњи Милановац. Његовој се општини припаја 1960. године и Клокочевац, који је дотле припадао општини Рудна Глава, а 1965. године се општине Рудна Глава и Доњи Милановац укидају и њихова насеља буду припојена општини Мајданпек. Док је још био општинско средиште, у Доњем Милановцу се опажа одржавање, па чак и минимални пораст становништва (упоређи пописе 1948, 1953. и 1961). Међутим, после припајања новој општини Мајданпек, а у вези са померањем насеља са старог на ново место, варошица почиње да опада мада минимално.

Када је Мајданпек преузео улогу општинског средишта, Доњи Милановац губи некадашње органе државне управе и судства, и цео овај апарат се своди на мањи број службеника месне канцеларије за неколико мањих насеља. Због тога опада број запослених у друштвеним и државним службама, што се одражава и на број укупног становништва.

Но и поред тога Доњи Милановац је још трговинско-занатски центар, као и угоститељски центар, мада по значају нешто слабији него у претходном периоду. Овде се одржава пијаца, вашари, а трговинско предузеће „Јединство”, које је овде пословало, имало је 1969. године 14 продавница и 33 запослена. Касније се ово предузеће спаја са „Србијатексом” и 1970. године има исти број продавница и 48 запослених. Од 14 продавница „Србијатекса” 6 се налази у Доњем Милановцу, а 8 по околним селима. Поред овог предузећа, које обавља највећи део промета, у граду још послују и продавнице комбината обуће Борово, фабрике намештаја „Треска” из Скопља (1), као и продавница грађевинског материјала предузећа „Каменица” из Доњег Милановца. Овде послује још и трговинско предузеће „Златица”, које врши промет грађевинским материјалом и ауто-деловима и које има своје стовариште у Београду и Новом Саду, а затим и продавница предузећа „Фелер” из Неготина.

Као угоститељско средиште Доњи Милановац има угоститељско предузеће „Турист”, као и угоститељско предузеће „Инекс Мироч”, које послује као пословна јединица предузећа „Интерекспорт” из Београда. 1971. године у „Инекс Мирочу” су радили 32 радника, док је претходних година било запослено нешто више (1968 — 40, 1969 — 40 и 1970 — 36). Објекти овог предузећа у граду су градска кафана, бифе „Инекс”, бифе „Нови Милановац” и 2 кафане у Клокочевцу и Бољетину. Предузеће „Турист” има у свом саставу хотел „Турист”, а осим тога у сваком селу по неки свој објекат.

Као занатско средиште Милановац је значајнији него општинско средиште Мајданпек, где је занатство тек у развоју. У Милановцу је 1972. г. било 46 различитих занатских радњи, а заступљено је било 27 врста заната. Значај Милановца као занатског средишта у односу на Мајданпек још је изразитији ако се узме у обзир проценат према укупном и према активног становништву града, јер у Милановцу у занатству ради 1,73% укупног становништва, а у Мајданпеку једва нешто преко 1%, (попис 1971. г.).

Индустрија засад овде није развијена у већој мери, али се, поред дрвно-индустријског предузећа „Каменица“, које је део Јужног Кучаја и које се налази у оближњој Мосни, предвиђа у истом насељу подизање фабрике украсних кутија. Истовремено планира се изградња фабрике за неке израђевине од пластике у селу Голубињу.

Пољопривредна задруга „Слога“, која је основана у Доњем Милановцу још 1936. године, имала је 1971. око 70 радника. Она је имала неколико својих погона, вршила је откуп пољопривредних производа, а у свом саставу је имала и рибарство и трговину. Стога је имала и своје продавнице на селу и у граду. Уназад 10—15 година било је рибара под газдинством задруге, али су они сад махом постали приватни рибари.

Као центар интензивне градње у вези са пресељењем старог насеља на ново место, и истовременим пресељењем два оближња села, Мосне и Голубиња, Доњи Милановац је имао индустријско-грађевинско предузеће „Бердап“. Ово предузеће се сад ујединило са грађевинским предузећем „Универзал“ из Мајданпека, и као његова пословна јединица довршава изградњу стамбених и других објеката у овом новом насељу и оближњим селима.

Функције овог трговинско-занатског средишта данас се развијају у два правца. Прво у правцу развоја туризма, који се ставља на прво место по значају за даљи напредак овог насеља, и друго у правцу подизања индустрије које је у току. Индустријски развој, међутим, није везан за само насеље Милановац, него за оближња новоизграђена сеоска насеља Мосну и Голубиње, чијим је становницима знатан део земљишта потопљен. Ова два насеља су најближа варошици и такође померена у вези са изградњом бране са положаја који су раније заузимала.

Туристички развој усмерен је превасходно на сам Доњи Милановац, јер је ово насеље познато по дивним плажама. Као његов главни туристички регион сматра се језеро око Поречке реке, чије је ушће у Дунав такође потопљено и где се предвиђа изградња друштвених туристичких објеката, а очекује и подизање већег броја викендица. Развој туризма, који се сматра будућношћу Доњег Милановца, утицаће, како се очекује, и на поновни развој трговине, занатства и неких других услужних делатности, што ће допринети развоју овог насеља које је тренутно у стагнацији и из кога је приликом потапања један део становништва прешао у Велико Градиште.

Мада више није управни центар, Доњи Милановац је остао значајно културно средиште, по традицији, јер је прва школа у овом граду подигнута још 1807. године као седам у Србији. Његовом значају доприноси, поред осмогодишње школе, нове и савремено подигнуте, и дом културе, као и велика и богата библиотека са читалоницом, једна од најбогатијих у овом крају.

Милановац је даље седиште поште, у њему је здравствена станица са службама опште медицине и специјалистичким службама

које опслужују седам најближих насеља. Најзад, пристаниште, такође наново подигнуто у овом плански грађеном новом насељу, засад је значајно само за транспорт путника. Овој саобраћајној функцији варошице доприноси и то, што представља значајну станицу друмског, аутобуског, саобраћаја за све линије које пролазе Бердапском магистралом.

Стагнација Доњег Милановца настала услед потапања старог насеља и стварања новог, и губљење раније управне функције, а и опадање неких других (здравствене, на пример, јер је ту некад био дом здравља), биће краткотрајна. Развој туризма као и подизање индустрије у Мосни и Голубињу свакако ће задржати опадање становништва, ако не и утицати на његов поновни пораст. Близина рудника Мајданпек и знатног броја радника може учинити да се ово насеље развије као викенд-насеље овог рударског центра, место где ће се проводити слободни дани, а дунавско језеро и повољшање саобраћајне везе овог насеља са Београдом могу деловати и на пораст транзитног и одмаралишног туризма у њему.

Минићево. — Треће место у овом скупу насеља са преко 20% пољопривредног становништва јесте Минићево, више село него град, у ствари сеоска варошица, како је то окарактерисао Ђ. Симоновић (85). Ово насеље са 24% пољопривредног становништва је несумњиво најмања варошица источне Србије. Она се до 1893. године звала Нови Ан, после тога Краљево Село, а од 1939. године указом је краткотрајно носила назив Андрејевац. После другог светског рата добила је име Минићево (84, 445—446).

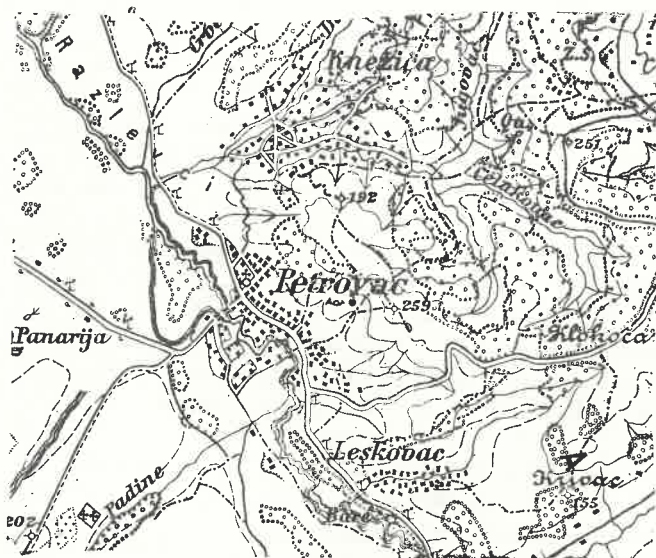
Због тога што су варошица и село готово срасли (дели их свега 500 метара), данас је у варошици знатан број сеоског пољопривредног становништва. Минићево је дуго година било среско, па затим општинско средиште, а данас је у њему само месна канцеларија. Као привредно средиште оно данас има грађевинско предузеће „Компред“ са шљункарном, предузеће домаће радиности „Тимочанка“, које производи намештај и трговинско предузеће „Избор“. Поред трговинског предузећа трговинских радњи, има и нешто продавница из других места (Храст из Чаковца, Борово и др.). Јавља се даље као мањи угоститељски центар, јер се у њему налази мотел књажевачког угоститељског предузећа „Бели Тимок“, тако да, као некад, опет има улогу друмске станице на савременом путу и у условима савременог саобраћаја (38, 151—156).

Осмогодишња школа, библиотека, биоскоп стављају га у ред мањих културно просветних средишта тимочке области, а постојање здравствене станице са неколико амбуланата у околним селима сврстава га у ред мањих здравствених центара. Његова управна функција је данас ограничена на свега три насеља која улазе у састав његове месне канцеларије (Минићево, Витковац и Петруша).

Градови са 10—20% пољопривредног становништва

Следећу групу насеља чине вароши па и градови источне Србије где се број пољопривредног становништва креће од 10—20% њиховог укупног становништва. Мањи број насеља ове групе се ближи горњој граници, тј. има преко 15% пољопривредног становништва. То су Петровац на Млави (18%) и Бела Паланка (16%). Остала су насеља ближа доњој граници, јер испод 15% пољопривредног становништва има у пет насеља. Тако су три насеља са 13% пољопривредног становништва (Деспотовац, Сврљиг и Књажевац), једно са 12% (Бољевац) и једно са 10% (Неготин). Интересантно је да се у овој групи насеља, поред некадашњих средњих средишта источне Србије, налазе и значајна градска насеља, некадашња окружна средишта и данашња значајнија културна средишта овог дела Србије, Неготин и Књажевац.

Петровац на Млави. — Петровац се у овој групи насеља истиче највећим процентом пољопривредног становништва, што је, поред извесног броја индивидуалних пољопривредних произвођача, последица и тога што у граду постоји пољопривредно-задружни комбинат „Борац”. Комбинат је 1970. године запошљавао 97 лица. Осим комбината овде је и сточарска фарма и ратарски погон агроиндустријског комбината „Д. Арсић” из Пожареваца, у коме су исте године радила 42 лица.

Ск. 4. — Петровац на Млави 1914. године

Као главни трговински центар млавске долине Петровац има трговинско предузеће „Млава”, које је запошљавало 1972. г. 204 лица и углавном обављало промет индустријском робом путем својих

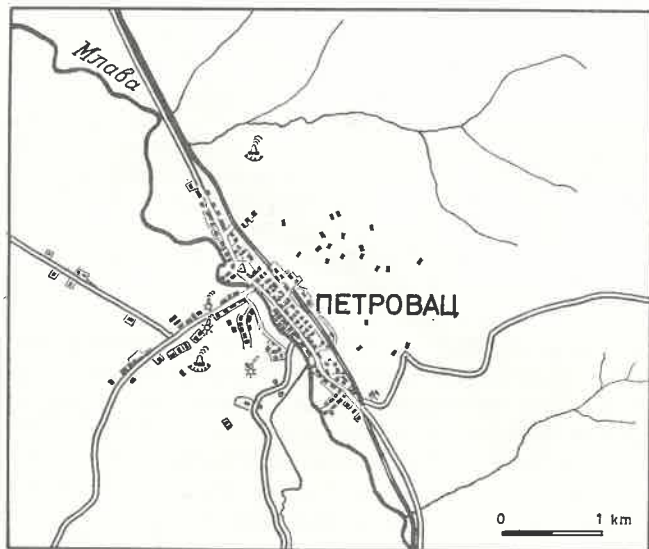
продавница широм општине. Поред продавница овог предузећа у Петровцу су 7 продавница конфекције предузећа са стране, и то „Беко”-а из Београда (2), „Вартекс”-а из Вараждина, „Ресаве” из Крагујевца (2), „Тимочанке” из Зајечара и текстилног комбината из Сврљига. Са стране су у продавнице других индустријских производа, као три продавнице обуће и то из Борова и „Рефлекса” из Београда. Осим тога ту су и продавнице намештаја „Треске” из Скопља, продавнице грабевинског материјала предузећа „Прогрес”, продавница „Југопластике” из Сплита и др. Најзад, ту су и продавнице рибарског газдинства из Београда, „Антропромета” из Пожареваца, „Југопетрола” из Београда и др. Своја складишта и погоне овде имају „Житостиг” и „Воћекомбинат” из Пожареваца, Градско млекарство из Београда, а стовариште предузеће „Венац” из Зрењанина (стовариште алкохола), предузеће „Сировина” из Београда (откупна станица), „Отпад” из Ваљева, „Србокотекс” („Срботекс”) из Београда (сабирни магацин) и индустрија пива из Зрењанина. Све ово говори о значају тржишта Петровца на Млави, према коме гравитира веома широка област Млаве и Стига. Он је значајни пијачни центар, а у њему се одржавају и сточни вашари, веома богати по броју стоке. Поред Петровца сточни вашари се овде одржавају и у Рановцу, Рашанцу и Великом Лаолу, оближњим сеоским насељима.

Око 192 занатлије обављале су у Петровцу 1972. г. 61 врсту заната, што указује на његов значај занатског центра. Бројност занатлија као и разноврсност заступљених заната истичу га испред осталих занатских средишта општине, мада се за неке занате не може рећи да су заступљени у довољној мери. Поред Петровца као занатски центри околне области још се истичу Бистрица, Велико Лаоле, Каменово, Рашанац, Шетоње, Ђовдин, Ждрело и Орешковица, али сва ова сеоска насеља заостају по броју и по врстама заната далеко иза Петровца.

У овом периоду у Петровцу почиње да се развија индустрија знатно више него у претходном периоду. Међу првима почиње коришћење млавских рудника и то у селима у околини: Стамници, где је данас рудник затворен, и од 1953. године у Великом Лаолу, који и данас ради, и у оквиру кога се налази и кречана.

Поред рудника који се налазе изван града, у оближњим селима у Петровцу послује од 1950. године предузеће „Млавапластика”, које је 1972. запошљавало 92 радника. Од 1960. године ради и дрвна индустрија „Јавор”, која запошљава 192 радника и, најзад, од 1961. године фабрика коже, погон агроиндустријског комбината „Д. Арсић” из Пожареваца, где је радило 1972. г. 97 лица. Свој погон у Петровцу има и дрвноиндустријски комбинат „Слободан Јовић” из Кучева, где је радило свега 12 лица, 1972. г., а осим тога постоји и кланица, млекара, млин за прераду основних пољопривредних производа из околине. Кланица данас послује као самостални погон београдске индустрије меса „Славија”, која све врсте својих производа пласира путем продавница у Београду, Цриквеници, Будви и Пули.

Као центар грађевинске делатности постоји предузеће „Нови рад”, које гради махом на територији општине и које запошљава 79 лица, а осим тога овде ради и грађевинско-комунално услужно предузеће које запошљава 27 лица (1970. г.).

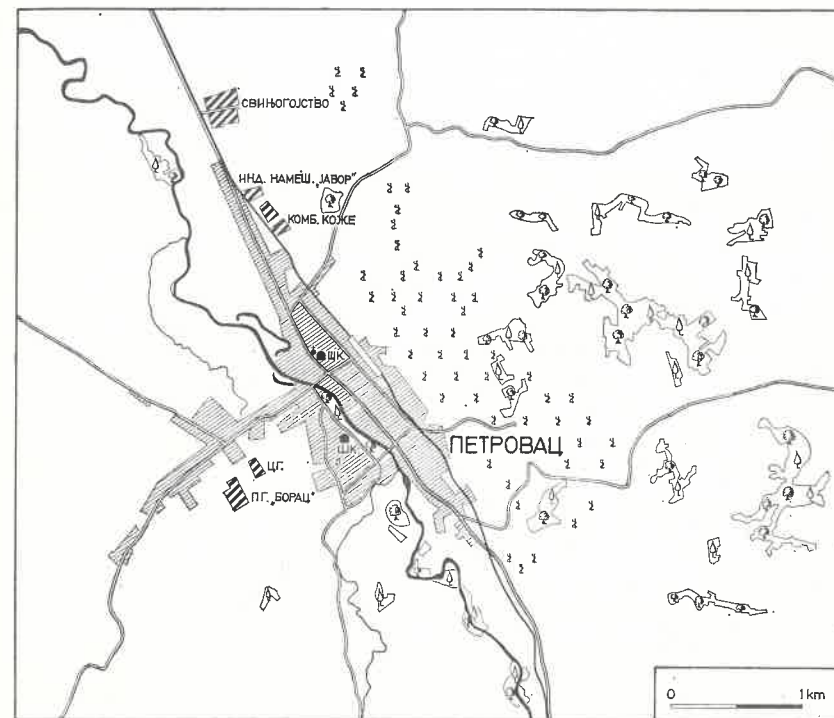

Ск. 5. — Петровац на Млава 1954. године

Петровац је и значајан угоститељски центар. У њему је угоститељско предузеће са хотелом и четири ресторана у граду, са 5 кафана на територији општине и 2 објекта на територији општине Кучево. Како лежи на новом савременом путу Пожаревац—Петровац—Жагубица—Бор, који поред привредног има и несумњив туристички значај због Горњачке клисуре и манастира у њој и других туристичких објеката у и око Жагубице и у близини Бора, угоститељство Петровца има могућности да се и даље развија.

Разноврсности функција Петровца доприносе и две банке (филијала Народне банке и привредне банке из Пожареваца). Тако је Петровац данас и финансијско средиште. Његова општинска територија обухвата 33 околна насеља, а и све друштвене, јавне и друге државне службе имају у граду своје органе, те и то несумњиво запошљава знатан део његовог становништва. Осмогодишња школа, гимназија и друге културне институције (библиотека, народни универзитет, биоскоп и др.) чине да је Петровац данас најзначајнији просветно-културни центар Млаве, а осим тога две важне институције социјалног карактера чине га значајним социјалним средиштем (дом за мушку децу, завод за социјално осигурање). Медицински центар „Ј. Шарбановић” који у свом склопу има болницу и дом здравља у граду и здравствене станице у Великом Лаолу и Рашанцу

запошљавао је 1970. године 220 лица и своје услуге здравствене заштите и превентиве обављао на целој територији општине, па и шире.

Ск. 6. — Петровац на Млави после 1970. године

Тако Петровац данас има низ терцијарних делатности које опслужују знатну околну област, и чине од њега најзначајнији центар млавске долине, што се види и из његовог сталног напредовања последњих година, нарочито после појаве првих индустријских предузећа у граду. Пораст становништва дошао је до изражаја нарочито између два последња пописа 1961—1971, али овај нагли пораст становништва града праћен је као и у осталим деловима Србије знатним опадањем становништва сеоских насеља.

Бела Паланка. — Друго насеље у овој групи је Бела Паланка. Њено напредовање је стално види се и из пораста њеног становништва, које се више него удвостручило последњих педесет година. Разлика у броју запослених у индустрији и пољопривреди, која по последњем попису износи 35 лица, указује на готово подједнак значај ове две привредне гране, мада се осећа тенденција да индустрија преузме водећу улогу. Број занатлија, који долази одмах иза ове две гране, указује да традиционално занатство у овом крају још игра значајну улогу, мада није више водећа привредна грана као раније.

Поред индивидуалних пољопривредних произвођача главни носилац пољопривредне производње је пољопривредна задруга Паланке, која има своје погоне у селима Црвена Река и Чифлик, који су пре пословали као самосталне задруге, а доцније се спојили са задругом у Паланци. Године 1970. задруга је запошљавала 230 лица.

Индустрија Беле Паланке новијег је датума. Сва три мања индустријска предузећа у њој настала су од занатских радионица. То је пре свега случај са фабриком текстилних машина, која је са 219 запослених највећа радна организација у граду.¹⁾ Поред ње ту су још дрвопрерађивачко предузеће „Украш“, раније столарско-тапетарска радионица, са 83 запослених и предузеће за израду модне обуће „Весна“, раније занатска задруга, које запошљава 89 лица. Капацитет индустријских предузећа Паланке је мали да запосли већи број становништва, али зато знатан део одлази на рад у индустријска и друга предузећа у Нишу.

Као најважнији занатски центар на територији општине Бела Паланка има око 68 занатлија, који обављају преко 43 врсте заната, док је један део некадашњих занатских радионица почео да ради на индустријски начин.

Као трговинско средиште своје општине од 48 насеља Бела Паланка има трговинско предузеће, самосталну јединицу трговинског предузећа „Ангропромет“ из Ниша, као трговину на велико и мало која запошљава 59 лица. Помоћу мреже својих продавница ово предузеће обавља већину промета индустријском робом у општини. Остали део трговинског промета обавља се помоћу продавница индустријских предузећа са стране, која овде имају своје продавнице. Тако обућом тргује „Обућа“ из Београда и комбинат гуме и обуће из Борова. Конфекцију продају „Буро Салај“ из Лесковца, модна конфекција из Ниша, „Текстиколор“ из Бабушнице и „Први мај“ из Пирота.

Угоститељске услуге на територији општине врши угоститељско предузеће „Ремезијана“, које, поред хотела у граду, има и неколико мањих објеката и запошљава 33 лица. Поред тога своју кафану овде има и угоститељско предузеће „Црни врх“ из Бабушнице (3 запослена).

И неке друге привредне делатности, поред трговине, на подручју белопаланачке општине обављају погони или пословнице неких предузећа или организација са стране. Тако електродистрибуција из Ниша преко своје пословнице са 11 запослених обавља све послове око одржавања електричне мреже и дистрибуције. Предузеће „Пољопромет“ из Ниша има овде фарму са 10 запослених. Удружено опште водопривредно предузеће „Ерозија“ из Ниша изводи радове у Црвеној Речи. Најзад, и шумско газдинство из Ниша са својом

секцијом у Белој Паланци, која запошљава 31 лице, газдује шумама овог подручја. Предузеће „Житопек“ из Ниша има овде стовариште и продавнице за откуп и продају пшенице и прерађевина, а запошљава 5 лица. Осим ових нишких организација, које су у већини, и грађевинско предузеће из Пирота, преко свог погона у Белој Паланци, изводи грађевинске радове на водоводу, где је запослено 21 лице.

Саобраћај запошљава знатан број становништва овог града, који лежи на магистралној железничкој и друмској саобраћајници што воде долином Нишаве. Тако железничка станица, секција за саобраћај и одржавање пруге запошљавају заједно 61 лице у железничком саобраћају, а предузеће за путеве из Ниша у свом издвојеном погону у Белој Паланци има 71 радника. Пошта, као засебан вид саобраћаја, запошљава 13 лица.

Од привредних организација у Белој Паланци су још две банке, филијала кредитне банке Ниш и експозитура Народне банке Београд филијале Ниш, где укупно ради 12 лица. Најзад, сточарско-ветеринарска станица која опслужује општину запошљава 7 лица.

Ова разноликост привредних предузећа и организација указује да је привреда данас најважнија у Белој Паланци, и да је она унапређује, мада и непривредне делатности у њој напредују истовремено са порастом привредног значаја вароши.

Као општинско средиште које обухвата пространу котлину са 48 насеља, Бела Паланка има читав низ институција социјалног, здравственог, просветног, друштвеног и државног значаја које обављају све јавне службе и услуге на територији општине. Поред осмогодишње школе (44 запослена), гимназије (21 зап.), просветно-културном значају града доприноси и библиотека (3 запослена). Све здравствене услуге на територији општине обавља дом народног здравља у Белој Паланци, који запошљава 71 лице и који има амбуланте у 5 насеља у околини, а треба да отвори још 3. У његовом саставу је и апотека у Белој Паланци. Осим општине (97), суда (13), друштвених организација (6), ту се још налазе комуналне установе (8) и комунални завод за осигурање (5), што укупно представља 228 запослених и истиче значај непривредних делатности у овом граду.

Због ових бројних функција Бела Паланка је данас веома значајан центар иако лежи на средини између Ниша и Пирота, иако знатан део њеног становништва данас ради у Нишу.

Сврљиг. — Међу насељима која имају мање од 15% пољопривредног становништва налази се данас и Сврљиг, који се последњих година развија у значајно индустријско место мада је донедавно био изразито сточарско насеље.

Данас нешто мање од половине активног становништва Сврљига ради у индустрији, а после ње на друго место долази пољопривреда. Индустријски развој Сврљига почео је 1957. године. Из столарске радионице са десетак радника израсло је столарско предузеће „Про-

¹⁾ Сви подаци о предузећима и установама Беле Паланке односе се на 1970. г. осим ако то није у тексту друкчије наглашено. Добијени су од планске службе СО Б. Паланка.

грес", које израђује комадни намештај и кухиње и 1967. године запошљава 68 лица. Исте године ово предузеће је имало и своје продавнице у Сврљигу, Књажевцу, Бољевцу и Салашу, затим у Кладову, Бору, Жагубици, Неготину, Зајечару, Нишцу и Радужевцу, а осим тога у Бујановцу, Матејевцу, Смедереву Урошевцу, Прешеву, Ђилану и Корбову.

Предузеће „Крзно", основано 1959. године, ради у оквиру спољнотрговинског предузећа „Србокотекс" из Београда. Производи одевну и поставну кожу, разне врсте крзна, које продаје махом на домаћем тржишту преко својих купаца у Осирјеку, Травнику, Загребу, Скопљу, Словенији. Користи углавном увозне коже.

Текстилни комбинат Сврљиг ради од 1966. године као комбинат, а пре тога је био занатско предузеће. Главни производ му је трикотажа и штеповани вателин. Када се трикотажа изавојила, производи панталоне, униформе, јоргане, душеке, рубље мушко, женско и постељно. Производе пласирају у свим већим местима Србије, а посебно источне, јер имају продавнице у Неготину, Зајечару, Бору, Мајданпеку, Пожаревцу, Светозареву, Пироту и Димитровграду.

Трикотажа „Полет" основана 1963. године, када се одвојила од текстилног комбината. Почела је да ради са 16 радника, а 1969. г. има преко 300. Већ следеће године по одвајању има две продавнице у Књажевцу и Сврљигу, а 1968. добија нову зграду за рад и 15 продавница у Србији и Македонији, где углавном продаје своје производе, вунену трикотажу и синтетичку. Сада се зове индустријска трикотажа „Маја".

Хемијска индустрија Сврљиг (ХИС) настала је 1964. године и имала свега 3 радника. Почетак било је предузеће „Каолин", основано 1961. г., коме је касније пришао погон „Хемпра" из Шида, где и данас имају погон који ради зидне фасадне, калијев сапун и фасадне боје. У време док је ово предузеће било погон „Хемпра", дошло је до пожара у коме је изгорело. Од 1964. године ради као ХИС и има свој погон у Нишцу, где раде стакларски кит и дрвте нијансе боје. Осим тога имају и молерски погон у Младеновцу. Сировине добијају у околини (Извор, Преконоше, Лалинац, Ветрило, Копај Кошара и Балеваш у околини Ниша). Део својих производа дају индустрији у Сиску, Бачкој Паланци, Београду, Нишцу и Скопљу. Погон у Сврљигу ради дисперзионе боје на бази вла и пластичне малтере. Извозе у Етиопију, Саудијску Арабију, Египат и др.

Осим индустријских предузећа пониклих у Сврљигу, овде се налазе и два већа погона индустријских предузећа из Ниша. Електронска индустрија је овде отворила свој погон звучника са око 200 радника. Друга нишка индустрија МИН (машинска индустрија Ниш) је такође овде отворила свој погон. То је некад било казанцијско предузеће са три радника, које се докније развило у радионицу и достигло број од 60—70 радника. Као погон МИН-а ради од 1966. г. и производи албојнике, троугласте мотке за железницу, а уклопило се у њега и казанцијско предузеће. Ово се предузеће 1964. године звало „Напредак" и имало 72 радника.

Тако је Сврљиг данас прави индустријски град, који подиже и свој индустријски рејон дуж пруге према Нишевцу. Ваља само нагласити да је већина ових предузећа постала из занатских предузећа и задруга која су овде раније постојала.

Нека предузећа су и данас задржала тај занатски карактер. Занатско-четкарско предузеће „Победа" је основано 1. августа 1960. године, са свега 16 радника 1961, а 1964. је имала већ 60 радника. Производи четке за широку потрошњу и индустрију. Друго занатско предузеће је пекара „Тимок" која од 1957. године ради самостално и производи све врсте хлеба и пецива, запошљава свега 6 радника. У Сврљигу је и велики број индивидуалних занатлија, што, поред помених занатских предузећа, чини овај градић још значајнијим занатским средиштем овог краја.

Трговинско предузеће „Црвена звезда", које тргује прехранбеном робом, текстилом, грађевинским материјалом, ауто-деловима, стоком, млеком и млечним производима, чини Сврљиг главним трговинским средиштем његове општине. Ово предузеће је 1964. запошљавало 39, а 1966. г. 45 лица, а постоји од 1957. године. Има десет специјализованих продавница у Сврљигу и 10 по селима. Док је ово предузеће носилац трговине у општини и нека трговинска и друга предузећа са стране имају своје погоне, стоваришта и продавнице за промет појединих роба које овом крају недостају. Своје магацине овде имају „Отпад" из Ниша (његови магацини су овде од 1959), Житопромет, а продавнице имају комбинат гуме и обуће „Борово", предузеће „Ресава" из Свилајнца „Борац" из Новог Травника као и индустријска предузећа из самог града („Прогрес", „Полет" и др.).

Због знатне грађевинске делатности у граду последњих година, овде је и грађевинско-комунално предузеће „Зелени врх", основано 1957. г., које је 1964. запошљавало 146 радника и изводило радове у Сврљигу и Прахову. Њихова делатност је висока градња, занатски радови у грађевинарству и изградња станова.

Туристички развој Сврљига је каснијег датума. Атрактивност области је велика због неколико пећина (Преконошка, Копај Кошара, Пошпица, Самар), а од других атрактивних објеката за туризам значајни су још базен у Пошпици, црква св. Арханђела и Сврљишке планине са својим врховима. Несумњиво је да и остаци Бањице код Нишевца, затим клисура Тимока и остаци старог Сврљишког града у клисури доприносе туристичкој атрактивности краја. Први туристички пункт засад је Округлица, где је подигнут хотел и викенд-куће. Ово насеље се налази на путу Сврљиг—Мирановачка кула, у подножју Сврљишких планина, недалеко од понора Сврљишког Тимока у Перишу, и његовог поновног извора један километар низводно од тог места. Главни носилац туризма је засад предузеће „Преконошка пећина". Ово угоститељско предузеће, поред четири своја објекта и хотела у Сврљигу, има и своје објекте у Округлици, Гушевцу и Копај Кошари. Нови хотел има 30 лежаја.

Лежећи у сточарском крају Сврљиг је чувен по производњи млека и сточарских производа. У њему је 1961. године основана млекара „Сврљижанка“, која је запошљавала 14 лица (1964. и 1966) и бавила се производњом сира, качкавала и млека. Како није добро пословала, расформирала се и припојена је млекари „Ниш“, која има своје млекаре у Гушевцу, одакле директно вози млеко у Ниш. Раније је откуп млека вршен у 22 насеља.

Земљорадничка задруга „Сврљиг“ основана је 1934. г. и обухвата 21 насеље општине, поред Сврљига. Поред обрадивих површина које су под њивама, ливадама, пашњацима, шумама, воћњацима, вртима, задруга се бави и трговином, откупом пољопривредних производа и има пољопривредну апотеку. У сваком селу има по једну продавницу, а има и ветеринарску станицу. Данашња њена делатност је углавном ратарство, сточарство и откуп пољопривредних производа. Запошљавала је 1961. године 42, 1964. 100, а 1966. 103 лица. Осим ње постојале су још задруге у Галибабинцу, Гушевцу, Лалинцу, Нишевцу, Округлици и Попшици, које су данас спојене, те их је укупно три, и то поред сврљичке још у Лалинцу и Гушевцу.

Од привредних институција Сврљиг још има пошту, железничку станицу и секцију за одржавање пруге, народну и кредитну банку из Ниша, затим аутобуску станицу. Саобраћај обављају углавном аутобуска предузећа из Неготина и Ниша. Ово последње држи неколико линија које повезују Ниш са готово свим насељима у општини. То су линије Ниш—Сврљиг—Галибабинац; Ниш—Сврљиг—Попшица; Ниш—Сврљиг—Луково и Ниш—Сврљиг—Мирановачка кула.

Од непривредних установа, поред општине, суда, комуналног завода за социјално осигурање, Сврљиг је најважније просветно и здравствено средиште општине, јер има дом здравља са стационаром, АТД-диспансер, а осим тога и пет здравствених станица у околини. Просветни значај даје му осмогодишња школа, народни универзитет и библиотека са читаоницом. Све је то учинило да је Сврљиг нагло нарастао последњих година и умногоме се изменио. Поред индустрије туризам је друга грана према којој је усмерен његов даљи развој, јер се због поменутих атрактивности и близине великог градског средишта Ниша, туризам намеће као један од видова таквог даљег развоја. За град је проглашен тек 1969. г.

Деспотовац. — Као и Сврљиг и ово насеље има 13% пољопривредног становништва. За разлику од Сврљига, где индустрија предањачи, према последњем попису у Деспотовцу су се највише развиле социјално-културне делатности, од којих данас живи највећи број његовог становништва. Поред две осмогодишње школе, Деспотовац има и две средње школе — за квалификоване раднике и техничку школу „Петар Жалец“, затим ту је и матична библиотека и заједница образовања. Од здравствено-социјалних установа Деспотовац има дом здравља и комунални завод за социјално осигурање. Иако је ово насеље донекле развијено у индустријском погледу, број запослених

у просвети, здравству и социјалним институцијама надмашује све остале присутне делатности.

Ако се броју запослених у просвети и социјалним службама дода број запослених у друштвеним и државним службама, сасвим је сигурно да је Деспотовац данас најзначајнији као услужни и управни центар, док се његов значај индустријског, трговачког и занатског средишта околине, као и његова функција у пољопривреди, налазе тек иза ових услужних функција. Деспотовац је центар општине од 32 насеља, па према томе пружа тим насељима све услуге у здравству, просвети и другим потребама.

Индустријски значај Деспотовца темељи се пре свега на деспотовачким рудницима мрког угља и лигнита, који имају своја окна на 7 километара од града, између Миливе и Плажана, и у коме ради 577 радника (подаци за 1970. г.), махом из околних села Миливе, Витанца, Великог Поповића, Медвеће и Јасенова. Један део својих производа дају железници, 70% иде у трговину, знатан део од тога у Крагујевац, а ситан угаљ дају термоелектрани „Морава“ у Свилајнцу. Ово је једно од најзначајнијих предузећа у општини заједно са Ресавско-моравским угљеним басеном у Ресавици. У деспотовачки угљени басен (Десбас) улазили су рудници „Морава“, основана 1934. г., „Буковац“, „Растока“, „Бељака“ и „Манасија“ (70, 308—311).

На основама некадашње пољске кречане, која је педесетих година производила креч у Деспотовцу и то 1200 тона годишње (70, 436), отворена је 1967. године нова кречана Ковиловача, данас у саставу фабрике цемента из Поповца, која производи хидратисани комадни креч и све врсте камених агрегата, а запошљава 184 радника (подаци за 1970. г.).

Поред ове две индустријске организације постоји и фабрика фурнира и резане грађе, која се налази у саставу ШИК „Црвена застава“ из Крушевца, али се не налази у Деспотовцу, него у оближњем селу Дворишту.

Од других привредних предузећа треба поменути грађевинско предузеће „Соколица“ које ради у Деспотовцу од 1946. године, мада под другим именом, и које гради станове у Светозареву, Деспотовцу, Београду, а запошљава 382 радника (1970 г.).

Значајно је занатско средиште јер има 71 занатлију, а заступљено је 38 врста разних заната. Поред Деспотовца значајни занатски центри ове општине су још Велики Поповић (28 занатлија и 25 врста заната), Медвећа — 26 занатлија и 10 врста заната. Златово (19) и Милива (27), који такође имају већи број занатлија, нису прави занатски центри, јер је у њима број кречара већи од половине укупног броја занатлија (Златово 10 и Милава 17 кречара). Деспотовац се ипак истиче као најзначајније занатско средиште, јер он, осим стручко већег броја занатлија и разноврснијих заната, има и комунално услужно занатско-производно предузеће у коме ради 116 занатлија различитих струка и које обавља разне занатске услуге грађанима (подаци за 1970. г.).

Као трговинско средиште Деспотовац има трговинско предузеће „Горња Ресава”, које је 1969. године имало 98 радника и 35 продавница, од чега 11 у граду, а остале на територији општине. Промет у трговини тече и преко продавница са стране, а нека предузећа имају у граду и своја складишта. Тако своје продавнице или складишта овде имају предузећа из Александровца, Светозарева, Крушевца, Београда, Борова, Скопља, Загреба и других места. Мањи трговински центри су још Ресавица и Велики Поповић. У Ресавици се некадашње трговинско предузеће „Пролетер” припојило београдском предузећу „Атекс”. Године 1969. ово предузеће је имало 86 радника, а продавнице су му биле у Ресавици и по једна у Равној Реци, Сењском руднику и селима Стрмостену, Јеловцу, Водни, Језеру, Кованици, Поповњаку, Дутову, Стењевцу и Дворишту. Слично као и Деспотовац, и Ресавица има трговине са стране и то „Борца” из Травника, „Пролетер” из Београда и др. Велики Поповић нема трговинско предузеће. Поред извесног броја продавница предузећа „Горња Ресава”, у њему су и продавнице са стране: „Поморавље” из Светозарева, индустријска трикотажа из Светозарева као и продавница „Будућност”.

У сва три насеља се одржавају сточне пијаце и вашари и то у Деспотовцу сваког четвртка, у Великом Поповићу сваке недеље, као и у Ресавици. Док се у Великом Поповићу недељом врши откуп стоке, у Ресавици се више продају пољопривредни производи. Ресавица и Деспотовац имају сваког дана зелену пијацу, што показује како је њихово тржиште привлачно за околне пољопривредне произвођаче. Вашари се одржавају 29. августа код Манасије и у Великом Поповићу, а 2. августа у Медвећи. На дан рудара 6. августа окупљају се у Ресавици. Производи се доносе са целе територије општине, па и изван ње од Свилајнца. Знатан је долазак становника из повртарских села у околини Светозарева (Драгоцвет, Глоговац, Рибаре), Параћина и Алексинца, одакле се догоне паприке. Из истих крајева се доноси и бостан, а рано поврће овде стиже из Македоније, из задруге „Богданци”.

Знатан проценат пољопривредног становништва утицао је и на појаву земљорадничке задруге „Слога” у Деспотовцу, која запошљава 162 радника (1970. г.). Осим ове задруге на територији општине постоји још пољопривредна задруга „Јединство” у Великом Поповићу (162 запослена) и пољопривредна задруга у Медвећи.

Угоститељско-туристичко предузеће „Горња Ресава” у Деспотовцу запошљава укупно 65 лица и поред хотела у Деспотовцу има објекте у деспотовачкој бањици и код Ресавске пећине. Друго угоститељско средиште је Ресавица, која има предузеће друштвене исхране, где ради 46 лица. На овим предузећима је засад развој туризма, за који постоје врло повољни услови у околини Деспотовца. Ресавска пећина, која је доступна посетиоцима још од 1972. године, први је привлачни објект овог краја. Затим ту долази манастир Манасија са старом тврђавом, деспотовачка бањица, која такође окупља знатан део гостију. Мање познати, али подједнако привлачни су

планинарски дом код Великог врела, Јошићева вила 3 km од Стрмостена на Соколици и Свилајначка вила на Лисинама. Несумњиво интересантне су и Лазарева задужбина Раваница и манастир Бела црква. Коришћење Бељанице, које засад није заступљено, такође је једна од могућности за даљи развој туризма у овом крају.

Од привредних институција у граду се налазе још две железничке станице: Војник и Деспотовац, које заједно са станицама у Ресавици и Дворишту чине саобраћајну секцију и запошљавају 42 лица. Пошта такође запошљава око 31 лице, и најзад, у Деспотовцу су филијале односно експозитуре Народне банке из Београда и банке из Светозарева, у којима ради укупно 18 лица (1970. г.).

Интересантно је да се ово насеље, рударски центар, где један рударски басен, деспотовачки, запошљава 577, а други Рембас у Ресавици преко 3000 људи (3345 одн. 3474), данас развија као претежно средиште здравства и просвете. До овога долази из разлога што се руднички погони окна налазе изван Деспотовца, што велики део радника станује у оближњим селима. Тако се Деспотовац развија као централно средиште терцијарних делатности, јер је лако приступачан за већину поменутих села из његове околине.

Књажевац¹⁾. — Књажевац такође има 13% пољопривредног становништва. Треба истаћи да овај град није више изразито терцијарно-занатског карактера, као што је био 1953. године (Д. Вогелник), него да је у њему дошло до наглог развоја индустрије, а истовремено се појачао и број запослених у просвети, здравству и другим јавним и услужним делатностима. Књажевац је као индустријско средиште снажно привлачио становништво околних насеља, тако да му је, услед наглог прилива становништва, проценат пољопривредног становништва опао свега за 2% у односу на 1953, а сасвим незнатно у односу на 1961. годину, када је износио 13,43 (38, 135).

За разлику од осталих привредних грана које су остале на истом нивоу или слабије кренуле напред, индустрија се нарочито снажно развија у овом периоду. Тако већ има неколико значајних индустријских објеката као што су фабрика грађевинског материјала „Тигар”, фабрика намештаја „Универзал”, индустријска конфекција „Бранка Динић”, фабрика обуће „Леда”, ИТМ „Београд”, фабрика мотокултиватора, те индустрија запошљава 15,57% укупног становништва Књажевца (38, 125).

Пољопривредни комбинат „Цервин” је значајан по преради грожђа и воћа из околине, по великим површинама под воћем и виновом лозом, по знатном извозу својих производа широм света, као и по великом броју радника. Заједно са пољопривредном задругом и другим пољопривредним институцијама овај комбинат утиче да је

¹⁾ Од истог аутора постоји засебна студија о Књажевцу, тако да се овде изнесе само најзначајније савремене особине Књажевца.

процент пољопривредног становништва још знатан у односу на укупно становништво и даје сасвим нови карактер пољопривредном становништву града.

Савремени трговински значај Књажевац види се и по томе што се овде јављају три трговинска предузећа која послују и на велико и на мало. На његов значај указује и велики број трговинских продавница у граду, а број продавница трговинских предузећа са стране достиже овде 63 (38, 138—139 табела). Предузеће „Бели Тимок” врши све угоститељске услуге на територији општине, а поред њега има и приватних угоститељских радњи.

Значај грађевинарства за привреду града види се из саме чињенице што постоје два грађевинска предузећа чија се делатност обавља углавном на територији Тимочке крајине. Занатство, иако је у опадању у односу на број занатлија пре другог светског рата, јер данас има укупно 163, а некад је била 171 занатска радња, ипак запошљава знатан проценат становништва, јер се у граду налазе концентрисане и све општедруштвене занатске радионице. То су кројачка задруга „Мода” и штампарско предузеће „Тимок”.

Железничка станица Књажевац, као и укрштање многобројних аутобуских линија дају граду одређен значај главног саобраћајног чвора котлине, тако да је број запослених у саобраћају близу 2% од укупног становништва. Поред осталих привредних делатности, и три филијале банке из Београда и Бора показују да је Књажевац и најважније финансијско средиште своје околине.

Ово старо управно средиште и први здравствени центар Тимочке крајине као и традиционални културни центар јужног дела исте области и данас путем низа управних, више школских и културних институција, путем болнице и медицинског центра за целу котлину и читавог низа друштвених, политичких, спортских и стручних установа и организација делује на територији околне општине. То почајава и истиче његов значај примарног и централног средишта књажевачке котлине мада се на његовој територији налазе и два мања средишта Минићево и Кална.

Бољевац. — Следећи у овој групи насеља је Бољевац са 12% пољопривредног становништва, што представља несумњиво опадање у односу на 1953. годину, када је имао 25,8% пољопривредног становништва. Ово знатно опадање пољопривредног становништва је последица развоја индустрије у овој варошици. Индустрија запошљава највећи део становништва, а пољопривреда долази одмах иза ње, тако да се и пољопривредно становништво још јавља у знатном проценту.

Индустријски развој Бољевца је новијег датума, мада се у његовој околини одавно искоришћавају рудници угља. Боговина, рудник мрког угља, удаљен је 10 километара од града, а почео је да се искоришћава 1922. г. Запошљавао је 1969. године 754 радника. Ртањ, рудник каменог угља, користи се од 1902. године, а његова експлоатација је престала 1967. г. (70, 308). Како су се рудници налазили

на извесној удаљености од града, он се развијао као управни, трговински и услужни центар, те му је проценат пољопривредног становништва још доста велик.

Индустријска постројења у Бољевцу почињу да се отварају тек шездесетих година, што истовремено мења веома снажно и структуру становништва овог града. Тако је индустрија за производњу грађевинског материјала „Тимок” основана 1962. године. До 1966. бавила се махом производњом креча, а од 1966. и производњом туцаника и мермерних блокова, да би 1970. г. отпочело и коришћење доломита из рудника у оближњем Подгорцу. Украсни камен предузеће добија из рудника код Ртња. Туцаник и ломљени камен дају предузећу за путеве из Зајечара, а мермер индустрији мермера у Младеновцу и Аранбеловцу. Радника је било 47 (1969. г.), а од тога су 26 њих путовали из оближњих села Рујишта и Мирова.

Од 1961. године у Бољевцу је постојала и радионица за производњу ауто-делова и прибора, која је од 1963. године прерасла у индустријско предузеће за производњу ауто-делова „Стандард”, данас најзначајнију индустрију овог града. Главни производи су им ауто-делови. Године 1969. имали су 128 радника, од којих је добар део (33) долазио свакодневно са села. Своје производе продају индустрији прецизне механике и предузећу „21 мај” у Београду, предузећу „Рикард Бечих” на Ријечи, као и трговинској мрежи. Продају само на домаћем тржишту, а осим тога врше и сервис и ремонт возила.

Развој индустрије у оближњим већим градовима утицао је и на појаву њихових погона у Бољевцу. Тако је трикотажа „Тимочанка” из Зајечара овде подигла свој погон за мушку, женску и дечију конфекцију 1961. г. у коме је 1969. године било 75 радника махом из Бољевца (само је један долазио из Добрујевца). Своје производе ова конфекција продаје иностраном тржишту (Русији, Белгији, Немачкој, ЧСР, Енглеској) и мање домаћем.

Стругара у Бољевцу грађена је 1969. године и погон је шумско-индустријско предузеће из Зајечара. Њен главни производ је букова ресчна граба, коју углавном извози. Године 1969. запошљавала је 145 радника, од чега је само 30 становало у вароши, а остали су били из оближњих села: Валакоња 39, Малог Извора 43, Илина 2, Мирова 13, Доброг Поља 6, Добрујевца 30, села Бољевца 2, Јабланице 4, Боговине 2 и Савинца 1.

Још једно зајечарско предузеће „Житопродукт” има овде свој погон, млин, у коме раде 23 лица.

Иако је индустрија у Бољевцу доста касно почела да се развија, развила се доста брзо и нагло, тако да у друштвеном производу учествује са 65%, а у националном дохотку са 61% и запошљава највећи део активног становништва града.

Пољопривреда долази по значају одмах иза индустрије. Овај сточарски крај, чувен по кривовирској овци, даје и данас један део пољопривредног становништва овом насељу, а осим тога ту постоји и пољопривредна задруга која има 128 радника и која заједно са

пољопривредним задругама у Јабланици (43 зап.), Сумраковцу (44) и Врбовцу (4) обавља откуп и продају свих пољопривредних производа овог краја. Задруга у Бољевцу има ветеринарску станицу са 13 запослених.

Бољевац је и данас одржао свој значај трговинско-угоститељског и занатског средишта, па се у том правцу и даље развија, услед сталног прилива новог становништва у насеље. У граду постоји трговинско предузеће „Бољевац”, које је имало 14 продавница у граду и 23 на селу и које је 1969. године било главни носилац промета индустријским производима у овом крају и запошљавало 83 радника. Данас је оно саставни део „Интер-експорта” из Београда. Прво трговинско предузеће „Ртањ” основано је 1947. године и тако радило све до 1956, када је подељено на више самосталних радњи. Спајањем предузећа и тих самосталних радњи 1958. године створена су два трговинска предузећа „Ртањ” и „Младост”, из којих је 1962. године настало предузеће „Бољевац”. Као саставни део „Интерекспорта” ово предузеће данас послује као погон за унутрашњу трговину и има у Бољевцу четири текстилне продавнице, две продавнице вожбараке робе, једну продавницу обуће, једну продавницу намештаја, једну продавницу електроуређаја, једну самоуслугу, књижару и продавницу грађевинског материјала и две колонијално-мешовите продавнице.

Трговински значај Бољевца појачао се отварањем продавница неких трговинских и индустријских предузећа са стране. Таквих продавница има седам у Бољевцу, од чега је две отворио „Фелер” из Неготина, а по једну „Отпад” из Књажевца, туристичко угоститељско предузеће „Ртањ” из Ртња, комбинат гуме и обуће из Борова, трикотажа „Тимочанка” из Зајечара као и „Житопромет”. Мрежу продавница допуњују још продавнице пољопривредне задруге из Бољевца, као и пољопривредна апотека исте задруге, а затим продавнице трговинског предузећа „Србија” из Ниша (данас предузеће „Нишпромет”).

Као мањи трговински центри осим Бољевца истичу се још Боговина, Оснић, Подгорац и Криви Вир, где су концентрисане по 2—3 продавнице индустријске робе, док се у осталим насељима налази само по једна.

Бољевац који је 1896. године имао 6 кафана и био знатан угоститељски центар за то време и данас се донекле развија у том смислу. Поред Бољевца се као угоститељски центар развија некадашње рударско насеље Ртањ, као и рудник Боговина. Угоститељско предузеће „Ртањ” у Бољевцу има неколико угоститељских објеката у граду. Друго угоститељско предузеће „Стандард” друштвена исхрана има ресторан у Боговини. Најзначајније је туристичко угоститељско предузеће „Ртањ”, које има хотел у руднику. Хотел је настао реконструкцијом радничке мензе, а бивше зграде дирекције су претворене у депанџанс. Ово насеље има данас 740 лежача доступних гостима, а адаптација се врши и у самачким зградама. Ово рударско насеље је тако данас сасвим изменило своју функцију и постало право ту-

ристичко насеље. Радничка колонија, која је адаптирана за одмаралиште, постојала је од пре рата, када је рудник радио, али је највећи њен део изграђен после другог светског рата, а трансформација у туристичко насеље почела је тек од 1967. године, када је рудник престао да ради. На путу који се од главног пута Параћин—Зајечар одваја за Ртањ налази се и нови мотел на Мировштици и пружа заједно са објектима у Ртњу главну материјалну основу за развој туризма у овом крају познатом по природним и културним атрактивностима. То је пре свега планина Ртањ са врхом Сиљак, у чијем је подножју некадашњи рудник, удаљена од Бољевца 12 km. Затим шума Брезовица кроз коју води добар шумски пут. Он се од пута Параћин—Зајечар одваја код Страже и преко Троглан-Баре води у Сењски рудник и Деспотовац. То је највећи комплекс букове шуме. Туристички је интересантно и село Криви Вир, у чијој је близини црква Лозица, 4 km западно од Лукова. Настала је вероватно крајем 14. века, у доба кнеза Лазара, обновљена први пут 1680. а други крајем 1850. године. Манастир Лапушња, управо његове рушевине, задужбина кнеза Благоја, подигнут је 1501. г. и данас има живопис од кога је део пренет у народни музеј у Београду. Припада моравској школи и налази се близу Лозице, западно од села Лукова. Манастир Крепишевац на притоци Радовањске реке, где садашњи живопис рађен 1761. г. прекрива старији, основао је, по постојећим написима, Георгије Јовановић са супругом Зором и сином Манојлом. Поред Боговине се налази Боговинска пећина, дуга око 3 km, са великим језером и богатим пећинским накитом. Осим тога Бољевац је саобраћајно добро повезан са Гамзиградом удаљеним 22 km, Сокобањом 28, Брестовачком Бањом 44 km, Борским језером 52 km, Злотском пећином 22 и Боговинском пећином 19 km, што га везује за овај шири туристички регион.

Лежећи на новом савременом путу Параћин—Зајечар, Бољевац има веома добро развијен друмски саобраћај са свим околним градским насељима, као што су Зајечар, Бор, Параћин, Ђуприја, Књажевац, а осим тога постоје редовне аутобуске линије према Београду, Неготину, односно Кладову, и сезонске према Херцег-новом, што га чини важним саобраћајним чвором за највећи део околних сеоских насеља. Повезаност Бољевца са околним насељима види се и из прегледа аутобуских линија које повезује околну област за ово градско насеље. То су:

Бољевац—Ртањ, 1 аутобус дневно,
Криви Вир—Бор, 1 аутобус,
Бор—Злот—Криви Вир, 1 аутобус,
Бољевац—Зајечар, 1 аутобус и обратно,
Бољевац—Добро Поље, 1 аутобус и обратно,
Бољевац—Јабланица и обратно, 1 аутобус.

На свим овим линијама саобраћај одржава аутотранспортно предузеће из Бора, а само према Ђуприји линију одржава „Велмо-транс” из Светозарева, али то није линија локалног, већ регионалног

саобраћајног значаја. Но иако су саобраћајне везе овако разгранате, становништво града није много запослено у саобраћају, јер Бољевац има само аутобуску станицу. У саобраћају још само раде заостале службе у железничком саобраћају, јер после укидања пруге Зајечар—Параћин Бољевац је само ради транспорта повезан са пругом Бор—Зајечар. Од заосталих служби овог саобраћаја у граду је саобраћајна секција која обавља послове на железничкој станици Бољевац и секција за одржавање пруге, које укупно запошљавају 47 лица. Око 10 лица сем тога ради још у поштанском саобраћају.

Близина шума Јужног Кучаја, Ртња, Честобродице, Боговине и Малиника учиниле су да у Бољевцу постоји и погон за експлоатацију и узгој шуме ШИП из Зајечара, у којем раде 134 лица. Он је од 1952. до 1956. пословао као шумско газдинство „Зајечар”, погон у Бољевцу.

Предузеће за стамбену привреду и комуналне делатности у Бољевцу „Услуга”, које запошљава 27 лица и врши стамбене, привредне, комуналне и штампарске послове, доприноси разноврсности функција овог града. Основано је 1964. године, маја 1965. му је припојена столарска радионица „Малиник”, а од 1966. године је придодата и стамбена привреда овом предузећу.

Тимочко грађевинско предузеће из Зајечара има свој погон у Бољевцу, који запошљава 103 лица и врши углавном грађевинску делатност. Финансијски значај и делатност Бољевца испољава се у раду филијале комерцијално-инвестиционе банке из Бора и раду експозитуре зајечарске филијале службе друштвеног књиговодства, где укупно ради 15 лица. Електропривреда из Зајечара има такође у Бољевцу свој погон са 13 запослених. Све ове различите привредне делатности чине да је привредни живот Бољевца данас веома разноврстан и жив и доприноси порасту његова значаја у целини, што се види из пораста броја становника.

Упоредо са привредним значајем ово дугогодишње управно, просветно и здравствено средиште има и данас низ различитих функција ове врсте, које истичу његов значај у околини. Дом здравља, где ради 51 лице, поред болнице и здравственог дома, у граду има и амбуланте у Боговини и Ртњу. У ову групу социјално-здравствених установа долази и завод за социјално осигурање са 5 запослених, као и народна апотека, где ради 6 лица.

Просветни значај Бољевца потиче несумњиво из његове осмогодишње школе, гимназије, радничког универзитета и заједнице образовања, који делују у оквиру бољевачке општине. Скупштина општине Бољевац, општински суд, завод за запошљавање из Бора, који овде има своју издвојену јединицу, друштвене организације — такође запошљавају део градског становништва. Разноврсности градских функција доприноси и завод за урбанизам из Бора, који овде има своју јединицу, завод за осигурање, ауто-мото друштво и др. доприноси такође мноштву терцијарних функција, које се упоредо са индустријским напретком развијају у Бољевцу.

Неготин. — Последње насеље у овој групи је Неготин, који са 10% пољопривредног становништва долази у групу највише измењених и напреднијих градских насеља. За последњих двадесет година пољопривредно становништво Неготина је опало за читавих 5%. После индустријске делатности, која и овде запошљава највећи део градског становништва, у овом старом просветном и значајном социјално-здравственом центру на друго место долазе просветно-културне и здравствено-социјалне делатности. Тек на треће место долазе трговина и угоститељство које су дуго година биле најзначајније и најважније за привредни развој града.

Неготин се није индустријски развијао ни у данашње време. Највећа индустријска организација, фабрика хемијских производа подигнута је у Прахову, насељу на Дунаву, веома близу Неготина, и она је надокнадила недостатак значајније индустрије у граду. Прахово је данас право индустријско предграђе Неготина, а највећи део његовог радништва настањен је у Неготину. Фабрика у Прахову је почела да се гради 1959. г. а отпочела је да ради 1961. Настала је као потреба рударско-топионичког басена Бор, због нужности Бора да пласира сумпорну киселину, која се јављала као узредни продукт. За изградњу ове фабрике Прахово је било најпогодније због тога што је лежало на Дунаву, путем кога се допремају потребне сировине из северне Африке и преко кога се извозе готови производи фабрике, махом у источне земље. Поред тога и сам процес производње тражи извесну количину воде. Приликом даљег израстања басена Бор, 1966. године почиње и друга фаза изградње фабрике у Прахову, изградња фабрике комплексног ђубрива, а на прву фазу, када је била изграђена фабрика вештачког криолита, надовезује се и нова фабрика флуора.

Фабрика у Прахову је 1972. године имала око 13.000 радника, док је у почетку било само 650 радника. Но иако је подигнута изван Неготина, фабрика је имала знатан утицај на напредак и развој овог града. Пре свега материјалне користи за град су што је истовремено са градњом фабрике грађено и пристаниште у Прахову, које, пошто је повезано железничком пругом са Нишом, има велику улогу у извозу производа и увозу сировина за целу источну, југоисточну Србију и Македонију. У пристаништу је требало поставити уређаје за извоз суперфосфата и увоз сировина, затим изградити пут према Самариновцу, повезати колосеком фабрику са пругом и др. Друга материјална корист је изградња станова за раднике у Неготину. Прво су раднички станови грађени у Прахову, касније у Неготину. Како их је градио комбинат Бор, нова улица у Неготину, где су ти станови изграђени, названа је Борска. Осим изградње станова фабрика учествује и у градњи осталих значајнијих објеката града, на пример у изградњи хотела, а планирана је и изградња дома културе у Неготину. Поред овог материјалног, фабрика врши утицај и на сва друштвена збивања у граду путем учешћа својих радника представника у разним друштвеним организацијама, који су истовремено и житељи Неготина. Треће, фабрика утиче и на развој неких делатности града, посебно терцијарних. Подизањем школских установа, обданишта и

других установа за збрињавање деце радника, утиче даље на културни развој. Осећа се њен утицај и на развој трговине и занатства. Утицај фабрике је, према томе, многу оштрији, јер Неготин ни као град ни као општина пре изградње ове фабрике није имао значајнијег индустријског објекта, осим фабрике вина и бродарског предузећа.

У овој фази развоја Неготина град добија и нека друга индустријска предузећа. Сви ти индустријски капацитети који се налазе у Неготину темеље се на сировинама које овдашња околина нуди у изобиљу, а то су жито и грожђе. Значајно индустријско предузеће Неготина данас је и „Житопродукт”, коме припада млин и графичко предузеће „Алекса Рогожинаревић”. У оба ова предузећа се број радника кретао на следећи начин:

	1966.	1967.	1968.	1969.	1970.
„Житопродукт”	417	423	171	191	193
„А. Рогожинаревић”	28	29	32	32	32

Овај преглед показује да је предузеће „Житопродукт” било у знатном опадању, док је друго стагнирало, тако да њихов утицај на град није био тако значајан као што је то случај са индустријом из Прахова. Предузеће „Житопродукт” откупљује жито и прерађује га у свом млину и пекари. То је млин који је постојао овде још пре другог светског рата.

Треће је предузеће „Крајина-вино”. Као погон „Словенија-вина” из Љубљане са својим прерадним капацитетом од 1260 вагона врши откуп грожђа и производи вино и остала алкохолна пића.

Мањи индустријски капацитети за производњу цигле и црепа, односно грађевинског материјала, налазе се у Штубику, предузеће „Хајдук Вељко” и циглана у Неготину, која је такође остатак прерадних капацитета. Циглана у Штубику имала је 1969. г. 34, а 1970. 53 радника, а циглана у Неготину 1969. г. 85, а 1970. г. 97 радника.

Културне и здравствене установе су бројне у Неготину, те ове делатности запошљавају највише грађана после индустрије. Поред гимназије и педагошке академије (некадашње учитељске школе), Неготин има и читав низ других просветних и културних установа као што су средња економска школа, школа за музичко образовање, средња пољопривредна школа у Букову, затим две осмогодишње школе и једна специјална основна школа, оне чине од Неготина прави школски центар за много шири рејон него што је његова општина. Поред школа на просвећивању делају и заједнице образовања и раднички универзитет, а од културних установа у Неготину постоје музеј, библиотека са 38 читаоница на селу и историјски архив. Осим тога ванредна културна активност овог града је организација Мокрањчевих дана, то истовремено представља и туристичку атракцију града, а осим тога у Неготину делује и културно уметничко друштво „Ст. Мокрањац”. Обадве ове установе истичу значај Неготина као културног средишта за много ширу област.

Друга врста веома значајне делатности Неготина су здравствено-социјалне установе, којих такође има неколико. Више домова као што су дом омладине, дечије обданиште и забавиште, завод за васпитање младежи и дом „Станко Пауновић” заједно са центром за социјални рад, који спадају и у социјалне и у просветне установе, доприносе истовремено улози коју Неготин има у овој области као веома значајан културни и здравствено-социјални центар. Као здравствени центар Неготин одавно има болницу и специјалистичке амбуланте, а осим тога на територији општине има и три здравствене станице у Јабучковцу, Браћевцу и Кобишници, као и непотпуне амбуланте у Рајцу и Штубику. Због разноврсности, бројности и значаја установа Неготин се истиче као просветни и социјално-здравствени центар много шире области, па и из структуре његовог становништва се то види. Становништво запослено у овим установама долази по броју одмах иза индустријских радника.

Неготин ипак није изгубио и своју стару функцију трговинско-угоститељског средишта. Становништво запослено у овој давнашњој функцији Неготина долази на треће место у структури становништва. То показује да је Неготин и данас најзначајнији трговински центар области. Место некадашњих трговаца у њему су концентрисана трговинска предузећа на велико и мало, која су данас носиоци трговине. Трговином на велико баве се у Неготину пет трговинских предузећа „Узор” (индустријским производима), „Житопродукт” (житом и прерађевинама од жита), „Пољотехна” (која тргује пољопривредним машинама), „Крајинавино” (која откупљује грожђе и прерађује га у вино и друга пића која после извози), и, најзад, „Југопетрол”. „Житопродукт” и „Крајинавино” су најважнији извозници производа овога краја (који се нису изменили много у односу на ранији период), а остала предузећа која се баве прометом индустријских производа и нафте су већином увозници који подмирују потребе области. Због тога нека од њих обављају и трговину на мало и путем мреже продавница по целој општини, мање и изван ње, снабдевају област. У ову групу долазе „Узор”, „Пољотехна” и „Фелер”, који су имали следећи број запослених и продавница:

	Запослених				Продавница	
	1967.	1968.	1969.	1970.	1969.	1970.
„Узор”	207	199	65	69	203	215
„Пољотехна”	36	54	3	3	2	4
„Фелер”	18	19	10	11	19	164

Највећи број ових продавница је у граду, мада их је било и по селима. Осим ових трговинских предузећа један део трговинске мреже града и општине чине и продавнице индустријских, пољопривредних и трговинских предузећа са стране, као и продавнице индустријских и пољопривредних установа из града. Број таквих продавница био је у Неготину 1967. и 1968. године 59, 1969. године у почетку

60, касније 62 и 1970. у почетку 60, а при крају 61. Иако се види да број ових продавница варира, као што се мења и број предузећа која овде отварају своје продавнице, ипак треба истаћи да највећи део трговинске мреже града чине разне продавнице са стране. Од неготинских предузећа „Житопродукт” има овде своје продавнице хлеба и брашна, „Крајинавино” има продавнице алкохолних пића, „Крајина-турист” у својим продавницама продаје сувенире, пољопривредни комбинат из Неготина продаје у продавницама воће и поврће, а пољопривредна задруга мешовиту робу и, најзад, пољопривредна станица у Неготину има своју пољопривредну апотеку и врши продају пољоопreme. Са стране има највише продавница трговинских и индустријских предузећа из Београда („Југопетрол”, „Беко”, „Стандард”, „Обућа”, „Пролетер”, „Будућност”, „Фрања Клуз”, „Атекс” и „Рефлекс”), затим из Зајечара („Тимок-кланица” и „Тимочанка”) из Загреба („Металиа-комерц” и „Стандард”), а из осталих насеља је само по једно предузеће: Вараждин („Вартекс”), Вршац („Уча”), Свботица („Нова будућност”), Апатин („Дунав”), Скопље („Треска”), Чаковец („Храст”), Борово (комбинат гуме и обуће), Пераст („Јадран”), Сплит („Југопластика”), Пећ (обућарско предузеће) и др.

Поред Неготина, има још неколико мањих центара где је већа концентрација трговинских продавница, али се као извозник јавља искључиво Неготин са наведеним трговинским предузећима, као и индустријским организацијама које такође у новије време извозе своје производе (комбинат из Прахова). Такви мањи центри су Радужевац и Прахово, али се ипак Неготин по броју радњи, по броју трговинских организација, по промету може сматрати најважнијим центром области.

Упоредо са трговином Неготин је најважније угоститељско средиште. У њему постоји угоститељско предузеће „Београд”, које је 1969. године запошљавало 111, а 1970. 114 лица, затим „Крајина-турист”, чије је власништво нови хотел у Неготину и које је 1969. имало 33, а 1970. 34 запослена. Треће угоститељско предузеће је „Крајина-вино”, које, поред откупа и прераде грозња, продавница алкохолних пића и извоза пића, има значај и као угоститељска организација, јер има свој мотел у Неготину и Бадњево. Поред Неготина, који је најразвијенији угоститељски центар, угоститељством се баве и пољопривредне задруге Штубик и Радужевац, а осим тога има и 24 приватне угоститељске радње, од којих су три у граду. Угоститељски објекти изван Неготина налазе се углавном тамо где су туристички атрактивна места као што су Бадњево, најближе излетиште Неготинаца, Кусјак где је дунavsка плажа и излетиште, затим у непосредној близини манастира и природне прерасти у Вратни, која је за Неготин везана добрим путем и сл. Угоститељски објекти приватника налазе се махом по селима која леже уз значајније путеве који пресецају општину Неготин. Објекти угоститељских предузећа су истовремено по свом положају ти који треба да омогуће што боље туристичко искоришћавање ове области. Поред већ поменутих туристичких пунктова (Бадњево, Кусјак, Вратна), у околини

града има и више културних споменика, а за развој туризма од значаја је и редовно организовање Мокрањчевих дана од 20—25. септембра сваке године.

Интересантно је напоменути да Неготин и по броју занатлија и по разноврсности заната стоји иза Књажевца, а осим тога и иза неких мањих градова источне Србије, на пример Петровца на Млави и Беле Паланке. Али ако се узме у обзир да у Неготину постоје и две општедруштвене занатске радионице, самостална обућарска радња и берберско-фризерска задруга у којима је 1969. и 1970. године радило укупно 15 занатлија, онда се Неготин по броју занатлија приближава поменутиим градовима и варошицама. То указује да је занатство још и сад значајна делатност и њен значај се и даље шири отварањем неких сервисних радионица, као за радио и тв-апарате и сервис за моторна возила „Космај”. Отварањем нових сервиса изменило је некадашњу структуру занатства, повећало укупан број занатлија у граду и допринело разноврсности ове делатности. Као мање значајни занатски центри, поред Неготина, још су Штубик и Јабучовац, али они заостају за градом по броју занатлија и по разноврсности заната, јер је у Неготину 1970. године било 44 врсте различитих заната.

Ни ово не исцрпљује привредну разноврсност Неготина. Лежећи у пољопривредно богатом рејону, у виноградарском крају, Неготин има неколико организација које се баве откупом, прерадом и продајом вина. Једна од њих је „Крајина-вино”. Остале пољопривредне делатности врше, између осталих, пољопривредни комбинат са 403 запослена (1970), пољопривредна задруга „Неготин” са 81 запосленим. У оквиру пољопривреде делује и водопривредно предузеће из Неготина (128 радника) и здружено водопривредно предузеће „Тимок” (са 9 запослених 1970. г.). По производњи и пласману вина и грозња Неготин је још, заједно са својом околином, међу водећима у Србији.

Неготин се заједно са територијалним ишрењем и модернизацијом насеља развија и као центар комуналне делатности, у чијем оквиру послује стамбено предузеће, комунално предузеће и комунално предузеће за путеве, која на територији општине граде, стамбене објекте, реконструишу улице, водоводну мрежу, уводе канализацију и електрификацију насеља.

Значајан је и саобраћајни центар. Поред железничке станице на прузи Прахово—Зајечар—Ниш, Неготин игра знатну улогу и у друмском саобраћају, као и дунavsкој пловидби. Друмски саобраћај обавља аутотранспортно предузеће „Бор”. Путем својих редовних аутобуских линија оно за Неготин везује 18 околних оближњих насеља, а осим тога повезује га са свим већим градским насељима источне и моравске Србије, као и са Београдом. Преко пристаништа у Прахову Неготин знатно учествује у дунavsкој пловидби, јер предузећа „Крајина” и речни претовар, који су се ујединили у једно предузеће, обављају транспорт терета у речном саобраћају, а запошљавају око

189 лица. Део градског становништва запошљава и железнички саобраћај, и то делом као станично особље, а делом у секцији за одржавање пруге.

Привредној разноврсности града доприноси и предузеће „Електротимок“, које врши дистрибуцију електричне енергије, а финансијско средиште је због тога што се у граду налазе филијала комерцијално-инвестиционе банке из Бора и експозитура службе друштвеног књиговодства.

Управни центар за 39 насеља општине, поред општинских служби, обавља и читав низ јавних служби преко разних установа, као што су осигуравајући завод, завод за урбанизам, и седиште је многих друштвених организација. Све то чини да овај привредни и културни центар Крајине има улогу потпуног центра своје области, мада ту своју централну улогу, за разлику од досад поменутих градова, он обавља у заједници са оближњим селом Праховом, пристаништем и индустријским центром, чије је радништво највећим делом насељено и живи у Неготину и тиме утиче на одржавање значаја Неготина и као културног и као терцијарног средишта ове области.

Градови са 5—10% пољопривредног становништва

У групи са по 5—10% пољопривредног становништва долазе Велико Градиште (9%), Кладово, Димитровград и Кучево (са по 8%), Зајечар (6%) и Пирот (5%). Највеће опадање пољопривредног становништва изражено је последњих двадесет година у Кучеву око 31%, затим у Кладову за 19,5% и најзад, у Димитровграду за 12,1%. Веће опадање, за око 8%, опажа се у Пироту и Зајечару, док је најмање опадање у Великом Градишту, где је разлика близу 4% (3,7%). Карактеристично је, према томе, што је опадање пољопривредног становништва последњих година слабије у некадашњим градским и околним средиштима, и што је веома изразито у варошицама које су пре последњег рата биле много мање урбанизоване и развијене као градска средишта (Кучево, Кладово, Димитровград).

Велико Градиште. — Прво насеље са највећим процентом пољопривредног становништва у овој групи је Велико Градиште. Оно се последњих година развило у знатан индустријски центар, што се види и из чињенице да је данас највећи број активног становништва града запослен у индустрији. Велико Градиште је и пре рата имало мање индустријске капацитете. Оно је и до првог светског рата било леп град и имало асфалтирану главну улицу још 1904. године. Електрично индустријско друштво се оснива у Градишту 1908. године и оно уводи електрично осветљење у град још пре првог светског рата. Велико Градиште је још 1870. године добило гимназију, а 1927. је у њему била штампарија која је издавала два листа. Ово говори о значају који је Градиште имало пре другог светског рата. На то још указује и то да је електрично индустријско друштво основало

у граду више индустријских погона, међу којима млин, електричну централу, вунару, фабрику сиве лепенке 1938. године, а имало је и услужну механичку радионицу и још неке погоне. Фабрика мањег капацитета у Великом Градишту била је фабрика коже Душана Стокића, основана 1938, која је после другог светског рата 1950. године постала део фабрике коже „Филип Кљајић“ из Београда (70, 563—564). Друга, фабрика уља електричног индустријског друштва престала је да ради после другог светског рата (70, 527).

Данашњи индустријски капацитети Великог Градишта су у ствари наставак те старе индустријске традиције. Данашња фабрика јестивог уља „Дунавка“ налази се у склопу индустријског пољопривредног комбината. Настала је 1958. године од мање радионице за производњу уља. За просторије фабрика је искористила житне магацине у непосредној близини Дунава, који су реконструисани и где су монтиране машине. То је данас највеће индустријско постројење Великог Градишта, које је 1961. године запошљавало 112, а 1972. године 273 лица. Производе јестиво уље углавном од сунцокрета који се добија на подручју општине, највише 220—230 вагона, тј. око 61% потреба фабрика. У склопу „Дунавке“ се данас налазе, сем фабрике уља, и млинови у Великом Градишту и Тополовнику, као и пекаре и производна радионица за обланде.

Други индустријски погон пољопривредног комбината је „Ударник“, електрично-индустријско предузеће које је радило као нека врста наставка електричног индустријског друштва, основаног у Градишту још 1908. године. После другог светског рата у склопу електричног индустријског предузећа „Ударник“ послују готово сви погони који су били пре рата. Предузеће је највише производило лепенку. Од 50 тона годишње, колико је производило пре рата, после реконструкције 1954. године почиње да производи 300 тона. Лепенка је била најважнији производ овог комбинованог предузећа, а после ње производња електричне енергије, мељава жита и производња леда. Предузеће се налазило с леве стране пута према Голупцу. Данас је од тога предузећа настало више разних предузећа. Млин је настао да послује у саставу „Дунавке“. Фабрика лепенке послује самостално и данас има 72 радника, али је још технички слабо опремљена. Најзад, предузеће „Ударник“, које је настало од предратне услужне механичке радионице, 1966. године, данас је постало погон „Црвене заставе“ из Крагујевца и бави се производњом ауто-делова. То је најмање предузеће, више занатског него индустријског карактера, и има 17 радника.

Осим ове традиционалне индустрије у Великом Градишту се налази и погон шумско-индустријског комбината из Кучева, као и фабрика сточне хране, погон индустријског комбината АИК из Пожаревца, где ради око 50 лица.

Пројектује се и даље индустријски развој овог насеља, и то се махом настоји на подизању прехранбене индустрије, која би користила богатство у пољопривредним сировинама овог краја (облас-

ти доњег Пека). То су фабрика за прераду кромпира, фабрика сточне хране, фабрика конзерви и, најзад, фабрика за неткани текстил чији би се производи користили у индустрији.

Као мање индустријско предузеће у Великом Градишту је пословало и графичко предузеће „Полет“, које је 1961. године имало 15 радника.

После индустрије највећи број становника ове, још мале варошице запослен је у трговини и угоститељству. Градиште је и раније било чувени извознички и трговачки центар и такмичило се са Књажевцем и Зајечаром, окружним варошима. И данас је значајан центар трговине. До спајања са трговинским предузећем „Инекс“ из Београда у Великом Градишту су пословала 2 трговинска предузећа: „Пек“ и „Промет“. Предузеће „Инекс“ има на територији општине 57 продавница, а од тога 25 у граду. Поред „Инекса“ снабдевање овог подручја индустријским производима врше још трговинско предузеће „Антропромет“ из Пожаревца, које има две продавнице у Градишту и три у околним селима. Затим овде послује трговинско предузеће „Србијатекс“, које има 13 продавница, углавном по селима, а само једну у граду. Мањи значај има и трговинско предузеће „Пољопродукт“ из Београда, које је преко овог самосталног погона „Јединство“ из Пожаревца такође отворило две продавнице у Градишту. Осим наведених, трговинско предузеће „Прогрес“ из Пожаревца има две продавнице у селима, а предузеће „Атекс“ из Београда је отворило продавницу у Великом Градишту. Најзад, предузеће „Житостиг“ као самостални погон „Дунавке“ из Градишта бави се такође трговином, и то углавном продаје прехранбене производе преко својих продавница у Великом Градишту и неким селима.

Од индустријских и трговинских предузећа са стране која се баве трговином на територији Великог Градишта треба још поменути мали „Млава“ из Малог Црнућа, чија је делатност углавном ограничена на села. Исто је и са трговинским предузећем „Задругар“ из Београда и „Воће-комбинатом“ из Пожаревца, док трговинско предузеће земљорадничке задруге из Горњег Ступња код Кривинца има у граду своје представништво, кланишћу и продавницу меса. Од индустријских предузећа у Градишту имају своје продавнице „Алхос“ из Сарајева, предузећа „Беко“ и „Рефлекс“ из Београда, „Геба“ из Пожаревца, конфекција „Београђанка“ из Београда, комбинат гуме и обуће из Борова, фабрика намештаја „Треска“ из Скопља и др.

Као трговинска организација овде још делује и предузеће за туристичке услуге из Београда, које има продавницу прехранбених производа за странце и врши путне и туристичке услуге странцима у Великом Градишту, и то првенствено онима који пристижу у ово насеље бродовима.

Мрежу својих продавница овде има и ИНА из Загреба. Са њом четрнаест различитих трговинских и индустријских предузећа укључено, углавном из Градишта, Пожаревца, Београда, доприносе значају овог некад веома значајног трговинског центра путем мреже својих

продавница. Извоз производа из овог краја врши се махом преко земљорадничких задруга, односно индустријских предузећа из града која пласирају своје производе и ван ове области, па и у иностранство.

Развијенија трговинска средишта општине поред Великог Градишта, још су Мајиловац и Средњево, а осим њих нешто већу концентрацију трговинских радњи (по 4) имају и сеоска насеља Макце и Царевац, као и Тополовник, Кисељево, Курјаче и Сираково (где има по 3 радње).

Велико Градиште је истовремено и угоститељски центар. Иако нема своје угоститељско предузеће, угоститељско предузеће Браничево из Пожаревца има овде доста развијену угоститељску мрежу, која преузима и цео туристички развој краја. Поред хотела у Великом Градишту, који је реконструисан, подигнут је и хотел на новом језеру насталом преграђивањем дунавског рукавца код Острова, што је везано за изградњу бердапске хидроцентрале и туристички развој Бердапа. Ово предузеће има у граду још седам мањих угоститељских објеката, а осим тога и бифе у Тополовнику, Бискупљу, Кусићу, Царевцу и Средњево. Има и неколико угоститељских радњи спортских друштава (Пожежена, Триброде, Мајиловац) и, најзад, приватне угоститељске радње. Како се већим бројем угоститељских радњи одликују Мајиловац, Кисељево и Рам, насеље значајно по старом утврђењу, и ова три насеља се могу уврстити у мање угоститељске центре за разлику од других насеља која такође имају по једну било друштвену било приватну угоститељску радњу (Триброде, Чешљева Бара, Макце).

Градиште је и значајан занатски центар. У њему је већи број приватних занатлија (66) и неколико занатских предузећа. Предузеће „Ударник“ већ је поменуто, а поред њега постоји и предузеће за кожни конфекцију и галантерију „Мода“, које запошљава 107 лица, и предузеће „Прогрес“, које производи галантеријску робу репрезентативног карактера и запошљава 17 лица. Ту долази и комунално занатско предузеће „Стандард“, где раде 42 радника и које има оне занатске погоне потребне за одржавање зграда (молерско-фарбарски, водоинсталатерски и др.). Веће занатско предузеће је и „Космај“ из Београда, које овде има сервис за аутомобиле, продавницу аутоделова и сервис за радио и тв-уређаје. Најзад, и угоститељско предузеће има овде своје занатске погоне за производњу содаводе и молерско-фарбарски.

Мноштво занатских предузећа друштвеног карактера махом опредељених на прераду коже и комунално занатство мање је разноврсно од приватног занатства, где се јављају око 33 врсте разних заната. То указује да је Велико Градиште данас веома значајан занатски центар, како по врстама занатских делатности, тако и по броју занатлија, као и по значају који занатство има у привредном животу града. Градиште ипак није једини занатски центар ове области. По броју занатлија после Градишта дође село Пожежена (49), али пошто је у овом селу нарочито много метлара, оно се не

може сматрати правим занатским средиштем. Зато се као занатска средишта издвајају друга села са мањим бројем занатлија, али са разноврснијим занатима него што је то случај у Пожежини. Таква су насеља Средњево (31), Мајиловац (42), Тополовник (28), Затоње (26), Царевац (18) и Сираково (30).

Иако ни пре двадесет година Велико Градиште није имало велики проценат пољопривредног становништва (око 12%), јер је оно старо трговинско средиште, данас, када је тај проценат знатно мањи, у њему још део становништва живи од пољопривреде. Осим тога већина занатлија па и других мештана има и понешто пољопривредног земљишта. Осим тога у Градишту је и општедруштвено пољопривредно добро, пољопривредни комбинат „Рам“, који је погон агроиндустријског комбината из Пожаревца и где ради око 50 лица. Преко овог комбината, који на својој економији углавном узгаја ратарске културе и где се гаје одређене врсте стоке, врши се и одређени пољопривредни утицај Градишта на његову околину, јер комбинату поред Градишта припадају и нека сеоска насеља.

Градиште, као привредно средиште овог краја обавља још читав низ различитих привредних функција. Пре свега он је финансијско средиште јер има две банке: експозитуру службе друштвеног књиговодства из Пожаревца и филијалу Београдске банке. Значајно је и саобраћајно средиште. У граду постоји путничко и теретно пристаниште на Дунаву. Југословенско речно бродарство има у Градишту свој зимовник, а у пристаништу се налази и царинарница према Румунији. Осим тога Градиште је значајна аутобуска станица, а цео превоз путника на овом терену врши аутобуско предузеће „Литас“ из Пожаревца. Грађевинску делатност, која је овде знатна, обавља углавном комунално предузеће „Стандард“, а осим њега и грађевинско предузеће „Стиг“ из Пожаревца.

Поред ових привредних функција Велико Градиште врши и читав низ непривредних функција, као најзначајније управно, културно, здравствено и социјално средиште за 25 насеља своје општине. Изгубивши значај среског средишта, Градиште постаје средиште општине за 25 насеља, чије је територија истоветна са територијом некадашњег среза. У оквиру те области Градиште је и судски и школски центар. У њему је данас осмогодишња школа, средња економска и народни универзитет, седиште је свих друштвено-политичких организација и има метеоролошку станицу и туристички савез. Као школска средишта основног школовања, сем Градишта, у овом крају су још Кисељево, Мајиловац и Средњево. Туристички развој Градишта, који је све више у току, заснива се на чињеници што је ујезерен дунавски рукавац упоредо са изградњом бране на Бердапу. Близина дунавског језера, хотел и викендице које се подижу у близини језера учинили су да ово буде веома привлачно туристичко средиште за излетнике из Пожаревца као најближег већег града, а у знатној мери и за излетнике из Београда, којима је то пријатна плажа и место погодно за риболов. Осим језера близина старе твр-

баве у Раму, на траговима некадашње римске Ледерате, остаци старог римског насеља Пинкум на ушћу Пека представљају заједно са природним лепотама саме области веома повољне услове за даљи развој туризма у овом крају, који је повезан врло добрим путем са Београдом, потенцијалним највећим корисником овог туристичког рејона.

Велико Градиште је и здравствени центар, јер се у њему налази дом здравља и антитуберкулозни диспансер, мада је и ова његова функција делом прешла на здравствене станице у Мајиловцу и Средњево. Затим, Градиште је и центар ветеринарске службе. Све ове непривредне функције, поред привредних, чине данас Велико Градиште веома значајним градским средиштем, нарочито после отварања пута кроз Бердап, тзв. Бердалпске магистрале, због чега је дошло до знатних структурних промена у самом насељу.

Кучево. — И ово се насеље доста индустријски развило последњих година, па ипак највећи део његовог становништва још ради у пољопривреди и живи од ње. На другом месту по броју запослених је индустрија, а на трећем трговина и угоститељство.

Већи део грађана Кучева чине индивидуални пољопривредни произвођачи. Носилац пољопривредне производње је пољопривредна задруга основана у Кучеву још 1942. године. Њој су се од 1959—1962. припојиле и земљорадничке задруге из Нереснице, Волује и Раброва, а касније и пољопривредно добро „Пек“ из Кучева, тако да ова задруга данас обједињује пољопривредну производњу на територији целе општине. Задруга се 1970. године припојила трговинском предузећу „Задругар“ из Београда. Укупан број радника задруге је 123, а после припајања „Задругару“ проширена је мрежа откупних станица ове задруге, тако да их данас има, сем на територији задруге, још у Кладову, Мајиловцу, Царевцу, Клењу и Милошевцу, на територији суседних општина. На општинској територији задруга има 9 продавница и 20 откупних станица, а ван ње једну продавницу и четири откупне станице. Тако је основна делатност задруге данас трговина и производња. Спајањем са „Задругаром“ повећао се обим откупа пољопривредних производа овог краја, а на добру је истовремено повећана производња крмног и повртарског биља уместо жита, док је сточарска производња престала.

Најважнија индустријска организација у Кучеву је комбинат креча и камена „Велко Дугошевић“, основан 1953. године. Промена у њиховој производњи била је 1964. године, када је изграђена хидратара за производњу хидратисаног креча. Године 1973. била су 492 радника, и то већина са територије општине. У граду станују 143 радника, а остали по околним селима. Сировине имају на подручју општине Кучево, а производе продају 60% у Војводини, 35% у Србији и 5% у Хрватској.

Друга, у ствари највећа радна организација је шумско-индустријски комбинат „Слободан Јовић“, основан 1961. године спајањем дрвног комбината „Слободан Јовић“ из Кучева и предузећа за газ-

довање шумама „Северни Кучај” из Пожаревца. Овом предузећу је претходио погон за резање букове грабе, основан 1946—1948. године, са 2 гатера, који је 1951. године ушао у састав предузећа „Северни Кучај”. Производња новоствореног комбината се два пут проширивала: године 1962, када је изграђена фабрика шпер-плоча, и 1966. изградњом фабрике иверастих плоча. Услед реновирања погона иверастих плоча (1967. год.) смањена је производња, али је 1972. г. поново повећана. Стовариште у Нишу оснивају 1967. г., што је знатно повећало обим продаје њихових производа. Од 1092. радника у 1973. г. било је 520 ван територије општина у погонима које предузеће има у Жагубици, Петровцу на Млави, Мајданпеку, Пожаревцу, Голубцу, Београду и Нишу. Сировине набављају са територија општина Мајданпек и Жагубица (70%), Кучево (25%), Пожаревац, Петровац на Млави и Голубац (5%). Највише продају у Београду, Војводини и Нишу.

У граду се од индустријских организација налазе и погон „Електромораве” дистрибутивног електропривредног предузећа из Пожаревца, затим каменолом управе за путеве из Пожаревца, али они по свом значају знатно заостају иза прва два предузећа.

Трговина и угоститељство долазе одмах после индустрије. Овде трговину углавном обавља трговинско предузеће „Звижда”, основано 1946. године, које се 1970. спојило са предузећем „Србијатекс” из Београда и послује као њихов самостални погон стално ширећи своју мрежу продавница. Ово предузеће има укупно 371 радника, од чега је 50 ван територије општине у продавницама на територији општина Голубац, Велико Градиште, Мајданпек, Петровац на Млави, Жагубица и Доњи Милановац. У граду станује 196 радника у трговини, а ван града њих 81. Укупно имају 96 продавница, од чега ван општине 49, а од осталих 7 продавница је у Кучеву и једна самопослуга и робна кућа, а остале су по селима (око 38). Потребну робу набавља углавном предузеће „Србијатекс”.

Иако је ово најважнија трговинска организација како по промету робе, тако и по мрежи продавница у општини, она ипак није једина. Предузеће „Задругар”, са којим се спојила пољопривредна задруга „Кучево”, обавља такође знатан део промета општине и то путем откупа пољопривредних производа помоћу својих 20 откупних станица, а с друге стране продају индустријских производа врши преко својих 9 продавница, од којих су 3 у Кладову, 3 у Нересници и по једна у Бродицама и Шевици.

Осим тога трговинска и индустријска предузећа са стране имају овде своје откупне станице, складишта или продавнице. Оне су концентрисане углавном у Кучеву и Раброву. Тако предузеће „Житостиг” из Пожаревца има своје стовариште у Раброву, фабрика „Треска” из Скопља своје продавнице у Раброву и Кучеву. Продавнице у Кучеву имају и рибарско газдинство из Пожаревца, индустрија конфекције „7 јули” из Куршумлије, предузеће за производњу постелине и конфекције из Београда, а такође и фабрика обућа из Бео-

града. Продавнице у Кучеву имају и издавачко предузеће „Просвета” из Београда, као и југословенски комбинат гуме и обуће из Борова. Откупне станице имају и трговинско предузеће за промет отпацама „Сировина” из Београда, предузеће „Мегатекс” из Лесковца и стовариште „Југопетрол” из Београда. Поред њих постоји још и откупна станица за откуп разних отпадака у Кучеву.

Све ово показује да је Кучево главно трговинско средиште општине, јер је у њему концентрисано највише трговинских предузећа, складишта, продавница и откупних станица. Сем тога Кучево је и пијачно средиште и у њему се одржава вашар. После Кучева на другом месту је Раброво, а трећи, најмањи трговински центар је Нересница.

Као центар угоститељства Кучево има угоститељско предузеће „Партизан”, које има 94 радника, од чега 54 живе ван града, а остали у граду. Око дванаест локала овог предузећа су размештени широм општине и то у Раброву и Каони по један, Нересници два, Волуји, Дубокој и Турији по један и у Кучеву четири кафане и хотел. То указује да Кучево предњачи испред осталих насеља општине. Ако се томе дода и број приватних угоститељских објеката, којих има 10 у Кучеву, ово је још изразитије. Приватни угоститељски објекти постоје још у Нересници 2, Бродици 2, Благојевом Камену 1 и по један у Мишљеновцу, Церемошњи, Мустапићу, Раденки, Каони и Сени¹⁾. Због тога се као најзначајнија средишта угоститељства, поред Кучева, могу сматрати Нересница и Раброво, као и Благојев камен, где су зграде старог рудника искоришћене као одмаралиште.

Кучево је свакако и најважнији занатски центар, јер има 117 занатских радњи, а заступљена су 43 различита заната. Занатство по броју запослених долази на четврто место, после трговине, поготово кад се узме у обзир да у граду постоји и занатско комунално предузеће. Мањи занатски центри, поред Кучева, још су Раброво (51 занатлија), Нересница (36), а после њих следе Дубока, Волуја и Ракова Бара са по двадесетак занатлија. Треба само истаћи да се Кучево нарочито развија у правцу савременог модерног занатства, јер има највећи број модерних заната везаних за електрификацију и савремени моторни саобраћај. Њега донекле следи Раброво које лежи на савременом путу Пожаревац—Кучево—Мајданпек. Остала насеља имају више заступљене занате везане за пољопривредни начин производње, а мање нових, савремених заната.

Од других привредних грана треба свакако поменути саобраћај, јер је Кучево не само важна железница станица на прузи Пожаревац—Бор—Зајечар него је и центар локалног аутобуског саобраћаја. Железничке станице на територији општине су још и Раброво, Звижда,

¹⁾ По другим подацима, приватне угоститељске радње су у Волуји (3), Каони (1), Кучеву (10), Мишљеновцу (1), Мустапићу (1), Нересници (2), Раброву (1), Раденки (1), Сени (1), Бродици (2), Благојевом Камену (1) и Церемошњи (1), што указује на честе промене.

Каона, Нересница, Волуја, Бродице, Турија и Благојев камен, што им заједно са савременим путем који пролази кроз иста насеља повећава значај у односу на остала села општине.

Локални аутобуски саобраћај, чије је средиште Кучево, повезује ово насеље са свим околним сеоским насељима. Тако су 1972. године за Кучево била повезана аутобусима следећа села: Каона (15 аутобуса дневно), Турија (15), Сена (15), Љешница (15), Мишљеновац, Мусташић и Раброво (по 12), Нересница (7), Волуја (6) и Зеленик и Бродице (по 3). Осим тога међуопштинске линије везују Кучево за Београд (1 линија), Пожаревац (8 пута дневно), Мајданпек (3 пут), Дубока и Волуја (4 пута), Кучајна (6 пута), Голубац (2 пута), Раброво (3 пута), Петровац на Млави средом и суботом по једанпут, Шевицу (2) и Велико Градиште (1). Ово показује да целокупни транспорт како путника, тако и робе иде кроз Кучево, јер оно лежи на главној друмској артерији, и указује колики је његов значај као саобраћајног чвора општине.

Од привредних делатности још треба поменути и грађевинарство, које се јаче развија последњих година. За ове услуге Кучеву служи погон грађевинског предузећа „Нови рад“ из Петровца на Млави, а делом то обавља занатско комунално предузеће. За савремени индустријски развој Кучева значајно је и шумарство. Узгојем и сечом шуме овде се бави индустријски комбинат „Слободан Јовић“, чија је основна сировина дрво.

Развој непривредних делатности је такође веома значајан за ово градско насеље. Културна и социјална делатност, с једне, и друштвене и државне службе, с друге стране, узете заједно долазе по броју запослених одмах иза индустрије, или су свака појединачно равноправне са занатством. Ово доказује да је Кучево као општинско управно средиште добило значајну улогу у области развојем занатства и свих оних непривредних делатности које су нужне у савременом животу општине. Поред општинских служби, суда, комуналног завода за социјално осигурање, ту послују и две банке, филијала привредне банке из Пожареваца, као и службе друштвеног књиговодства. У Кучеву се налазе и руководећи органи свих друштвених и политичких организација у општини. Као школски центар Кучево има осмогодишњу школу и три средње (економску, школу ученика у привреди и гимназију), затим општинску заједницу културе, завод за просветно-педагошку службу, раднички универзитет, тако да је најразвијенији културни центар општине иако има још неколико школских центара, као што су Дубока, Турија, Мишљеновац, Раброво и Нересница (по другим подацима, ти центри су Волуја, Нересница, Раброво и Турија). Мноштво непривредних функција употпуњује и медицински центар у Кучеву, затим завод за запошљавање и низ спортских и удружења друге врсте.

Кладово. — Кладово као и Кучево има око 8% пољопривредног становништва. Опадање пољопривредног становништва у односу на 1953. годину овде је износило преко 20% (27,5%). Због изградње

броне развој Кладова је ишао нешто другачијим путем. Све до почетка градње бране ово је насеље живело као рибарски трговинско-занатски центар, док је Кучево од раније почело да користи своју околину за индустријску прераду. Изградња бране је довело до наглих промена у привредном развоју града, где је дошло до појаве читавог низа индустријских предузећа. Како је изградња бране била у току за време пописа 1971. године, излази да је становништво Кладова тада било највише запослено у грађевинарству, јер је процес градње окупио у Кладову велики број грађевинских предузећа високе и ниске градње, као и занатских грађевинских предузећа. Ова предузећа су сем тога запослила и велики број просте радне снаге из околине Кладова. Данас је стање другачије, јер са престанком градње бране темпо градње и раста самог града знатно је спорији и смиренији, те грађевинска предузећа данас раде углавном на изградњи нових индустријских објеката, који су у Кладову никли за последњих неколико година, и станова.

Од те знатне грађевинске делатности је у Кладову заостало само грађевинско предузеће „Јединство“, које, поред производње цигле и црепа, врши и услуге електромонтаже. Оно је 1972. године имало 114 радника, а обављало је и столарске, лимарске, фарбарске и сличне грађевинске послове. Поред њих, грађевинске послове овде обавља и „Тимоградња“ из Зајечара, која је 1972. г. на свом погону у Кладову запошљавала 244 радника.

Од индустријских предузећа најважнија је хидроелектрана „Бердап“, која је 1972. запошљавала просечно 351 радника. Ово гигантско предузеће је утицало на појаву читавог низа мањих индустријских погона.

Друго значајно предузеће је „Напредак“, трикотажа, која производи вунену и синтетичку трикотажу и дугмад, а врши и машинско-браварске услуге. Године 1972. трикотажа је имала 197 радника.

После изградње хидроелектране неколико већих фабрика из других градова подигло је овде своје погоне. Тако је, на пример, фабрика из Ваљева овде подигла свој погон вијака „Градац“, који је 1972. године запошљавао 64 радника. Затим „Југометан“, здружено предузеће за производњу, унутрашњу и спољну трговину из Београда, у чијем се саставу налази и железара Смедерево, подигло је овде свој погон — фабрику металних производа — који производи разне кугле и друге коване и пресоване производе. У току је и изградња једног погона „Галенике“, фабрике лекова из Београда.

Поред ових нових погона у оквиру југословенског речног бродарства из Београда овде ради предузеће „Бродоремонт“, које врши ремонт пловних објеката на Дунав, а у току је и изградња зимовника за бродове.

Због тога је данас индустријска делатност најразвијенија у Кладову, мада се у попису од 1971. г. индустрија налази по броју запослених тек на другом месту, иза грађевинарства.

Трговина и угоститељство су следеће по броју запослених у Кладову. Трговину обавља трговинско предузеће „Мироч“, које има

укупно 20 својих продавница у Кладову. Ово предузеће запошљава око 194 радника, од чега 72 у градским продавницама, 46 у транспорту, магацинима, дирекцији и осталим службама предузећа, а остало у продавницама изван Кладова. Ван Кладова предузеће има 38 продавница, од чега највећи број у Брзој Паланци, а затим 3 у Корбову, док је у осталим насељима углавном по једна продавница, највише две. Осим „Мироча“, који обавља највећи промет на територији општине Кладово, има и продавница из других индустријских и трговинских предузећа изван Кладова. Тако „Жито-продукт“ из Неготина има овде своје 3 продавнице хлеба и пецива, а истовремено има и свој магацин. Из Неготина је и продавница трговинског предузећа „Фелер“. Из Зајечара су у Кладову отворили продавнице конфекције „Звезда“ и „Тимочанка“ као и пољопривредни комбинат „Тимок“, који овде има две продавнице меса и месних прерађевина. Неколико нишких предузећа такође овде има мрежу својих продавница: трговинско предузеће „Србија-промет“ има 3 продавнице (дувана и канцеларијског материјала), затим ту је и продавница „Модне конфекције“, две продавнице „Ниш-промета“ и радња предузећа „Биљур“ (стаклорезачка радња). Из Сврљига имају продавнице два предузећа, и то „Прогрес“, са продавницом намештаја и две продавнице текстилног комбината. Од тимочких насеља продавнице овде има и конфекција „Бранка Димић“ из Књажевца, а своју откупну станицу „Индустросировина“, трговинско предузеће. Од насеља источне Србије још је заступљен и Пирот продавницом текстилног предузећа „Први мај“, а Београд је заступљен са неколико предузећа: овде има своје продавнице конфекција „Беко“ и „Београђанка“, као и трговинско предузеће „Тара“ и „Копачник“, који тргују грађевинским материјалом, и, најзад, трговинско-туристичка организација „Центротурист“ из Београда која на пристаништу у Кладову има продавницу за странце и туристичку агенцију. Из осталих делова Југославије своје продавнице имају „Треска“ из Скопља, конфекција „Јадран“ из Пераста, „Храст“ из Чаковца, „Југопластика“ из Сплита, комбинат „Борово“ и конфекција из Бањалуке. Затим трговинску мрежу још допуњују занатско предузеће „Јединство“ из Кладова са својом продавницом електроуређаја, као и продавница пољопривредне задруге из Брзе Паланке. Све ово указује на трговински значај Кладова, са којим се на територији општине не може поредити ниједно друго место. Само се Брза Паланка по броју продавница може сматрати као мањи трговински центар, јер је у њој постојало и мање трговинско предузеће. Мању концентрацију трговинских радњи има и Текија која у овом правцу треба још више да се развије, јер је њена будућност усмерена ка даљем развоју њене туристичке функције.

Као угоститељски центар Кладово се развија упоредо са трговинским значајем. У њему данас постоји 5 приватних угоститељских радњи, а осим тога и угоститељско предузеће, које има свој хотел Б-катеорије, хотел „Бердап“, мотел на Караташу и видиковач на самој брани. Као угоститељско предузеће овде послује и аутотранс-

портно предузеће из Бора, које, поред обављања саобраћаја у овом пределу, има и свој ресторан у Кладову и други у Брзој Паланци. Ова два предузећа су и главни носиоци развоја туризма у Кладову и околини. Главну привлачну тачку за развој у туристичком правцу пре свега чини само Кладово са старом тврђавом и остацима из римског доба, као и са модерном галеријом слика. Друга тачка је Текија, потпуно ново насеље изграђено на обалама дунавског језера, а посебно је привлачна и нова брана на Бердапу, недалеко од које је изграђено викенд-насеље на Караташу, намењено углавном младима. О развоју туризма брину и две туристичке агенције: „Центротурист“ из Београда и „Центротурист“ из Кладова, као и „Бердап-турист“, који има за циљ развој туризма у области целе бердапске зоне, па и прибрежне околине.

Пољопривреда и рибарство запошљавају такође знатан део становништва Кладова, што се у структури његовог становништва исказује са 3,42%. Највећи део од тога ради у пољопривредном комбинату „Кључ“, који на својој економији производи углавном виноградарске и ратарске културе, а осим тога тргује пољопривредном опремом и средствима за заштиту биља. Један део становништва Кладова, осим тога, чине и индивидуални пољопривредни произвођачи, али њих нема много. Друга пољопривредна задруга налази се у Брзој Паланци. Овде треба поменути и рибокомбинат из Београда који има свој погон у Кладову, рибарско предузеће „Бердап“, које се бави уловом рибе, производњом рибе у рибањацима, а врши и прераду кавијара. Због тога је проценат активног становништва у пољопривредног у укупном становништву насеља.

Од привредних делатности у Кладову још доста значајну улогу игра и саобраћај, јер је Кладово станица речног, друмског и поштанског саобраћаја. У њему је агенција речног бродарства са 5 запослених и радна јединица предузећа пристаништа и речног бродарства „Крајина“ из Неготина, која са 16 запослених обавља путнички и теретни речни саобраћај. Аутотранспортно предузеће из Бора, преко своје пословнице и угоститељског објекта, у којима су укупно запослена 44 лица, обавља друмски саобраћај на територији кладовске општине, па и шире. Најзад, поштански саобраћај и монтажу ПТТ-уређаја врше јединице ове службе, која у Кладову запошљава 31 лице, а осим тога има мање поштанске центре у Брзој Паланци, Караташу, Корбову и Текији.

Као центар занатства Кладово има укупно 77 занатских радњи, у којима се чине услуге из 35 разноврсних заната. Осим тога грађевинско занатско предузеће „Јединство“ (в. стр. 99) допуњава значај овог центра. Ако се узме број запослених у том предузећу, види се да је грађевинско занатство најбројније у Кладову, а осим ових заната има и нешто већи број ауто-превозника (9), док се број осталих занатлија креће од 1—3. Кладово је несумњиво најзначајнији занатски центар своје околине, али се већи број занатлија јавља и у Брзој Паланци, Грабовици, Корбову и Великој Каменици.

Од осталих привредних делатности треба још поменути царинарницу, везану за међународни речни саобраћај на Дунаву, затим и „Електротимок“ из Зајечара преко свог погона овде врши дистрибуцију и монтажу електричне мреже, а ШИП „Јужни Кучај“ из Зајечара, у својој шумској секцији, води рачуна о узгоју шума (запошљава 4 лица). Стамбено-комунално предузеће у Кладову са 91 радником и две банке (СДК и филијала комерцијалне банке из Бора), које заједно запошљавају 27 лица, допуњују шароликост функција овог града.

Кладово је значајан центар непривредних делатности. Као општинско средиште за 24 насеља, Кладово је важан просветно-културни центар, јер има осмогодишњу школу и гимназију, важан је здравствени центар, јер је у њему медицински центар „Крајина“ и новоотворена савремена болница. Затим су ту све судске службе, службе социјалног осигурања и низ друштвених организација, веома разноликих по суштини своје делатности. Све ове службе заједно запошљавају близу 7% (6,97%) укупног становништва, тј. чак и нешто више становништва него што запошљава индустрија, тако да се из тога да сагледати значај и важност Кладова као центра свих непривредних делатности у овом крају.

Димитровград. — Треће насеље са 8% непољопривредног становништва је Димитровград, који се налази на крајњем југоистоку области, на њеној граници према Бугарској. У граду се пре другог светског рата углавном живело од заната и трговине, док данас индустрија запошљава велики проценат становништва, далеко већи него остале привредне и непривредне делатности, што говори о индустријском развоју града последњих година.

Од индустријских предузећа свакако је највеће индустрија гумених производа комбината „Димитровград“, основана 1960. г., која се од 1971. године налази у саставу предузећа „Тигар“ из Пирота. Данас ово предузеће уместо гумених опанака производи гумену техничку обућу и то махом за извоз. Запошљавало је 1970. године 619 лица.

Друго предузеће је конфекција „Свобода“, која израђује одећу и рубље. Њени главни производи су тешка конфекција и извози их у Западну Немачку, СССР и остале земље западне и источне Европе. Основана је 1946. године, а 1971. у њој су радила 264 радника.

Треће је индустријско-столарско предузеће „Циле“, основано 1947. године, које је 1971. имало 255 запослених, а њихов основни производ је намештај. Најмање је индустријско предузеће за прераду коже и израду кожне одеће и галантерије „Братство“, основано 1963. године, које сада производи пелц-велур и остале производе од ситне коже и имало је 1971. г. 101 радника. Предузеће увози само потребне хемикалије, а осталу сировину добија са домаћег тржишта.

Пољопривреда долази на друго место, после индустрије, јер у њој ради близу 4% укупног становништва (3,8%), док у индустрији

ради скоро 4 пута више (16,43%). Главни терет пољопривреде пада на пољопривредну задругу „Сточар“, која је 1971. имала 241 радника. Око 435 лица у овом граду живе иначе од пољопривреде, што указује да није тако велик број индивидуалних пољопривредних произвођача. Иако задругу карактерише ниска техничка опремљеност, она ипак има штале за млечне краве и за тов јунади, јер у њој је сточарство основна производња, а оријентише се и на извоз сточарских производа (месо, сир, качкавал). Ипак имају и нешто слабије заступљену ратарску производњу. Из задруге се почетком 1971. издвојила трговинска организација „Тргокоп“, која је те године запошљавала 71 лице и представља данас трговинско предузеће Димитровграда уместо трговинског предузећа „Обнова“, које је овде послоvalo неко време почев од 1947. године. Поред „Обнове“ трговину су обављали раније и Срески пољопривредни савез (од 1947.), службеничка задруга (1946.), али оне данас више не постоје. Трговина је на трећем месту од привредних делатности у граду и са близу 3% запослених долази после пољопривреде. Осим „Тргокопа“ трговину на овој територији обављају преко мреже својих продавница „Ангропромет“ из Пирота, „Ангротекстил“ („Атекс“) из Београда, комбинат гуме и обуће из Борова, конфекција Ниш, конфекција „1 мај“ из Пирота и др.

Димитровград је истовремено и центар угоститељства. Угоститељско предузеће „Балкан“ је основано у граду још 1946, а 1971. је имало 35 запослених. Подигли су нов модерни хотел. Осим Балкана као угоститељи послују и предузеће „Компас“ из Љубљане, угоститељско предузеће из Београда, а затим ту су и објекти „Асен Балкански“ у граду, раднички ресторан „Снага“ и мотел на граничном прелазу. Угоститељство је материјална основа за развој туризма у овом крају, на чему се у новије време много ради. Мотиви за његов развој су између осталог Погановски манастир из 14. века, клисура реке Јерме, необичне лепоте, област Висока на падинама Старе планине, као и близина Звоначке бање. Због недостатка добрих путева и електрификације биће потребно доста времена да се у томе успе.

Грађевинарство запошљава око 2% становништва града. Готово све грађевинске послове обавља грађевинско предузеће „Градња“, основано 1947. г., које је 1971. г. имало 200 радника. Оно обавља високу и ниску градњу као и електро-инсталатерске и водоинсталатерске радове.

Четрдесетак различитих занатлија чине Димитровград значајним занатским центром мада по броју приватних занатлија заостаје за неким мањим местима источне Србије. Како у њему ради и неколико општедруштвених занатских радионица, као што су берберска радионица „Спорт“ (2 зап.), основана 1963. г., кројачка радња „Прогрес“, основана 1954. (14 зап.), која израђује одела свих врста и железничке униформе, занатска радња „Металац“ основана 1968., која има 6 радника, а обавља све браварске, лимарске и водоинсталатерске услуге и столарска радња „Услуга“, основана 1965, која врши

столарске услуге и производи грађевинску столарију, а запошљава 2 лица, — то је његов значај не мањи, него чак и већи него других насеља источне Србије. Оволики број занатских друштвених радионица заједно са приватним занатлијама указује да је Димитровград данас најважнији занатски центар. Све ове радионице су махом настале од ранијих занатских задруга, као што су биле обућарска „Труд“, основана 1946, занатска задруга, основана 1947. г., које данас више не постоје. Остала насеља општине имају веома мали број занатлија, што још више истиче значај Димитровграда као јединог занатског центра општине.

И комунално предузеће „Услуга“, основано 1953. г., које је 1971. запошљавало 116 лица, представља значајну организацију, која врши комуналне услуге (пекарске, грађевинске, производи тканине са приградским мотивима и врши приградски саобраћај), запошљава у својим радионицама део занатског становништва Димитровграда. Као важна железничка погранична станица Димитровград има доста становништва запосленог у овом саобраћају, а исто тако и у приградском саобраћају, који повезује град са околним насељима општине (и то за Трнско Одоровце 3 линије дневно, за Забрђе-Висок 3 пута дневно и за Доњу Невљу 2 пута дневно).

Значајне привредне установе за Димитровград су и банке (филијале Београдске банке и службе друштвеног књиговодства) као и царинарница, јер је ово један од најјачих граничних прелаза према блиском истоку и Малој Азији.

Иако је привреда запослила највећи део становништва (1944 лица), велики број непривредних функција које овај град обавља чине од њега важан управни, просветни и здравствени центар ове области. Као општинско средиште за 41 насеље и као главни културни и просветни центар бугарске мањине, Димитровград је развио низ установа посебног карактера које не би имао према својој величини. Органи управе, суд, дом народног здравља са амбулантама на терену и народном апотеком у граду део су тих институција. Основна школа и гимназија чине га значајним просветно-школским центром, иако се као мањи центри у области још истичу Смиловци, Каменица, Доња Невља, Поганово и Трнско Одоровце.

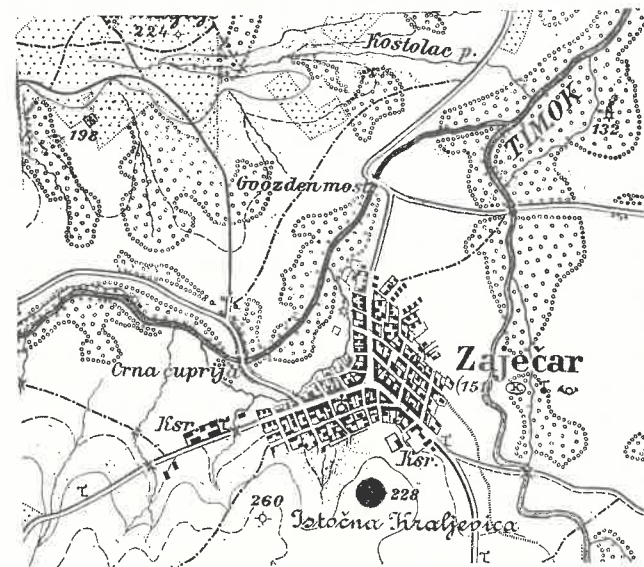
Све је то знатно изменило структуру становништва овог града, где је индустрија постала најзначајнија, а пољопривредно становништво се знатно смањило и изменило.

Зајечар. — Док су у претходна четири насеља промене у структури становништва и у делатностима у граду везане за нагли развој индустрије, што је опет довело до пораста њиховог трговинско-занатског значаја и изазвало развој низа терцијарних делатности, већи градови као што су Зајечар, Пирот и Ниш нису у тој мери изменили структуру становништва нити делатности, него су их само развијали сразмерно порасту становништва у њима. Ова су насеља већ и раније представљала полифункционалне градске центре, мада по броју становника мале. Данас је број њиховог становништва знат-

но порастао те су ово три највећа насеља источне Србије, поред Бора као четвртог, а истовремено она су и најважније агломерације на територији источне Србије.

Зајечар је од њих најмањи по броју становника и са највећим процентом пољопривредног становништва. У овом граду највећи део становништва ради у индустрији и саобраћају, што га сврстава у веома значајан индустријски центар и најзначајнији саобраћајни чвор источне Србије после Ниша. Сразмерно његовом укупном броју становника, већи број лица је запослен и у осталим привредним као и у непривредним делатностима, за које ово полифункционално средиште игра такође веома важну улогу.

Индустрија се у Зајечару јавила још у 19. веку, а неке од индустријских грана су се задржале и до данас. Поред њих никла су и нова, још значајнија индустријска постројења, тако да је Зајечар данас најразноврсније индустријско средиште источне Србије после Ниша.

Ск. 7. — Зајечар 1914. године

Тако се од домаће израде платна и сукна у Зајечару још пре другог светског рата развила текстилна индустрија, као што су биле Зајечарска текстилна индустрија, Текстилно индустријско предузеће и Текстилно предузеће „Меркур“, која су данас у саставу предузећа „Тимочанка“¹. „Тимочанка“ производи углавном конфекцију и имала

¹ У Производним снагама се наводи да су у састав „Тимочанке“, поред Зајечарске текстилне индустрије, ушло још и текстилно предузеће Марковића Станимира и текстилно предузеће Спасића Владимира. Вероватно је реч о истим предузећима, само што се овде помињу имена власника, а код другог аутора само називи предузећа (70, 509).

је 1970. г. 840 запослених, те је била најбројније индустријско предузеће у граду (90, 11).

Још 1879. године Зајечар је имао два млина, године 1950. их је било 5, а данас у саставу предузећа за прераду жита „Житопромет“ има 7 млинова и 307 запослених (70, 519. и 90, 11).

У 19. веку Зајечар је имао и две пиваре. Прва је била пивара Вање Лаловића, а друга пивара А. Д. Ова последња се између два рата модернизовала и данас је то индустрија пива „7. септембар“, где су 1971. године радила 284 лица (70, 538).

Међу првим индустријским предузећима била је и циглана Вање Лаловића (80-тих година 19. века — 90, 11). Она заједно са цигланом „Тимок“, касније подигнутом, чини цигларско предузеће, које је данас у саставу „Тимоградње“, а раније је било занатско грађевинско предузеће „Изградња“.

Пре рата је основана и фабрика коже „Бранко Стојановић“ (1934. г.), мада, по мишљењу другог аутора, она постоји још од 1926. г. (70, 504. и 90, 12). Данас је то фабрика „Брковић Црни“, која спада у мања индустријска предузећа и има 137 радника (1971. г.).

Од предратне дрвне индустрије, која је била заступљена са 2 радионице више занатског карактера, после рата је у Зајечару отворено столарско предузеће „13 јули“, које је данас фабрика намештаја „Јединство“ и имало је 1970. године 163 радника (70, 460. и 90, 11).

Од послератних индустријских капацитета данас је свакако највеће предузеће „Електротимок“, које је 1970. имало 948 радника и било несумњиво најбројнија организација. У његовом саставу је 5 погона, и то:

1. фабрика мерних трансформатора у Звездану, која производи трансформаторе,
2. фабрика техничких и електроуређаја у Зајечару, која производи грејна тела, разводне табле и др.,
3. нова фабрика каблова са термопластичном изолацијом, која је почела да ради 1974. и производи разне врсте каблова и проводника.

Осим ових производних има и два погона више услужног карактера, а то су:

4. монтажна делатност за све врсте електричних инсталација, централног грејања, водовода и канализације и, најзад,
5. дистрибуција која врши производњу и дистрибуцију електричне енергије.

Исто тако веома је значајна и индустрија рудника неметала, која је отпочела да ради 1950. г. као градско керамичко предузеће и израђивала обично и санитарно посуђе и плочице. Осим Рготине, где се добијао песак, сировине су довожене из Метриша крај Салаша, из Сикола, са Тупижнице и Ртња и из Јање испод Старе планине (90, 14). У оквиру овог предузећа су данас три погона:

— ИРН рудник кварцног песка у Рготини, који је 1970. имао 306 радника,

— ИРН фабрика шупљег и равног стакла, која је имала 603 радника,

— ИРН фабрика порцелана са 621 радником.

У изградњи је фабрика аутоматске производње пресованог стакла. Главни производи ове индустрије у целини су порцелански производи за домаћинство, чипкасти порцелан, шупље стакло, пресовано стакло, као и кварцни песак.

Године 1953. је отпочела да ради фабрика за прераду воћа и поврћа (90, 14), поред већ постојећих малих радионица за безалкохолна пића „Зајечарка“ и разне цемове „Хајдук Вељко“. Касније су се ова предузећа слила у пољопривредни комбинат „Тимок“, који се оријентисао на прераду сточних производа. Данас је то хладњача и кланица „Тимок“, која производи готова јела, паштете и месне конзерве и запошљавала је 1970. г. 743 лица, а у саставу је пољопривредног комбината „Београд“.

Друго предузеће настало из ранијег пољопривредног комбината „Тимок“ је индустрија млечних производа Зајечар, која је 1970. г. запошљавала 138 лица и која производи млеко у праху, качкавал и маслац.

Док се већина ових предузећа (индустрија неметала, прехранбена) темељи на локалним и оближњим сировинама, фабрика машина „Арсеније Спасић“ већину својих сировина довози из властенијих предела наше земље и иностранства. Имала је 1970. г. 371 радника.

Индустријско предузеће је и „Тимоградња“, грађевинско предузеће које обавља послове високе и ниске градње, али има и своје индустријске капацитете за производњу грађевинског материјала, стругару, где производи резану грађу четинара, која је 1969. имала 3 радника и била најмањи погон у Зајечару, и циглану.

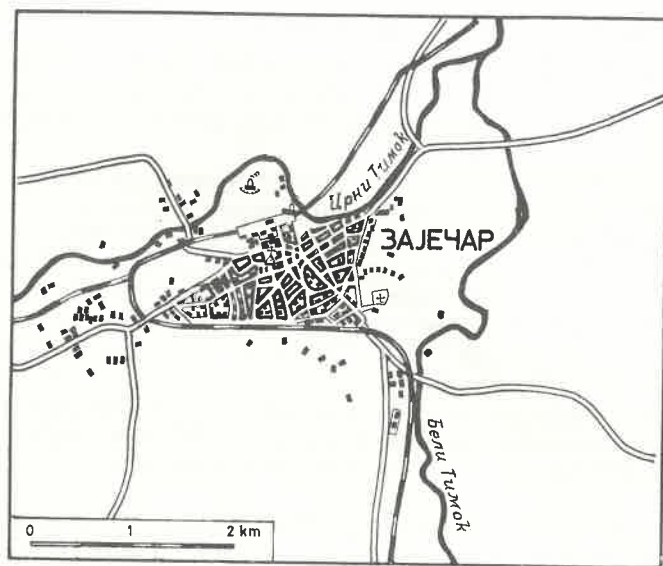
Разноврсност индустрије Зајечара употпуњује још и графичко предузеће које врши све графичке услуге, производи амбалажу од картона и PVC материјала. У њему је 1907. г. радило 80 лица.

Ова разноврсност чини Зајечар значајним индустријским центром, а његов индустријски значај манифестује се и појавом погона неких индустријских предузећа у околним сеоским насељима (рудник у Рготини, погон ИРН и погон мерних трансформатора, део „Електротимока“).

У околини Зајечара има још неколико мањих индустријских центара. То су, пре свега, рудници, који су допринели повој појави индустрије у Зајечару. Рудник Вршка чука у Аврамици је 1970. г. запошљаво 490 радника, а рудник лигнита у Лубници имао је 518 запослених. Поред ова два рудника мањи центри су и Грљан, где је предузеће за израду рударске опреме са 61 радником, затим Салаш, где се налази производно предузеће „Градња“ (производи грађевински материјал и има 42 радника) и, најзад, Звездан. У Звездану

је погон „Електротимока” и хемиско предузеће ХИЗ, које производи ампуле за бензин, бронзу за пећи и сличне хемијске производе за домаћинство и где су 1970. радила 42 радника.

Ск. 8. — Зајечар 1915. године

Саобраћај је друга делатност значајна по великом броју запослених. У саобраћају ради више од 5% становништва Зајечара. Овако велики проценат, чак и нешто већи, имала је Текија све до изградње дунавске бране. За разлику од Текије, где је становништво углавном радило у речном саобраћају, Зајечар је железнички чвор, значајан раније као раскрсница тимочке пруге и узане пруге преко Честоброднице, а данас се у њему спајају тимочка железница и пруга Београд—Мајданпек—Бор—Зајечар. Осим тога значајан је и као центар друмског саобраћаја. Аутотранспортно предузеће које је овде раније постојало ушло је у састав аутотранспортног предузећа из Бора, које врши транспорт путника не само у зајечарској општини него на територији целе Крајине, па и шире. Зајечар је данас средиште линија овог предузећа које га повезује са околним већим и мањим градским насељима, као и са селима његове општине. У Зајечару је осим тога и предузеће „Дели Јован”, које врши транспортне услуге и превоз робе у друмском саобраћају, затим установа за путеве која ради на одржавању путева и има 69 запослених и предузеће за путеве, које врши изградњу путева на широкој територији Крајине и које је 1970. г. имало 655 радника.

Трговина и угоститељство су трећа по реду привредна делатност, јер запошљавају преко 3,5% становништва. Трговину на велико су у Зајечару обављала неколико трговинска предузећа, индустријске организације и пољопривредна предузећа као што су „Озренка”, стовариште грађевинског материјала, „Жито-промет”, „Тргоцентар” и „Исхрана”, два трговинска предузећа из Зајечара, затим „Југопетрол” и „Југозан”, специјализована трговинска предузећа из Београда, затим пољопривредна задруга „Зајечар” и предузеће „Просвета” из Зајечара. Нека од ових предузећа су истовремено обављала и трговину на мало на територији града и његове околине (општине, а и нешто шире). Тако је 1970. г. „Тргоцентар” имао 47 продавница на мало, трговинско предузеће „Звезда” 30, предузеће „Исхрана” 20, а „Просвета” 5 продавница на мало. Истовремено је „Југопетрол” имао пет стоваришта и продавница, а „Југозан” два стоваришта и продавнице (мешовите робе, гвожђарске и др.). Од овог броја продавница далеко је већи број отпадао на градску трговинску мрежу, а много мање их је било по околним селима. И део индустријских предузећа из Зајечара, затим пољопривредна задруга из града и задруге из околних села имале су у Зајечару своје продавнице, а ову мрежу су допуњавале и продавнице трговинских и индустријских предузећа са стране. То је све чинило Зајечар најзначајнијим трговинским средиштем како по броју продавница, тако и по промету и по разноврсности робе која се у њему могла купити или продати.

Тако је „Жито-промет” из Зајечара имао 1970. године у граду 15 продавница хлеба, а индустријска кланица 18 продавница меса и прерађевина. Конфекција „Тимочанка” имала је 20 продавница конфекције. „Неметали” 2, фабрика намештаја „Јединство” четири продавнице намештаја, а предузеће ДЕС, заштитна занатска радионица из Зајечара, једну продавницу намештаја. Општински одбор савеза инвалида имао је 7 продавница дувана, комунално предузеће „Краљевица” једну продавницу, пољопривредна задруга „Зајечар” 9 продавница, рудник Лубница продавницу угља, „Јужни Кучај” из Зајечара стовариште грабе, а апотека продавницу лекова.

Од предузећа са стране своје продавнице конфекције су у Зајечару имале „Беко” из Београда (2), „Стандард”, Загреб (1), Индоп (1), „Вартекс”, Вараждин (1), „Рио” (1), „Будућност”, Београд (1), „Бегеј”, Зрењанин (1), „Спорт”, Београд (1 продавницу спортских реквизита).

Намештај су, поред „Јединства” и „Деса”, продавали и „Треска” из Скопља, „Црни бор” из Прилепа, „Храст” из Чаковца и „Нова будућност” из Суботице, док су продавнице обуће имали комбинат из Борова, „Обућа” и „Пролетер” из Београда, „Борац” из Трavnика, „Фрушка гора” из Руме, „Планика” из Крања и „Кошута” са Цетиња. Своје продавнице су даље овде имали и „Југопластика”, Сплит (2), „Оптика” и „Нолит” из Београда, продавницу шиваћих машина „Багат” из Задра, затим предузеће „Скала” своју продавницу музичких инструмената, „Политика” 21 продавницу новина и „Ина”, Загреб, продавницу нафте и бензина.

По неким другим подацима из 1968. године, ту су још биле и продавнице конфекције „Бранка Динић”, фабрике обуће „Леда” из Књажевца, предузеће „Козара” из Београда (1), „Кинооптике” из

Новог Сада (1), а своја стоваришта су имали „Савремена администрација” из Београда, као и „Срболек”, стовариште лекова, „Металотекс” из Београда имао је своју откупну станицу а „Југоауто” своју продавницу аутомобила. То је све чинило трговинску мрежу Зајечара веома разноврсном, богатом и снабдевенom готово свим потребним артиклима које савремени човек троши и доводило истовремено до прилива становништва из простране околине ради обављања одређених набавки.

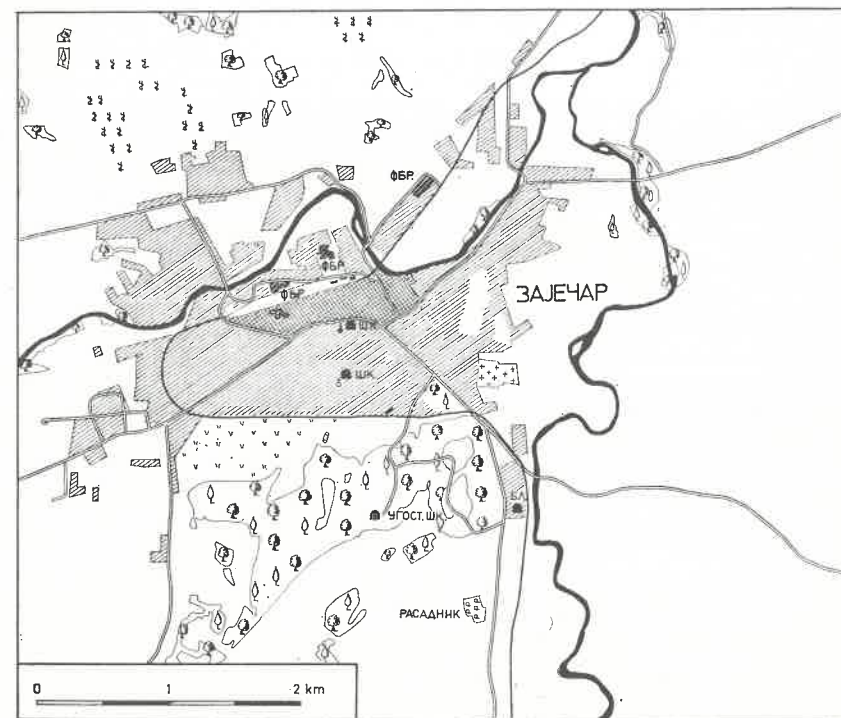
Значај Зајечара као трговинског центра види се и по вашарима који се и данас одржавају и трају по неколико дана, као и по свакодневnoj, веома богатоj, зеленоj пијаци и сточноj пијаци суботом. Но и поред тога Зајечар није једино трговинско средиште. Мањи трговински центри у његовоj околини су пре свега Салаш, у коме се налази трговинско предузеће „Јединство” са 21 продавницом у насељу и околини (подаци из 1970. г.), а осим тога мања концентрација трговинских радњи је и у Рgotини, где пољопривредна задруга има 5 продавница мешовитом робом, у Малом Извору, где је задруга имала 7 продавница.

Као мањи центри су и насеље Аврамица, где друштвена исхрана рудника Вршка чука има четири продавнице мешовите и прехранбене робе. Овде долази и Лубница, где друштвени стандард има своју продавницу хлеба, и Брусник, где задруга такође има продавницу мешовите робе. Салаш је међу овим насељима најзначајнији и по томе што у њему има продавница са стране, и то: продавница обуће комбината из Борова, једна продавница мешовите робе пољопривредне задруге, апотека, а предузеће „Градња” из Салаша отворило је у месту своју продавницу грађевинског материјала.

Зајечар је био значајан трг и одраније и извоз је из њега ишао на Доњи Милановац преко Рgotине. Извозили су се нарочито сточарски производи (вунa, сир, сукно и вунене чарape), а затим и ратарски (жито, воће, грoжђе, вино и др.). Међутим, у новим условима извоз из Зајечара обухвата, поред сточарских, и неке индустријске производе. Но ипак је 1968. године највише извезао ПИК „Тимок”, који је данас у саставу пољопривредног комбината „Београд” и то извозећи углавном месне конзерве и јела од меса. Осим „Тимока” у извозу су учествовали „Неметали” са производима од керамике, „Арсеније Спасић” са машинама, конфекција „Тимочанка” са трикотажом, фабрика „Брковић Црни” са производима од коже и газдинство „Јужни Кучај” са дрвеном грађом. Најзад, у извозу је учествовало и трговинско предузеће „Тргоцентар”, и то углавном у малограничном промету са Бугарском.

Уз трговину се у Зајечару развило и угоститељство. Као главни носилац ове делатности Зајечар има угоститељско предузеће „Србија”, које, поред новог и старог хотела, има још низ ресторана у граду, у центру насеља, као и на периферним деловима Краљевици, Котлујевцу. У Зајечару има и 10 приватних угоститеља што показује да је као важно саобраћајно чвориште Зајечар морао да се снажније развије и у овом правцу за разлику од других насеља у општини, јер

је свакодневно знатан прилив људи из околине и из других насеља. Угоститељско предузеће „Србија” је имало 1969. г. 23, а предузеће „Задруга”, које је доцније припојено „Србији”, 193 запослена.

Ск. 9. — Зајечар после 1970. године

Пољопривреда је четврта привредна грана по броју запослених, што је последица досељавања земљорадника из оближњег Заглавка и из насеља у околини Пирота. Од ових досељеника су никла читава насеља у граду као што су Котлујевац, Пиштура, Пиротска мала и Влачићево (90, 7). Пољопривреда је данас једна од спореднијих привредних грана, али је, док је био Зајечар село, била главна. Данас су, поред индивидуалних пољопривредних произвођача, за ову грану привреде у Зајечару много значајније неке пољопривредне установе и предузећа које користе пољопривредне сировине за своју прераду. То су пољопривредна задруга са 123, воћно-лозни расадник са 30, завод за пољопривреду са 74, пољопривредно добро са 92 и ветеринарска станица са 14 запослених. Оне су све заједно упошљавале 333 лица и усмеравале и деловале на интензивнији и савременији начин пољопривредне производње како у граду, тако и на територији његове општине.

Приближно исти проценат запослених био је и у грађевинарству, које се посебно јако развило последњих година због интен-

живне изградње насеља. Поред тога што у Зајечару постоји грађевинско предузеће „Тимоградња“, и велики број приватних грађевинских радника, који су овде досељени из пиротског краја, нарочито у Котлујевац, чини да по проценту запослених у грађевинарству Зајечар долази одмах иза Кладова, Мајданпека, Доњег Милановца, Текије и Бора, односно оних насеља која су у време пописа 1971. године била подручје најинтензивније градње у вези са реконструкцијом Борског рудника и изградњом бране на Бердапу. „Тимоградњи“ је данас прикључено и старо грађевинско предузеће „Изградња“ из Зајечара и изграђена је фабрика монтажних елемената од бетона.

Зајечар је одавно и значајан занатски центар, па је то и данас. У њему су 1971. године биле 300 занатлија, а 44 разне занатске струке, од којих су најбројнији били штрикери (22), столари (21), кројачи (20) а доста бројни су били и бравари (15), електроинсталатери (15), ковачи (15), молери (13) и кројачице за жене (12).

Осим приватних занатлија, у Зајечару је и неколико занатских предузећа и занатских задруга, што још више истиче његов значај занатског центра и чини да близу 2,5% становништва ради у овој делатности, мада га то ставља тек на шеснаесто место по учешћу занатства у целокупном становништву у односу на друга градска средишта источне Србије. Тако у Зајечару постоји берберско-фризерска занатска задруга (31 зап.), ДЕС, занатска заштитна радионица намењена искључиво запошљавању глувонемих и инвалида рада, која врши услуге машинске, браварске, кројачке и електроакустичке, а има у свом саставу и тапетарску, молерску и фирмописачку радионицу, као и продавницу својих производа. Кројачка задруга „Пролетер“ имала је 1970. 119 запослених, а „Стандард“, предузеће за израду кожне понфекције, 129. Занатско грађевинско предузеће „Изградња“, које је основано 1955. г. и у чијем је саставу била и циглана, као и производња песка и шљунка, запошљавала је 1969. г. 239 лица, а данас је у саставу „Тимоградње“. Од осталих занатских предузећа треба поменути занатско комунално предузеће „Рад“, које обавља услуге хемијског чишћења, бојења, прања и пеглања рубља, као и оправку обуће, одржавање стамбених зграда, резање дрвета, стаклорезачке послове и превозничке услуге, што показује да је ово искључиво услужно, а не производно предузеће. Оно је 1970. имало 92 радника. Комунално предузеће „Краљевица“, основано 1967. године, друкчијег је карактера: оно одржава парк Краљевице и градске зелене површине, одгаја саднице шумске и воћне, управља свим отвореним градским просторима (гробљима, пијацама, вазарштетом и др.) и организује превоз, а поред тога има и низ услужних сервиса. У њему је 1970. радило 81 лице.

На ове занатске делатности надовезује се и стамбено-комунална делатност у оквиру које, поред „Краљевице“, треба поменути да у граду послује и предузеће за стамбену привреду (38 запослених) и предузеће за водовод и канализацију (93 запослених) (1970. г.).

У Зајечару је развијено и шумарство, јер овде постоји шумско-индустријско предузеће „Јужни Кучај“, у чијем је саставу и шумска секција у Бољевцу, погон за прераду дрвета „Пореч“ у Доњем Милановцу и пилана у Бољевцу. Финансијску делатност обавља филијала службе друштвеног књиговодства, чије се експозитуре налазе у Бољевцу, Књажевцу, Бору, Неготину, Доњем Милановцу, Кладову и Мајданпеку, а затим ту је експозитура Југобанке из Београда и комерцијално-инвестиционе банке из Бора.

Неке непривредне делатности су јаче и више развијене у Зајечару од привредних. Тако је културна, социјална и здравствена делатност запослила близу 5% (4,74) укупног становништва града, те долази одмах иза индустрије и саобраћаја, а иза ње на четврто место долазе друштвене и државне службе, у којима ради око 4% (3,94%) становништва. Као седиште општине од 41 насеља Зајечар има развијене све општинске службе државног и друштвеног карактера (општина, суд, тужилаштво, синдикат, партијске комитете и др.), али осим тога у њему је окружни привредни суд, основна привредна комора за Тимочку крајину, пословно удружење пољопривреде и прерађивачке индустрије, чије је подручје деловања шире од општинског подручја.

Зајечар је и значајан школски центар, јер је у њему гимназија, техничка школа „29 новембар“, економска и медицинска школа, периодична школа за кв-раднике, музичка школа као и три центра за ванредно студирање на пољопривредном, правно економском факултету и педагошкој школи. Зајечар је имао прву гимназију у овом крају још 1837. г., а данас се у њему налазе завичајни музеј, историјски архив, позориште, биоскоп, библиотека, као и новинска установа „Тимок“, која издаје недељни лист „Тимок“ и месечни часопис „Развитак“. Због тога Зајечар представља веома значајно културно средиште Тимочке крајине.

Као здравствени центар, један од најстаријих у Крајини, има медицинска школа, у чијем је саставу болница, домови здравља и здравствене станице у граду и у мањим околним насељима, а затим у њему је и низ установа социјалног карактера, осигуравајућа друштва и друге сличне установе, што га све ставља у ред полифункционалних градских средишта и чини да је он данас најзначајније градско насеље Тимочке крајине.

У последње време је интересантан покушај туристичког развоја. Од туристичких атрактивности најзначајније су конач Радул-бега, турска воденица, костурница наших и совјетских бораца који су погинули у току 1944. г., као и музеј са изванредном збирком етнографских и других експоната из историје и културе ове области.

Пирот. — Пирот је друго по величини насеље источне Србије и центар је не само источне него и југоисточне Србије. Са свега 5% пољопривредног становништва и са близу 20% становништва запосленог у индустрији, он је једно од најјаче урбанизованих градских насеља источне Србије и значајно индустријско средиште.

Индустрија Пирота датира од пре рата. Његове старе кожаре, стругара „Полет”, која је после рата нешто проширена и производила углавном намештај, као и фабрике гуме „Тигар”, Јована Цекића и брата, и „Лаф”, основане 1935. и 1938. г., постале су после рата први индустријски погони овог града (70, 460. и 514).

Тако је фабрика гумених производа „Тигар” данас највеће индустријско предузеће Пирота са 2793 запослена (март 1971. г.). Она је после рата најпре производила гумене опанке и делове за обућу, а данас, поред гумене обуће, производи још и техничку робу, лепило, лопте, ауто-гуме и пенасту гуму. Знатан је извозник свих гумених производа и то за ДР Немачку, Пољску, Аустрију, Француску, Италију, Западну Немачку, УАР. У ове земље су извезли 1970. године робе у вредности од 26,048.610 динара, а истовремено су за своје потребе увезли сировина и материјала у вредности од 49,783.301 динар, и то из Русије, Чешке, Пољске, Мађарске, Белгије, Холандије, Западне Немачке, Малезије, Француске, Јапана, Швајцарске Енглеске, САД и Аустрије. Ово указује на знатно већу производњу и прераду производа него што је имала предратна фабрика. „Тигру” је припојена 1970. г. и фабрика „Сарлах”, фабрика алатних машина, која је производила разне бушилице и котлове за воду и извозила их у Бурму, Турску, Русију, Бангладеш и др.

Од предратних капацитета настала је и данашња индустрија вуне и коже. Предузеће настаје од предратне предioniце, погона старе текстилне индустрије. После рата је пословала неко време као пиротска текстилна индустрија „Иван Караиванов”. Припојена је комбинату за прераду коже и производњу вуне „Синиша Николић Драгош” из Пирота, који је самостално пословао све до 30. септембра 1968. Године 1969. припојено је и занатско предузеће „Крзнар”, тако да ова индустрија данас обавља:

1. скидање вуне са коже,
2. производњу вунених чешљаних трака (камцуга) и вуненог чешљаног предива,
3. производњу свих врста поставних, одевних и других кожа и
4. увози вуну, синтетичка и вештачка влакна, боју, хемикалије и остало, а извози све врсте чешљаног и влаченог предива и све врсте крзна.

Марта 1971. имали су 1316 радника и били друга по величини индустријска организација Пирота. Године 1970. извозили су своје производе за Италију, Холандију, Западну Немачку, Норвешку, Грчку у вредности од 31,059.308 динара, и то углавном вунено предиво, прану вуну и кожу. Вредност увоза исте године била је 5,273.888 динара, и то су махом увозили из Аустралије. Фабрика има и своје представништво у Београду.

Предратно предузеће је и дрвни комбинат „Полет”, који је марта 1971. године имао 1171 радника и био треће индустријско предузеће по броју радника. Ово предузеће, које данас производи углавном кутије за телевизоре, музичке кабинете и разну резану гра-

ђу, извезло је 1970. г. у Шпанију, Италију, Енглеску, Западну Немачку, Израел, САД, Аустрију и земље Африке у вредности од 41,771.888 динара, а истовремено у вредности од 3,691.637 динара увезло потребне сировине и материјал из источне и западне Немачке, Аустрије и др. земаља. Као и већина индустријских радника, тако је и овде знатан број радника са села. Тако је 1967. г. од 1236 радника на селу био рођен 1091, 135 у Пироту, а 10 у другим градовима, а од 1091 радника рођеног на селу и даље је живело на селу 368 лица и свакодневно долазило на рад. Од тих 1091 радника из оближњих села је било 526, а 566 из удаљенијих, из којих се не може долазити на посао. Највише радника је имало село Завој, 55, а из осталих је било: Њиљан 38, Велики Јовановац 33, Држина 32, Извор 31, Станичење 28, Темска 28, Градашница 27, Петровац 25, Пољска Ржана 23, Крупац 22, Костур 21, Бериловац 20, Сопот 20, Чиниглавци 19, Барје Чифлик 18, Велики Суводол 18, Блато 16, Војнеговац 16, Трњане 15, Велико Село 14, Суводол 13 и Поганово 12.¹

Четврто по величини предузеће је „Први мај”, предузеће за израду савремене конфекције, мушке и женске, која је марта 1971. године запошљавала 1075 лица. Ово предузеће је основано 7. маја 1958. године спајањем кројачке, јорганџијске и терзијске задруге и самосталне занатске радње „Ревизија”. Прво је пословало као занатско предузеће „Први мај” и производило постељину (јоргане и душеке), рубље и вршило прераду памука, вуне и старих крпа. Из ње је 1961. године издвојен погон за производњу јоргана и душека и погон за хемијско чишћење, као и погон за израду одела по мери, а остала је само савремена конфекција „Први мај”, која је изградила ново модерно опремљено предузеће у индустријској четврти града и послужило данас као индустријско предузеће. Њима је припојен и погон вунене и памучне трикотаже из ћилимарске задруге „Понишавље” исте године. Оријентацијом на производњу савремене модне конфекције постају значајан извозник за западну Немачку, Русију, САД, Француску, Белгију, Пољску и Бугарску и њихов извоз у те земље износио је 1970. године 9,359.344 динара, док је исте године увезено сировина за 4,873.852 динара из Западне Немачке, Аустрије и Италије. Фабрика има данас своја представништва у Београду, Новом Саду, Суботици, Приштини, Скопљу, Лесковцу, Нишу, Зеници, Зајечару и Кршевцу.

Поред ова четири значајна предузећа која су изградњом нових хала за производњу и стамбених колонија за своје раднике утицала знатно на проширење територије и промену изгледа савременог Пирота, у граду послује још неколико мањих индустријских организација као што су на пример „Галантекс”, предузеће за израду кожне, крзнене и текстилне конфекције, чији су главни производи крзно, кожа и кожна конфекција и галантерија и које је у марту 1971. имало 158 радника. Ту су и два предузећа прехрамбене индустрије. По-

¹ Подаци су добијани у фабрици из материјала „Радна снага” дрвног комбината „Полет”, Пирот 31. 12. 1967. г.

пољопривредно-индустријски комбинат „Сточар” настао је од бившег предузећа „Стокопродукт” који је имао у свом саставу млекару и пољопривредно предузеће „Барје”. Они су најпре били његови погони, а данас су се поново издвојили у самостално предузеће „Млекара”. „Сточару” су касније припојени и земљорадничка задруга Станичење, Барје Чифлик, Блато и Велики Јовановац. Данас се баве производњом и клањем стоке, производњом сухомеснатих производа, као и производњом млека, масла, качкаваља а имају и своја представништва у Београду и продавницу у Нишу и Пироту. Марта 1971. имали су 395 радника.

„Млекара” је друга прехранбена индустрија која је пословала као погон „Сточара” из кога се издвојила 1965. године, а њој је касније припојено и предузеће „Барје”. Данас послује као „Млеко-продукт”, пољопривредно-прехранбени комбинат, који углавном производи качкавал, овчији и крављи, и бели сир, овчији и крављи. Предузеће „Барје”, које је раније производило поврће, данас производи углавном крмно биље за млечну стоку, посебно говеда. Марта 1971. г. у „Млекари” је радило 135 лица.

Пољопривредни комбинат „Вино-воће” долази такође у ову индустријску групу. Они производе сокове, грозђе, вино и 1971. г. су имали 100 радника.

Мање индустријско предузеће је графичко-штампарско предузеће, које обавља све врсте штампарских и књиговезачких послова и врши картонажерске услуге, а имало је 1971. г. 68 радника. Затим предузеће „Нишавска долина”, предузеће за производњу, откуп и обраду дувана, где је било запослено 1971. године 110 лица, као и предузеће за дистрибуцију електричне енергије из Ниша, које у Пироту има свој погон и врши дистрибуцију електричне енергије, а запошљавало је 64 лица у том периоду. У оквиру овог предузећа је и електрична централа на Темској реци (Темцу), основана још пре рата, која и данас даје струју Пироту, иако је укључена у систем централа на Власини.

Ово показује да је индустрија Пирота, за разлику од предратне, много развијенија, већих производних капацитета и разноврснија, иако се махом заснива на преради сировина из околине (прехранбена, индустрија дувана, дрвна, па донекле и кожарска индустрија). Индустрија је исто тако запослила и знатан број занатских радника из Пирота, и то кројача („Први мај”), кожара, по којима је Пирот био чувен (индустрија вуне и коже и „Галантекс”) и столара („Полет”).

Осим тога што је индустрија развијена у граду, данас има зачетака мањих индустријских предузећа по околним сеоским насељима. Тако је предузеће „Суко”, фабрика боја и лакова, у Сукову и производи све врсте оксидних и водотопљивих боја, емајла, разређивача, дисперзионе боје и пластично лепило. Ово предузеће је у почетку пословало под називом „Боја”, а 1971. године је имало 83 запослена радника.

Осим тога што се развио у индустријски веома значајно насеље, које је по броју запослених у индустрији одмах иза Мајданпека, Бора и Сврљига, Пирот је још и сад по традицији значајно занатско средиште, у коме се налази низ занатских предузећа и задруга, које чувају старе, традиционалне занате, а истовремено се развијају и они нови савремени занати за којима се осећа потреба у савременом градском насељу. У граду је сем тога још и сад велики број приватних занатлија (212), који обављају 50 разних врста заната, а међу њима су најбројнији столари (12), кројачи (12), посластичари (15), обућари (12), фризерски (14) па аутопревозници (18), а осим тога има и извештан број рабација (23).

Од занатских предузећа која чувају старе, традиционалне занате у Пироту на првом месту треба поменути производну занатску задругу „Понишавље”, која производи ћилиме и разне врсте тепиха. Ово предузеће је наставак чувене ћилимарске задруге, која у Пироту постоји од 1902. године и ради отада, са малим застојем само у току првог и другог светског рата. Њен главни производ су чувени пиротски ћилими и разне врсте чворних тепиха, а истовремено производе и све врсте ћилимарског и тепихарског предива и врше услуге бојења. Ово предузеће је око 1953. године имало максималан број радника, око 600, и производило до 2000 m² ћилима месечно. Данас је оно много скромнијих размера и по броју радника (1971. године 136 лица), као и по производњи коју највећим делом извози. Године 1970. извозили су ћилиме и кожне тепихе у вредности 39.230 динара, а главно тржиште им је САД, Италија, Западна Немачка и Холандија.

Друго важније занатско предузеће „Столар”, производи кухињске столове, столове за телевизију и монтажне хоклице, имало је 1971. године 136 запослених. Занатско предузеће „Победа” издвојило се 1961. године из предузећа „Први мај” као предузеће за производњу јоргана, душека и постељног рубља, а имало је 1971. године 35 радника. Оба ова предузећа обављају углавном занате од давнина развијене у Пироту.

У мноштву занатских предузећа треба поменути и предузеће за сервис и оправку пољопривредних машина и осталих моторних возила „Ратар”, у коме је 1971. било 30 радника. Ово предузеће једино окупља модерније и новије занате, а основано је прилично давно.

Занатско предузеће „Радник” настало је спајањем више занатских предузећа („7 јули”, „Електрон”, „Рад”, „Услуга”) и представља данас производно, монтажно и услужно предузеће, где је 1971. било 558 радника, а вршило је све врсте услуга грађанима. Разноврсност послова које обавља ово предузеће види се и по томе што је једно од предузећа које је ушло у његов састав „Рад”, било предузеће за производњу креча и камена, основано 1961. г., а 1968. им се прикључила и молерска задруга, а друго предузеће „Услуга”, које је живело самостално неких 5—6 година, било је нека врста услужног

сервиса који је обављао водоинсталатерске, машинобраварске услуге као и услуге хемијског чишћења. Оба два су се прикључили данашњем предузећу „Радник” 1970. године.

Занатско предузеће „Седлар”, где је било запослено 18 људи, у ствари је самостална сарачка радња, као што је и самостална занатска радња „Будућност”, услужна кројачка радња, која је 1971. имала 24 радника и која се извојила из предузећа „Први мај”. Сличног услужног карактера је и обућарска задруга „Љубомир Картаљевић”, основана 1945. године, као опанчарска задруга и која је имала 76 запослених 1971. г. У ову врсту занатских предузећа долази и берберско-фризерска задруга са 9 запослених.

Као занатске услужне радње послују овде и продавнице и сервиси неких занатских и индустријских предузећа изван Пирота, као на пример електронске индустрије из Ниша, у чијем сервису има 4 запослена лица. Затим грађевинско-занатско предузеће (стакло-резачко) „Биљур” из Ниша има у Пироту своју радионицу и једног радника и, најзад, предузеће „Оптика” из Београда има продавницу и услужну радионицу.

Занатско предузеће више производног карактера је и пекарско предузеће „Тома Костић”, које је запошљавало 96 лица, а производи све врсте хлеба и пецива.

Ова бројност и разноврсност занатских предузећа као и број и разноврсност приватних занатлија указују да је Пирот још и сад најважнији занатски центар овог подручја, али се ипак у његовој околини јављају и мањи занатски центри. Тако се због већег броја занатлија занатским центрима могу сматрати Темска (33), Крупац (23) и Пољска Ржана (10).

Трећа по значају привредна грана у Пироту је пољопривреда, иако град има свега 5% пољопривредног становништва, а запослени у овој грани чине само 2,87% градског становништва.

Све до 1957. године пољопривреда је била далеко најзначајнија привредна грана области, а и данас, док индустрија учествује са 50% у националном доходу, пољопривреда са 30% је такође веома значајна, јер све преостале гране привреде дају заједно оних преосталих 20%. Ово показује да је привреда још и сад веома значајан фактор у привреди овог града.

Поред пољопривредног комбината „Вино-воће” и ПИК-а „Сточар”, индустријских предузећа, која истовремено имају и пољопривредни карактер, близу 3% запослених у пољопривреди чине, поред индивидуалних произвођача, и они што раде у другим пољопривредним организацијама. Једно од њих је опште пољопривредно пословно удружење настало од некадашње пољопривредне задруге која је 1971. године запошљавала 44 лица. Ту је и земљорадничка задруга, која у оквиру пољопривредне производње гаји и стоку и производи разне сточарске производе и запошљава око 80 лица. Такав је и Завод за пољопривреду, чији је задатак изучавање и унапређење пољопривреде брдско-планинског рејона и гајење приплодних овнова,

где је радило 19 лица и, најзад, ветеринарска станица, која је имала укупно 12 запослених. Број индивидуалних пољопривредних произвођача данас је у граду сасвим незнатан, тако да се функција Пирота као пољопривредног средишта осећа јаче у деловању пољопривредних комбината, станица задруга и завода који данас усмеравају и делују на развој појединих пољопривредних грана у области, а истовремено су и главни откупљивачи и извозници пољопривредних производа које производи околина Пирота.

Некадашње трговинско средиште, познато по чувеним вашарима, има и данас одређену трговинску улогу у посредовању између своје околине и осталих крајева наше земље, као и у извозу индустријских, пољопривредних и других производа изван наше земље. Заједно са угоститељством она долази на четврто место по учешћу запослених у укупном становништву (2,45%). Главни носилац трговине на велико и мало као и увоза и извоза је трговинско предузеће „Антропромет”, које има своје стовариште у Бабушници и око 130 продавница на територији своје општине и околних општина. Године 1971. запошљавало је 381 радника. Преко овог предузећа обавља се и погранични робни промет са Бугарском, који је износило: 1970. године 5,880.682 динара, 1969. г. 3,025.187 и 1968. г. 2,578.784 динара, тј. сваке се године повећавао.

Осим овог пограничног промета постоји и редован извоз у западну Немачку и Аустрију, а истовремено и увоз индустријских производа који потичу из Аустрије, Бугарске, као што се види из прегледа увоз-извоз за период од 1967—1970. године.

Пирот као градско насеље са бројним становништвом и са пространом општинском и ванопштинском територијом која је на њега упућена веома је привлачно место и за друге трговинске, индустријске, занатске и пољопривредне организације или предузећа, да у њему отворе своја стоваришта, продавнице или заступства. Тако своја стоваришта има у Пироту „Србокотекс” из Београда, сектор Ниш, које му служи за откуп коже у овом стојарском крају. Стовариште има и предузеће прехрамбене индустрије „Житопек” из Ниша, у чијем стоваришту ради 12 лица, као и предузеће ОТП Србија из Ниша. Откупна станица „Сировина” у Пироту запошљава 7 лица, а овде има и своју трафостаницу и „Електроисток” из Крушевца.

Трговинска предузећа изван Пирота која овде имају продавнице јесу трговинско предузеће „Текстилпромет” из Лесковца, „26 јули” из Скопља, које продаје робу са недостацима (фелеричну), трговинско предузеће „Металотекс” из Ниша, које је овде запослило 10 радника, и „Ловац” трговинско предузеће на велико и мало из Ниша, као и трговинско предузеће „Звезда” из Београда. Сви они имају овде углавном продавнице у Пироту, док „Инекс”, унутрашња трговина из Књажевца, има своју продавницу у Темској.

Различите врсте продавница имају овде и предузеће „Стиг” из Пожаревца, „Радиоелектро” из Београда, која у својој робној кући

запошљавају 11 лица, а затим и млинови из Блата и оближњег села Крупац, такође продају жито у својим продавницама у Пироту. Своје продавнице су у Пироту отворили и књижара „Култура“ из Београда, „Југопластика“ из Сплита, „Васил Иванов Циле“ из Димитровграда, који овде продаје намештај. Овде се налази и више продавница текстилне индустрије са стране као модне конфекције „Беба“ из Пожаревца, конфекције „Свобода“ из Димитровграда, модне конфекције из Ниша, „Буре Салаја“ из Лесковца, „Вартекса“ из Вараждина, „Бека“ из Београда, „Ресаве“ из Светозарева, а истовремено има и више продавница пиротске фабрике „Први мај“.

Од фабрика обуће које овде имају продавнице треба поменути „Астру“ из Загреба, „Пролетер“, „Обућу“ и „Рефлекс“ из Београда, „Борово“, „Газелу“ из Скопља. Овај приказ више илуструје колико је велики број индустријских, трговинских и других предузећа заинтересован за стоваришта и продавнице у Пироту, јер је Пирот данас још и сад најважније тржиште своје околине, као што је био и некада. Као место са већим бројем трговинских радњи, овде се јавља и Темска, те се зато може сматрати као мање трговинско средиште у овом делу источне Србије.

Заједно са трговином у Пироту се развило и угоститељство. Он је и данас најважнији угоститељски центар своје околине, јер је дневни пролазак и долазак људи у град знатно већи него у ма ком другом месту општине. Главни носилац ове делатности је угоститељско предузеће из Пирота, које је 1971. г. запошљавало 87 лица. Ово предузеће је имало у граду хотел и више ресторана и других угоститељских објеката, а осим тога независно је пословао и хотел „Пирот“, у коме је било запослено свега 9 лица. Осим овог специјализованог предузећа сва већа предузећа у граду имала су своје угоститељске објекте (радничке ресторани), као на пример „Тигар“ (10 запослених), индустрија вуне и коже (23 запослених), дрвни комбинат „Поле“ (9 запослених). Конфекција „Први мај“ је осим тога имала и хотел и ресторан на Врелу у селу Брлогу и запошљавала је 19 лица. Своје угоститељске објекте овде су имала такође и спортска друштва „Раднички“ и „Јединство“, у којима је укупно радило 12 лица. Значај Пирота као угоститељског центра не огледа се само у броју објеката ове врсте мада је поред друштвених у њему било и 12 угоститеља приватника, који су такође имали своје ресторани и бифее на територији града, него и у томе што је ова мрежа угоститељских објеката та која треба да послужи као материјална основа за развој туризма у Пироту и околини. Иако има услова за туристички развој, јер лежи у близини Старе планине, а у његовој близини се налазе и стари манастир Поганово, клисура Јерме, Звоничка бања и још неке друге природне и културне знаменитости краја, Пирот се није јаче развио као туристички атрактивно место мада туристичке организације у њему раде у том правцу. Узрок томе је пре свега периферност и гранични положај области, с једне а затим недостатак добрих путева и неизграђеност туристичких објеката, с друге стране.

Остале привредне гране су знатно мање заступљене, али је њихов развој у сталном успону. Због великог досељавања, нарастања и развој индустријских и других привредних предузећа Пирот је центар грађевинске делатности, која је у сталном успону. Грађевинско предузеће „Прогрес“ са 923 запослена главни је представник ове делатности. Они граде све објекте високе и ниске градње, а исто тако и у другим оближњим и даљим општинама, мада је већи део области која гравитира Пироту настањен печалбарима различитих грађевинских заната, који те послове обављају и приватно изван предузећа.

Лежећи на најважнијој балканској друмској и железничкој магистрали, Пирот представља и значајно саобраћајно средиште те у њему постоји и неколико установа и организације ове делатности. Друмски саобраћај у оквиру општине као и према другим општинама Књажевцу, Димитровграду, Нишу, Бабушници, Лесковцу и др. удаљенијим областима обавља аутотранспортно предузеће из Пирота, које је 1971. године запошљавало 381 лице и обављало аутобуски саобраћај. Поред овог предузећа на друмовима пиротске општине саобраћају и аутобуси нишког предузећа „Ниш-експрес“, затим предузећа из Лесковца, тако да је повезаност Пирота са појединим деловима његове општине као и са околним општинама веома добро организована и честа. О надзору на путевима од којих је само један са савременим коловозом, док су други тек у изградњи, води рачуна предузеће за путеве из Ниша које је 1971. године у деоници у Пироту имало 11 запослених.

Железнички саобраћај запошљава нешто мањи број грађана, иако је Пирот једна од значајних станица на овом делу интернационалне магистрале. У Пироту се налази и предузеће које врши бригу и надзор над пругом, тако да је укупно у овом саобраћају радило 1971. године 87 становника овог града.

Пирот је најзад и важан центар поштанског саобраћаја, као и службе за одржавање поштанских уређаја на подручју његове општине, тако да и овде раде око 82 лица.

Стамбено комунална делатност такође је развила у граду неке установе и организације које служе за одржавање. Стамбено комунално предузеће води тако рачуна о газдовању и одржавању станова и градског земљишта и у њему ради око 107 лица, а комунално предузеће са 55 запослених и предузеће за водовод и канализацију са 79 запослених снабдевају Пирот водом и воде рачуна о градским улицама.

Шумарство као делатност је у Пироту заступљена преко шумског газдинства, где је радило око 50 лица водећи рачуна о производњи и продаји дрвне масе из шумских предела у општини пиротској. Од осталих привредних грана треба још истаћи да је Пирот и значајно финансијско средиште и центар за осигурање. Овде имају своје филијале Београдска банка и служба друштвеног књиговодства, која поред тога има и своју експозитору у Бабушници, и обадве за-

једно запошљавају око 100 лица. Њима се придружује и стамбено-кредитна задруга „Тигар”, где су радила 142 лица, затим филијала завода за осигурање и реосигурање, као и филијала осигуравајућег завода Војводина, које су запошљавале око 19 лица.

Пирот је, међутим, много значајнији као средиште непривредних делатности пошто је он већ по традицији главно средиште културно-просветно и здравствено-социјално веома простране области. Ове непривредне делатности запошљавају близу 3% пиротског становништва (3,04%). Као стари градски и управни центар и давнашње културно и здравствено средиште Пирот има, пре свега, четири осмогодишње школе, затим школу за квалификоване раднике, техничку гумарску школу, млекарску школу и гимназију, економску и учитељску школу, те представља најзначајније просветно средиште за пиротску, димитровградску и босиљградску општину, одмах после Ниша. Осим тога у граду се налази и интернат млекарске школе, школска кухиња и дечји вртић, који допуњују разноврсност делатности које Пирот врши као просветно средиште.

Као назначајније културно средиште после Ниша Пирот има после рата основан етнографски музеј, који врши и издавачку делатност објављивањем грађе, чланака и материјала о овом крају. Осим тога у граду постоји архивски центар, део историјског архива у Нишу, раднички универзитет, народна библиотека, народно позориште, као и културно-уметничко друштво „Предраг Бошковић”, затим новинска установа „Слобода”, што све сведочи о разноврсној културној делатности овог старог градског центра на граници према Бугарској.

И као здравствени центар Пирот се такође развија одавно, али се његова делатност и у овом смислу данас знатно проширила развијањем како здравствених, тако и неких социјалних установа. У Пироту данас постоји медицински центар, који, поред болнице, обухвата и дом здравља, а у њему се налазе и диспанзер за медицину рада, комунални завод за социјално осигурање, низ других установа овог карактера. Заједно са културно-просветним установама ове службе су 1971. године запошљавале 961 лице.

Некадашњи центар пиротског округа и нишавског среза данас је само општинско средиште, као и већина насеља центара источне Србије. Његова општина обухвата 74 насеља и спада у једну од најбројнијих у источној Србији. Поред општинског суда, у Пироту послује и служба завода за запошљавање, као и завод за урбанизам и целокупна та јавна делатност запошљавала је 1971. године 327 лица, тј. близу 2% укупног пиротског становништва. Све то показује да је Пирот данас веома значајно привредно и непривредно средиште овог краја, што га сврстава међу значајна градска насеља не само источне и југоисточне Србије него Србије у целини.

Највише урбанизована насеља

Најмањи проценат пољопривредног становништва, мање од 5%, имају три града источне Србије Ниш, Бор и Мајданпек, само 1%. Пошто су ова три насеља и раније имала најмање пољопривредног становништва, опадање њиховог процента је за последњих 20 година сасвим незнатно и износило је свега 1,6 односно 1,5% у односу на 1953. годину. Ова насеља су, према томе, највише урбанизована насеља источне Србије, а стоје и испред многих градова изван ове области. До тога је дошло због њиховог изузетног значаја. Значају Ниша, најважнијег чворишта не само балканског него и европског саобраћаја, уследио је и његов индустријски развој. Бор и Мајданпек су то постигли због свог специјалног рударског карактера, са једне стране, као и због посебне важности рудног блага које се у њима налази, са друге.

Мајданпек. — Најмањи од њих је Мајданпек, који је најкасније и почео да се развија као градско насеље, јер је дуго времена био само рудник насељен искључиво рударима. Рударство је и данас његова најважнија функција, јер 23,16% укупног становништва (скоро $\frac{1}{4}$) ради у индустрији односно рударству (ове су две гране у попису исказане заједно). За разлику од осталих градова источне Србије, Мајданпек се као град почео развијати тек после другог светског рата, јер се тек тада почињу јављати у већој мери друге делатности. Тако се за ово насеље може рећи да је најмлађи град источне Србије, пошто тек после другог светског рата он добија извесне управне, просветне и здравствене функције намењене широј околини, а не само становништву рудника.

Рударство је најстарија привредна грана Мајданпека, јер се, са краћим или дужим прекидима, руда овде вади још од средњег века (иа и у римско доба). Рудник је данас део рударског топионичарског басена Бор и његова производња је знатно проширена у односу на претходни период. У вези са проширењем рудника проширено је и само насеље. Прва фаза изградње и проширења рудника завршена је 1951. године. Друга фаза ширења града и рудника ишла је до 1965. године доста споро. Истовремено се ширило само насеље и порасло његово становништво, што је довело до појаве и развоја других градских функција и до развоја Мајданпека у насеље градског типа полифункционалног карактера, мада су поједине његове функције тек у зачетку.

Осим рудника бакра који данас запошљава највећи део становништва Мајданпека, овде је још од 1970. године основана златара, која је прва у серији индустријских објеката за прераду бакра, злата и других производа рудника који треба да се подигну у Мајданпеку или у његовој најближој околини (око Доњег Милановца). Златара је настала из потребе за прерадом бакра и злата. Она има око 100 радника, од којих путује више од 50%, и то долазе на рад из села Рудна Глава, Дебели Луг, Доњи Милановац, Мосна и Црнајка. Зла-

тара је изграђена средствима рудника, који је потребне машине набавио у Италији. РТБ Бор производи 4—5000 kg злата годишње, од чега око 70% даје сам Мајданпек. Злато се у Мајданпеку добија из бакарне руде. Главни производи златаре су златници, али раде и разне врсте накита. Златом располаже држава. Један део одваја за монетарне потребе, други део оставља њима за производњу. Своје производе златара продје у робној кући у Београду а имају и сопствену мрежу продавница, између осталих и у Мајданпеку.

Друго предузеће из низа оних који треба да буду подигнути је фабрика бакарних цеви у Мајданпеку, која је почела да се гради 1974. године и која ће још више развити индустријски значај овог насеља.

Остале привредне и непривредне делатности Мајданпека развијају се у њему поступно и тек у последње време. У вези са проширењем рудника и насеља нарочито се много развија грађевинарство, тако да у тој делатности ради близу 10% становништва (9,70%). Грађевинску делатност обавља овде пре свега комунално грађевинско предузеће „Универзал“, основано још 1962. године, које је 1971. имало 298 радника, а иначе просечно у њему раде 162 особе. Ово предузеће обавља све комуналне услужне послове.

Осим „Универзала“, на пословима изградња станова и рудничких и фабричких постројења овде раде и грађевинско предузеће „Трудбеник“ из Београда, које је на свом градилишту у Мајданпеку запошљавало 1971. 208 лица, као и предузеће „Нови рад“ из Петровца на Млави, које је овде на градилишту имало 219 запослених.

Трећа делатност по развијености и броју запослених у укупном становништву је трговина и угоститељство. Трговинско предузеће „Бакар“, основано 1958. године и има 180 запослених 1970. Спаја се те године са предузећем „Интерекспорт“ из Београда и данас послује као „Инекс — унутрашња трговина Бакар“ 1971. године у њој раде 164 лица. Поред 12 продавница у граду, има и 17 у околним сеоским насељима. Ово предузеће обавља главни промет у Мајданпеку и околини, мада се у Доњем Милановцу јавља још једно трговинско предузеће које има мрежу продавница у Милановцу и најближим селима. Поред тога своје продавнице има и мањи број предузећа са стране, и то у Мајданпеку и Доњем Милановцу, као најважнијим трговинским средиштима општине. Тако, на пример, своје продавнице имају конфекција „Беко“ и „Електротехна“ из Београда, комбинат гуме и обуће из Борова, „Југопластика“ из Сплита, а у Мајданпеку се налазе и продавнице златаре и пољопривредне задруге из Доњег Милановца, као и „Треске“ из Скопља која продаје намештај. И угоститељство је новија привредна делатност у Мајданпеку. Угоститељско предузеће „Турист“ послује од 1962. године, а од 1970. је у саставу „Интерекспорта“ из Београда, и послује под именом „Инекс Пек“. Поред хотела, касине, експресног ресторана и 3 бифеа, има и млечни ресторан, а број запослених био је 1968. г. и 1969. по 96, а 1970. г. 110 и 1971. г. 121. Пошто је Мајданпек још и сад најважнији

као пословни индустријски центар, већина лица која користе услуге угоститељства у граду долазе из пословних разлога у град и не задржавају се дуже, иако би по свом изгледу и по веома пријатној околини Мајданпек могао да се развије као туристички центар. Због присуства рудника нема развоја туристичке привреде мада у Мајданпеку нема оног загађивања као што је случај у Бору. Као туристички центар развија се оближњи Доњи Милановац, који лежи на дунавском језеру.

Стамбено-комунална делатност долази на четврто место, јер је Мајданпек као новоизграђени град нужно морао да развија делатност за одржавање стамбених зграда, улица и других јавних објеката. Тиме се бави пре свега предузеће „Универзал“, као и месна заједница у Доњем Милановцу и Мајданпеку, а то исто ради и јединица за газдовање стамбеним зградама РТБ-а, која је основана 1965. године и има 54 запослена. Ова јединица обавља углавном све стамбено комуналне послове, док „Универзал“ има данас четири радне јединице:

1. за комунално-услужне делатности у Мајданпеку, која врши дистрибуцију воде, одржава градску чистоћу, и зеленило, врши берберско-фризерске услуге, као и услуге прања, пеглања и сл.,
2. радна јединица за грађевинску делатност — врши изградњу путева и инсталационе радове, производи камен и шљунак, а осим тога обавља и транспорт,
3. радна јединица за водовод, чистоћу и газдовање стамбеним зградама у Доњем Милановцу, и
4. радна јединица за промет отпадним материјалом у Мајданпеку.

Број запослених у стамбено-комуналној делатности износио је 1970. г. 139, а 1971. године 181 лице.

За Мајданпек је од привредних делатности још значајно и шумарство, јер се овде налази погон шумско-индустријског комбината „Слободан Јовић“ из Кучева, који овде послује и користи обиље шумског материјала некадашње државне шуме. Тако у овој делатности ради преко 1% (1,22%) становника града.

Нешто мање од тога запослено је у занатству. Мајданпек није никако најважнији центар занатства у својој општини, јер је у том погледу на првом месту старо градско насеље и дугогодишњи управни центар Доњи Милановац. Мајданпек има око 40 занатлија који обављају 21 врсту заната и то углавном заната услужног карактера и савременијих. Осим приватних занатлија један део занатлија Мајданпека ради у комунално-грађевинском предузећу „Универзал“, које је настало од берберско-фризерског салона истог имена, затим у јединици за газдовање стамбеним зградама РТБ-а, која је запошљавала 1960. г. 59, 1962. г. 62, 1970. г. 45 и 1971. г. 50 лица. Треће занатско општедруштвено предузеће је сервис за оправку радијских и телевизијских апарата.

Саобраћај и пољопривреда су најслабије заступљени и запошљавају најмање активног становништва града. Мајданпек је удаљен од железничке пруге, са којом је повезан сталном аутобуском линијом до станице Дебели Луг. Исто тако аутобусом линије пожаревачког предузећа „Литас“ и аутотранспортног предузећа из Бора повезују Мајданпек са Бором, Пожаревцем, Београдом, Доњим Милановцем, Зајечаром, Неготином и другим мањим насељима источне Србије. Стога је у саобраћају запослен веома мали број становника града и то углавном на локалној линији према Дебелом Лугу и на аутобуској станици.

Пољопривредно становништво Мајданпека је исто тако сасвим незнатно, јер је он одувек био рударско насеље и становници који су се у њега насељавали махом су били рудари. Појава незнатног броја пољопривредног становништва последица је незнатног досељавања из оближњих сеоских насеља оних лица која још обрађују земљу у својим селима, и с друге стране услед територијалног ширења Мајданпека, када су се у насељу нашле и зграде појединих сеоских насеља. Мајданпек нема пољопривредну задругу. У општини има две земљорадничке задруге, а њихово је седиште у Рудној Глави и у Доњем Милановцу. Тако се ова два насеља јављају као средишта и центри чији је задатак да преко задруге и других пољопривредних организација модернизују и интензивирају пољопривреду околних села.

Мајданпек је тек после рата постао и управни центар за 14 насеља своје општине. Пре рата је Мајданпек припадао срезу поречком, од кога је одвојен 1946. г. и припојен срезу Кучево. Године 1955. постаје први пут општинско средиште и припада му насеље Дебели Луг, а 1959. године његовој општини се припајају и општина Влаоле са селима Јасикова, Лесково и Влаоле. Године 1961. у састав његове општине улазе Рудна Глава и Црнајка, пошто се укида општина Рудна Глава, и, најзад, 1965. г., после укидања општине Доњи Милановац, постаје седиште данашње општине од 14 насеља, поред Мајданпека. Као општинско средиште Мајданпек има данас развијене све државне, јавне и друштвене службе које запошљавају близу 2% становништва града (1,85%).

Преко 2,5% становништва Мајданпека, међутим, ради у здравственим и социјалним службама општине, као и у просветним и културним установама које се налазе у граду, и то углавном после оног времена када Мајданпек постаје општинско средиште. Тако у Мајданпеку послује медицински центар, и то од 22. септембра 1961. године. Првобитно је то била амбуланта коју су користили становници Дебелог Луга и Лескове, док су у то време постојали домови здравља у Доњем Милановцу и Рудној Глави. Од 27. фебруара 1970. године ова два дома здравља су припојена Мајданпеку, тако да данас у граду постоји медицински центар, где су заступљени општа медицина, антитуберкулозни диспансер, дечји школски диспансер, стоматолошки диспансер, лабораторија, медицина рада, хитна помоћ, диспансер за жене и породилиште, док у Доњем Милановцу постоји

здравствена станица, а у Рудној Глави само секторска амбуланта.

Као школски центар Мајданпек је данас такође испред старог среског и градског средишта Доњег Милановца. Он данас има гимназију, школу за кв — раднике и осмогодишњу школу. Као школски центри за осмогодишње школовање још су Доњи Милановац, Рудна Глава, Влаоле и Штрбац. Осим тога у Мајданпеку је и раднички универзитет, као једина културна установа, тако да он значај културног средишта данас дели са Доњим Милановцем, где је после укидања среза остала осмогодишња школа и подигнута нова велика библиотека после премештања насеља.

Бор. — Знатно већи и знатно развијенији од Мајданпека је Бор, који се као и Мајданпек дуго времена није развијао као градско насеље ширег значаја, већ као рударски центар. Ипак он се као град почиње развијати нешто раније него Мајданпек, тј. пред други светски рат, када је 1926. године проширена топионица и отпочела изградња електричне централе, а 1929. године постављена прва пробна флотација, што је утицало да се његов привредни значај прошири. Од осталих установа имао је Бор само основну школу, неколико мањих кафана и мању болницу, а пред други светски рат и знатно развијену трговинску чаршију (40, г., 120—121). Развитком рудника развијао се и Бор као градско насеље и његов развој је текао у четири фазе. Пред други светски рат његова чаршија је имала око 30 кафана, 10 пекара и 10 дућана са колонијалном робом и великим бројем трговинских радњи са животним намирницама, као и занатских радњи (91, 48).

Тако је Бор после другог светског рата био рудник са изграђеном електролизом (1938. г.) и флотацијом, али је руда била знатно осиромашена нарочито због интензивног коришћења рудника у време рата. Уједињавањем рудника у Бору с рудником у Мајданпеку, када је створен рударско-топионичарски басен Бор, који је 1961. године подигао и фабрику вештачких ђубрива у Прахову, долази до наглих промена у сва три поменута насеља. Производња рудника и њено проширење путем реконструкције како у Бору, тако и у Мајданпеку чини прву фазу развоја РТБ-а. Касније је дошло до друге фазе развоја када је створена флотација у Мајданпеку, нова електролиза у Бору и фабрика сумпорне киселине у Прахову.

У Бору се, међутим, није као раније развијала само рударска производња, него долази до развоја и других индустријских постројења. Пре свега РТБ подиже фабрику опреме и делова, затим трговинско предузеће „Колектив“, које је раније пословало у Бору, ствара индустријску пекару. Пекара касније улази у састав Центропрома из Београда и има 1969. г. 72, а 1970. г. 77 радника.

Друго индустријско предузеће прехрамбене индустрије је индустријска кланица која је припадала предузећу „Центрокоп“ из Београда и запошљавала 1969. г. 79., а 1970. г. 80 лица.

Највеће индустријско предузеће је штампарско-издавачко предузеће из Бора, које, поред штампарских услуга, производи и кан-

целаријски материјал и у коме је радио 1969. г. 41 радник, а 1970. године 124 радника.

Најновије индустријско предузеће које је 1970. г. још имало занатски карактер, јер је као такво и настало, јесте „Борчанка“, фабрика заштитних средстава, која производи заштитну одећу од текстила, коже и гуме и која је 1970. године имала 176 запослених.

Сва ова индустријска предузећа заједно с рудником запошљавају 21,72% становништва Бора, што указује да близу 1/4 становништва овог града живи од рудника и индустрије.

Услед проширења, реконструкције и планске изградње РТБ-а Бор је данас стециште веома снажне грађевинске делатности, јер је, поред изградње нових привредних објеката и услед повећања броја становника, и сам град интензивно растао. Тако је 6% становника града у време последњег пописа радило у грађевинарству да би изградило све те потребне објекте. У граду и данас постоји грађевинско предузеће које обавља послове високе и ниске градње. Пословима у грађевинарству бави се и занатско предузеће „Јединство“ обављајући браварске, молерске и столарске послове, као и производњу цигле, блокова и гитера. У том предузећу је 1970. године радило 276 лица. У току 1968, 1969. и 1970. године грађевинску делатност у Бору је обављао и један погон рудника, режијска група РТБ-а, а од 1969. г. и „Компред“, производно предузеће Бора. Док је погон рудника обављао послове високе и ниске градње за потребе рудника, као и одржавање нових објеката, дотле је друго предузеће, поред високе и ниске градње, радило и на стамбеној изградњи Бора.

На трећем месту по развијености привредних делатности је трговина и угоститељство, који запошљавају близу 4% (3,78%) становника града. Трговином се у граду бави данас трговинско предузеће „Интерекспорт“ из Београда, својим погоном у Бору, који је настао спајањем ранијих трговинских предузећа „Србија“ и „Колектив“, која су имала укупно 431 радника 1967, а 465 радника 1968. године. Поред њих су тада у Бору пословала и нека предузећа изван Бора, која су овде имала продавнице, стоваришта, као и нека производна предузећа из Бора („Борчанка“, пољопривредна задруга). Ова предузећа су укупно у Бору имала 22 продавнице, а запошљавала 70 лица. Тако су тада своја стоваришта имале „Металотехна“ и „Панонија“ (стовариште грађевинског материјала је имала „Панонија“). Конфекцију су продавали у својим продавницама у Бору предузећа „Беко“ и „Фрањо Клауз“ из Београда, „Славонија“ из Осигека, „Вартекс“ из Вараждина, „Борчанка“ из Бора и „Тимочанка“ из Зајечара. Продавнице обуће су држали у Бору комбинат гуме и обуће из Борова, предузеће „Козара“, „Пролетер“ (из Београда) и др. Електро-материјал је овде продавала „Електротехна“, пластичне материје „Југопластика“, књиге „Просвета“, а бензин и нафту „Југопетрол“. Прехрамбену робу су продавали „Тимок“ из Зајечара (4 месарнице) и пољопривредна задруга из Бора.

Године 1969. и 1970. дошло је до извесних измена у трговини. Тада у Бору послује пет трговинских предузећа као трговина на велико, и то: „Панонија“ за грађевински материјал, трговинско предузеће „Србија“ за мешовиту робу, „Металотехна“ из Београда за гвоздарске производе и производе од других метала, затим „Електротехна“ и „Југопетрол“, који су, поред стоваришта, имали и продавнице на мало. Трговина на велико је тада запошљавала:

	1969.				1970.			
	I квартал		II квартал		I квартал		II квартал	
	базни	текући	базни	базни	текући	текући	базни	текући
„Панонија“	—	2	—	2	2	2	2	2
„Србија“ од 1970. г.								
„Радиоелектро“	12	—	12	—	—	14	—	—
„Металотехна“	30	36	32	38	36	48	38	52
„Електротехна“	5	6	5	6	6	7	6	7
„Југопетрол“	24	35	23	35	35	25	35	25

Трговином на мало у Бору се у то време баве предузећа „Колектив“ и „Србија“, али крајем 1970. њих преузимају београдски „Центропром“ и „Радиоелектро“. Ова два предузећа су тада имала:

	1969.				1970.			
	I квартал		II квартал		I квартал		II квартал	
	продавница	запослених	продавница	запослених	продавница	запослених	продавница	запослених
„Колектив“	49	315(303)	51	315(333)	52	303(343)	72	333(471)
„Србија“	18	115(126)	—	115 —	18	126 (85)	20	129(102)

Број присутних трговинских и индустријских предузећа са стране изменио се и углавном повећао. Опет своје продавнице конфекције имају „Беко“ из Београда, „Славонија“ из Осигека, „Вартекс“ из Вараждина, „Борчанка“ из Бора, али их немају „Тимочанка“ из Зајечара и „Фрањо Клауз“ из Београда. Продавницу обуће отворила је и „Фрушка гора“ из Руме, поред „Борова“, „Козаре“ и „Пролетера“, чије продавнице постоје одраније. Поред продавница „Југопластике“ из Сплита и „Просвете“ из Београда, и фабрика намештаја „Треска“ из Скопља отвара продавнице намештаја, као и дрвно-индустријско предузеће из Урошевца. Осим њих своје продавнице има „Солид“ из Суботице, кожарски комбинат из Високог, „Обућа“ из Београда, „Срботекс“ из Београда и др. Сва ова предузећа су углавном имала по једну продавницу (сем Просвете). Више продавница

су имала пољопривредна задруга Бор (четири продавнице и једну пољопривредну апотеку) и кланица из Бора (4). Осим животних намирница и индустријских производа у Бору се у „Политикиним” продавницама продавала и штампа.

Упоређењем броја присутних предузећа 1967. и 1968. године као и 1969. и 1970. да се уочити све веће учешће трговинских и индустријских предузећа са стране у трговини Бора, што се да објаснити све већим бројем потрошача услед сталног прилива становништва, а уједно и због сталног пораста њихове куповне моћи. Због тога је број продавница и складишта у Бору у сталном порасту. Осим већ поменутих предузећа на борском тржишту, које је и знатан потрошач пољопривредних производа, јављају се и неке пољопривредне организације из околине као пољопривредни комбинат из Зајечара, пољопривредна задруга „Будућност” из Звездана и „Вино-жупа” из Александровца и др. Осим тога борско тржиште привлачи и знатан број индивидуалних пољопривредних произвођача из најближе околине, као и из околине Зајечара и Неготина, који овде доносе своје ратарске и сточарске производе.

Тако је Бор данас значајно трговинско средиште како за пољопривредне производе из околине, тако и за индустријске из разних крајева наше земље. Два најважнија предузећа која у граду имају највећи број продавница, те тако обављају и највећи промет, јесу и „Електротехна” и „Интерекспорт”. У Бору послује, поред поменутих, и „Технопромет експорт”, трговинско предузеће, које врши продају рударске опреме, грађевинског и другог материјала, а град је привлачан и за неке веће трговинске организације, као што је робна кућа „Београд”.

Заједно са трговином Бор се развија и као угоститељски центар. Уместо предатних 30 кафана приватних власника, у Бору данас ради угоститељско предузеће „Бор”, које запошљава близу 400 радника и има око 20 објеката. Ово предузеће је постало спајањем две раније угоститељске организације „Исхрана” и „Космај”, које су самостално пословале све до 1969. године. Бор је стари угоститељски центар, као што је и Брестовачка бања стари туристички и угоститељски центар, јер као бања ради још из доба кнеза Милоша, а и данас у њој постоји дом одмора и знатно је обновљена. Нови угоститељски и туристички центри јављају се данас у близини Бора, и то Борско језеро и Црни врх, где су такође подигнути објекти за одмор радника РТБ-а, тако да Бор своју функцију угоститељског средишта дели са њима. Осим угоститељског предузећа Бор и предузеће „Центропром”, које запошљава 10 лица, има своје угоститељске објекте у Бору и околини. Предузеће „Бор” има хотеле, самачки хотел и друге важније угоститељске објекте у граду и у поменутих туристичким центрима, међу којима је и Злотска пећина, природна реткост овог краја. У Бору постоји и један број приватних угоститељских радњи. Ове радње се налазе готово у сваком насељу борске општине, али се највећи број њих налази у селима Злоту и Горњану.

Бор представља и значајан занатски центар, али за разлику од старих центара ове делатности, где су прво постојале приватне занатске радње, овде се, упоредо са изградњом града, јављају најпре занатска предузећа, а већи развој приватног занатства долази касније, мада узима све већег маха. Данас у граду делује неколико занатских предузећа, мада је и знатан број приватних занатлија, иако много мање него у старим занатским центрима. По учешћу занатлија у укупном становништву Бор и Мајданпек се налазе иза свих градова и варошица источне Србије. Ово показује да се занатство у њима јавило тек у најновије време и то везано углавном за пораст становништва, као и да је његова улога данас искључиво услужна.

Једно од занатских предузећа, „Борчанка”, које је настало као занатско, данас је већ добило индустријски карактер. Друго важније занатско предузеће „Јединство”, као што се видело, бави се грађевинским пословима. Интеграцијом већег броја мањих занатских радњи 1963. године је створено предузеће „Занат-сервис”, касније названо „Рудар”, које је 1970. године имало 107 радника и које је вршило грађанима услуге у домаћинству. За обављање услуга за одржавање стамбеног фонда створено је предузеће „Зидар”. Изгледа да су се та два предузећа удружила и чине данас „Стандард”, предузеће за стамбену и комуналну привреду и урбанистичко-стамбене услуге.

То уједно представља и комунално-стамбену делатност Бора, која се развија заједно са интензивном градњом насеља последњих деценија, када је изглед града сасвим измењен. Овој делатности припада и комунално предузеће „Чистоћа”, које је 1970. године имало 150 радника.

Бор је данас и центар интензивног друмског саобраћаја, јер у њему ради аутотранспортно предузеће „Бор”, које превози путнике на територији целе Тимочке крајине и повезује је са осталим деловима наше земље, а сем тога врши и туристичке услуге и заједно са угоститељским предузећем ради на развоју туризма у овој области. Настајање овог предузећа дошло је као потреба за развојем сталних линија које би повезивале Бор са насељима одакле свакодневно долазе радници у овај индустријски гигант. После изградње железнице Мајданпек—Бор, којом је спојена стара тимочка железница са пругом Београд—Пожаревац—Мајданпек, Бор је постао и значајна железничка станица, значајнија него што је био раније док је био везан само за тимочку железницу. Најзад, он је центар и знатног поштанског саобраћаја.

Од осталих привредних грана најслабије је заступљена пољопривреда, са свега 0,50% укупног становништва града, које данас само ради у пољопривреди. То су махом земљорадници села Бор, као и запослени у пољопривредној задруги „Јединство”, која, поред биљне и сточне производње, обавља и промет пољопривредним производима. Друга земљорадничка задруга је у Злоту, а један део села борске општине потпада под земљорадничку задругу у Рготини, која је ван ове општине. У Бору је сем тога и ветеринарска станица.

Како је овај град услед гасова који прате рад електролизе и флотације готово потпуно обешумљен, шумарство је као делатност у Бору сасвим незнатно заступљено. Ипак њом се бави 0,04% становништва града. За разлику од пољопривреде и шумарства, који су сасвим споредне гране привреде овог индустријског центра, Бор је данас значајан финансијски центар. Поред експозитуре филијале службе друштвеног књиговодства из Зајечара, ту се налази пословна јединица Југословенске извозне и кредитне банке из Београда, која има своје јединице у Мајданпеку, Бољевцу, Кладову и Доњем Милановцу, Бор је имао и своју комерцијално-инвестициону банку са филијалама у Зајечару, Књажевцу, Неготину и још неким местима Тимочке крајине. Од осталих привредних установа у граду је још и испостава царинарнице из Ниша и завод за урбанизам.

Као што се види, иако се у Бору јављају многе привредне делатности после другог светског рата којих раније није било, њихов развој није достигао неки већи ниво или иде нешто споријим темпом него развој индустрије и рударства, вероватно због тога што су се већ налазили у овом крају значајнији трговинско-занатски центри, као што су Зајечар и Неготин.

Бор се, међутим, снажније развио као средиште непривредних делатности него што се могло очекивати. То је вероватно последица веома брзог пораста становништва, што је изазвало потребу за читавим низом услужних делатности. Нарочито се снажно Бор развио као културно средиште, као просветно и здравствено-социјално средиште, јер ове делатности данас окупљају близу 6% градског становништва (5,45%). Поред три осмогодишње школе, од којих је једна специјалног карактера, за неразвијену децу, Бор има гимназију „Бора Станковић“, техничку школу „Инжињер Шистек“, школски центар за кв-раднике и музичку школу. Године 1970. спојене су школе „инж. Шистек“, која је имала четири одсека (рударски, металуршки, хемијски и машински) и школа за кв-раднике. Ова школа је имала одсеке за рударску, металуршку, металску и електричну струку у Бору, као и хемијско-металско одељење у Неготину за фабрику у Прахову, одељење рударске и металске струке у Мајданпеку и одељење за терцијарне делатности у Бору. Осим тога у Бору је основан и Рударски факултет као огранак Универзитета у Београду. Бор је и седиште више културних и научних установа, међу којима су матична библиотека, музеј, институт за бакар, што указује на све већи културни значај овог рударског средишта. Бор има и знатно развијену издавачку делатност, која резултира из рада института за бакар, а поред тога и новинску установу. У граду се налази и школа за основно образовање одраслих, установа за претшколско васпитање деце и интернат стручних школа, што још више истиче васпитно-просветни карактер овог насеља. Ако се подсети да је пре рата у Бору била само основна школа, види се колики је нагли развој у културном погледу ово насеље доживело последњих деценија, јер се по броју културних и просветних установа готово

изједначио са Зајечаром и Неготином, старим центрима ове области, а због присуства научних и факултетских установа приближио се Нишу.

Медицински центар у Бору води порекло од оне мале предратне болнице. Поред службе опште медицине, дечјег диспанзера, службе за заштиту жене, службе за заштиту зуба, АТД-а, борски медицински центар има и болницу и сеоске амбуланте са сталним лекарима у Злоту и Горњану. У осталим сеоским амбулантама, међутим, нема сталног лекара, већ долази лекар из Бора 1—2 пута недељно. Такве су амбуланте у Оштрељу, Слатини, Брестовцу и Кривељу.

Управни значај Бора, некадашњег села и рудника, растао је упоредо са његовим привредним растом. Град је данас општинско средиште за 13 сеоских насеља. Преко 2% становништва Бора ради у друштвеним и државним службама, јер Бор као центар општине има развијену судску службу, у њему су друштвене организације као и завод за урбанизам и завод за запошљавање. Заједно са културно-просветним и социјално-медицинским службама ове непривредне делатности окупљају близу 8% борског грађанства.

Ово све показује да је Бор данас од једноставног рударског средишта постао сложено градско насеље. Предратни рударски центар са малом трговинско-занатском чаршијом задржао је и данас основни печат старог рударског насеља, јер све остале функције које је ово насеље доцније добило, чак и високошколска и научна установа, служе његовој основној рударској функцији (Рударски факултет и институт за бакар). Зато ово насеље, које је данас по броју становника веће од Зајечара и Неготина, старих градских центара, још нема толики и тако разноврстан утицај у околини као два поменућа насеља.

Ниш. — Највеће градско насеље и једини велики град источне Србије, са преко 120.000 становника, јесте данас Ниш, један од најстаријих градова и одувек град посебног значаја као раскрсница највећих и најважнијих балканских саобраћајница, друмских и железничких. Ниш такође предњачи по броју запослених у индустрији, у којој данас ради близу 15.000 становника (14.726), што чини 15,44% његовог укупног становништва.

Индустријски развој Ниша, који је почео још пре првог светског рата, и даље се наставља, али тако да се од мањих индустријских предузећа данас изграђују већа спајањем старих, мањих капацитета. Осим тога у Нишу су настале и потпуно нове индустријске гране којих раније није било.

Тако је од старе фабрике гуме „Балкан“, коју је В. Милојковић основао 1937. г., и фабрике кожа истог власника, основане 1936. г., затим фабрике кожа нишке трговачке банке, основане 1910. г., и неких делова старе фабрике кожа у Лесковцу, Земуну, Борову, Београду и Краљеву, створена после другог светског рата фабрика коже „Бука Динић“, која је у почетку радила опанке и делове за обућу

и вршила углавном прераду крупне коже. Године 1971. је имала 342 радника (70, 503. и 514).

Осим ове фабрике постоји и нови комбинат гуме „Вулкан”, у коме су 1971. г. радила 1.053 радника. Ако се ове две данашње фабрике упореде, нпр., са фабриком нишке трговачке банке, која је пре рата имала 50 радника и производила 120 тона, види се колико је већ у почетку рада ових фабрика дошло до великих промена, јер већ 1950. производња фабрике је износила 1.256 т, тј. скоро десет пута више (70, 503, 506. и 514). Данас фабрика „Вулкан” производи гумену обућу, гумене цеви и гумену техничку робу, што показује да је, поред повећања, дошло и до проширења производње, а 1974. је отворена и нова фабрика техничке робе.

Ск. 10. — Ниш 1914. године

Од предионице памука М. Ристића, основане 1910. г., и његове касније основане ткачнице, фабрике шамија Хранта Мумџијана, ткачнице „Златна жица” и предратне фабрике Петра Илића из Београда, предионице смедеревске банке и неких мањих предузећа створена је после рата текстилна индустрија „Ратко Павловић”. Из њеног састава је 1952. г. издвојена прва предионица и отворена нова индустрија „Озрен”. Данас индустрија „Ратко Павловић” има 1736 радника и производи тканине од памука и вештачких влакана, као и супержерсеј, док је трикотажа „Омладинка” имала исте, 1971. године 349 радника и производила само трикотажу (то је вероватно некадашњи „Озрен”). Поред „Ратка Павловића” и „Омладинке” у Нишу постоји и „Модна конфекција”, текстилно-индустријско предузеће са 402 радника 1971. године, а производи махом капуте, мантле, винџакне (70, с. 479).

Старо индустријско предузеће је и индустрија дувана, која овде има данас два предузећа. Прво је погон за обраду дувана са 120 радника, који откупљује и сортира дуван, а друго је фабрика дувана, колектива од 1395 радника, једно од већих предузећа нишке индустрије и највеће ове врсте у нашој земљи (1971. г.). Поред ова два предузећа, послује удружена дуванска индустрија, којој припадају сва предузећа за производњу, обраду и прераду дувана на територији Србије, Босне и Херцеговине. Године 1974. пуштена је у рад нова фабрика дувана, једна од најсавременијих на Балкану.

Од приватне фабрике, ливнице Пејић, Стефановић и комп., основана је после рата фабрика пумпи „Јастребац”, која је 1971. године имала 1175 радника, а од старе фабрике „Морава” Алексића и ком. настала је фабрика „Исток”, која је производила гвоздени намештај, пећи, штедњаке и посуђе.

Стара индустрија цигле и црепа, коју је пре рата чинило неколико мањих циглана, данас је обједињена у индустрији грађевинског материјала „Беле кула”, која је 1971. године имала 502 радника.

И дрвна индустрија, која је у Нишу пре рата имала неколико предузећа, наставила је да ради после рата као дрвно предузеће „Радник”, које је 50-тих година имало око 200 радника и производило углавном намештај. Данас је то дрвни комбинат „14 октобар”, у коме је 1971. г. радило 377 радника, а главни производи су му грађевинска столарија, намештај и ентеријери.

И гигант машинске индустрије МИН (машинска индустрија Ниш) потиче од некадашње мостовске радионице, која и данас ради са 6976 радника. Она је друго по величини предузеће у граду и главна њена делатност је ремонт шинских возила. Поред погона у Нишу, ова индустрија има и мање погоне у Власотинцу, Светозареву и Бушрији.

Ниш је био и центар млињске индустрије. Данас у њему ради комбинат „Жито-пек”, који запошљава 1024 лица и, поред млинова, има и индустријску пекарну. Стара нишка пивара са 140 радника је у саставу предузећа „Интерекспорт” из Београда и послује као Инексова пивара.

И хемијска индустрија је као и пре рата заступљена у Нишу. Ту долази фабрика боја и лакова „Поморавље”, која производи лакове и диспрезионе боје, дисколор и пластични малтер, која има 114 радника и, поред производње, обавља и промет од стране својих продавница у Нишу и Пироту, а откупне станице су им у Сврљигу, Свилајнцу, Блацу и Ражњу.

У Нишу постоји и индустријски погон железнице, и то ЖТП-а Београд. То је погон „Блок сигнал” за производњу и регенерацију материјала, који има 573 радника. Поред тога ово предузеће има погон за производњу камена и креча „Сићевачка клисура” у селу Островици, где ради 297 лица.

Треба поменути и то да ваљаница бакра из Севојна има у Нишу погон „Буро Салај”, који врши прераду обојених метала са

1190 радника, и то је њихов новији погон. „Делиград”, погон казнено-поправног дома из Ниша, производи штедњаке, бојлере, санитарне уређаје, собне пећи, шах-наменштај и дрвну галантерију, такође је индустријско предузеће које своје производе извози у Мађарску, ЧСР, Румунију, СССР, Бугарску, САД, СР Немачку и Италију.

Највећа и свакако најважнија индустрија гигант не само нишке него и југословенске индустрије јесте електронска индустрија у Нишу. Ово је нова индустрија која је почела да се гради 1948. године као РР-заводи, а касније, проширењем производње, отварањем нових погона изван Ниша, постала је електронска индустрија која је 1971. г. имала 11806 радника (више него Књажевац становника). Она данас ради у пет групација:

— Прва групација — групација широке потрошње — производи тв-апарате, радио-апарате, машине за прање веша и посуђа, а погони су јој у Нишу, Београду и Смедереву.

— Друга групација — групација елемената — производи електронске цеве, делове керамике и погони су јој у Нишу, Земуну и Бевбелији.

— Трећа групација медицинских уређаја — има погон у Београду.

— Четврта — групација машинства — фабрика механичких елемената има погоне у Нишу, Бевбелији, Чачку, Урошевцу и Београду; и

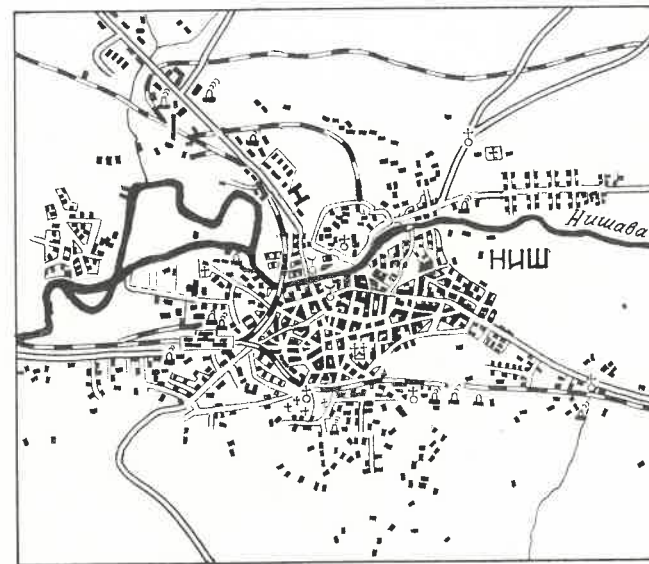
— Пета — групација професионалне електронике — у свом склопу има следећа предузећа: институт за професионалну електронику, Београд; фабрику високофреквентних уређаја, Земун; фабрику телекомуникационих уређаја, Београд; фабрику електронских уређаја, Београд; фабрику професионалне електронике, Ниш; фабрику комуникационих и фабрику сигналних уређаја, обе у Београду.

Поред ЕИ Ниш, град има још мањих погона електронске индустрије, као што су „Електроисток”, погон Крушевац, који овде има графостаницу са 7 запослених, „Електроисток”, Београд, који у Нишу има одељење за изградњу са 76 радника и, најзад, погон монтаже „Електротимока” из Зајечара.

Од индустријских објеката значајна је графичка индустрија, која у Нишу има неколико предузећа. Графичко издавачко предузеће „Просвета” имало је 369 радника, а два новинска предузећа „Народне новине”, са 52, и „Братство”, са 15 радника, која издају књиге, часописе новине на српскохрватском и бугарском језику, далеко су мање организације. Дописништва „Борбе”, Танјуга и „Политике” са по једним запосленим такође се уврштају у ову индустријску грану.

Разноврсност индустрије, повећана производња, повећан извоз индустријских производа не само у нашу него и изван наше земље, знатно већи број радника у предузећима, учинили су да, према попису од 1971. године, близу 20.000 становника Ниша буде у индустрији, читав један мали град. Но ипак, због величине насеља, то је само 15,44% укупног становништва града, тако да се Ниш по учешћу становништва запосленог у индустрији налази тек на седмом месту у источној Србији. Испред њега су Мајданпек, Бор, Сврљиг, Пирот, Димитровград, Књажевац, а одмах после њега Зајечар

и Бољевац. Но ово никако не умањује индустријски значај Ниша, који има и све услове за даљи развој у овом правцу и представља најразвијенији индустријски град не само источне Србије него Србије у целини.

Ск. 11. — Ниш 1955. године

Скоро пет пута мање него у индустрији запослено је становништво Ниша у трговини и угоститељству. Ова делатност запошљава 3,71% укупног становништва, али и поред тога, наизглед незнатног процента Ниш је најважнији и највећи центар трговине и угоститељства источне и југоисточне Србије. На то указује то што је највиши број трговинских предузећа, складишта и стоваришта, трговинских продавница и др. концентрисан у Нишу, а истовремено је град и знатан извозник производа индустријског карактера произведених на његовој територији или у његовој најближој околини.

Велики број трговинских и индустријских предузећа из целе земље може у овом граду да прода своје производе, што се види из великог броја представништава, филијала, стоваришта, пословница и пословних јединица предузећа занатског, индустријског, пољопривредног или трговинског карактера са стране.

Тако у Нишу послује једанаест трговинских предузећа, у којима ради укупно 2.587 лица (приближно као Доњи Милановац). Највеће од свих је предузеће „Агропромет”, трговинско предузеће мешовитом робом на велико и мало, које врши промет на територији нишке и општина Бабушница, Пирот, Бела Паланка и др., а има 930 радника.

Друго по величини трговинско предузеће „Ниш-промет“, настало спајањем ранијих предузећа „Срботекс“, „Новотекс“ и „Србија-промет“, такође тргује мешовитом робом и има 524 запослена. Треће је специјализовано трговинско предузеће на велико и мало „Аутопромет“, које обавља промет моторних возила, делова и гума, има 463 радника и своја стоваришта у Зајечару, Бору, Пироту и Лесковцу.

Остала предузећа су такође махом специјализована, али су по броју запослених и обиму пословања далеко мања. Тако предузеће „Пољопромет“ врши увоз и извоз пољопривредних производа и има 174 радника. Трговинско предузеће „Металотекс“ са 131 запосленим обавља промет металном и техничком робом, предузеће за спољну и унутрашњу трговину „Огрев-инвест“ снабдева град грађевинским материјалом и огревом и има 147 запослених. Предузеће „Занат-сервис“ је специјализовано за снабдевање занатлија и у њему раде 63 лица. Трговинско предузеће на велико и мало „Ловац“ тргује ловачким и риболовачким прибором и спортском опремом, а има 47 радника. Специјализовано књижарско предузеће које продаје школски, канцеларијски и графички материјал је трговинско предузеће „Стеван Сремац“ са 49 радника. Трговинско предузеће „Напа“ са 43 запослена тргује на велико и мало производима од коже. Предузеће „Трговина“ тргује металном и гвозђарском робом, обојеним металима и грађевинским материјалом и има свега 6 радника и, најзад, „Тргопревоз“, које, поред трговине на велико и мало, превози и робу.

Трговински значај Ниша, поред бројности, још више истиче специјализованост самих предузећа и то га ставља испред осталих насеља источне Србије. Не дају само ова предузећа из Ниша овом граду значај трговинског средишта. Добар део промета обавља се преко пословница и пословних јединица предузећа са стране. Такво је, на пример, предузеће „Центрокооп експорт-импорт“, пословно удружење пољопривреде из Београда, које има пословну јединицу у Нишу, те преко ње обавља малогранични промет у Нишу, а имају и филијалу у Зајечару. Друго такво предузеће је „Електротехна“ из Београда, где ради 19 лица и која се бави унутрашњом и спољном трговином, а има и своје продавнице у Мајданпеку и Пироту.

Предузеће „Грана-експорт“ из Београда тргује путем своје пословнице у Нишу житом, млеком, млечним прерађевинама, сточном храном, индустријским биљем, цвећем, вештачким ђубривом и средствима за заштиту биља, пољопривредним машинама и деловима. У њој раде 44 особе.

Предузеће за међународну и спољну трговину и туризам „Интерекспорт“ из Београда такође се бави унутрашњом и спољном трговином и малограничним прометом. Осим тога две пословне јединице у Нишу има предузеће „Воћар“ из Београда, а по једну „Са времена администрација“, где ради 6 лица, предузеће „Технопромет експорт-импорт“, где је запослено 61 лице, „Срботекс“ са 51 запосленим, „Југоэлектро“, предузеће за промет семенском робом „Семе“ са 5 запослених и „Тржница Београд“ са 56 радника. Сва ова пре-

дузећа су из Београда. Из осталих места пословне јединице у Нишу имају дрвна индустрија „Јеловица“ са 12 запослених, трговинско предузеће »Смето« из Љубљане са 16 запослених, два предузећа из Скопља, „Транскоп“, међународна шпедиција, са 5 и „Разно-промет“ са 8 запослених, трговинско предузеће „Југопродукт“ из Зрењанина; свој пословни центар у Нишу има и пословно удружење „Атика“ из Сежане. Тако се, поред 12 нишких, налази још 17 разнородних трговинских предузећа са стране, где ради око 196 лица (непотпуни подаци).

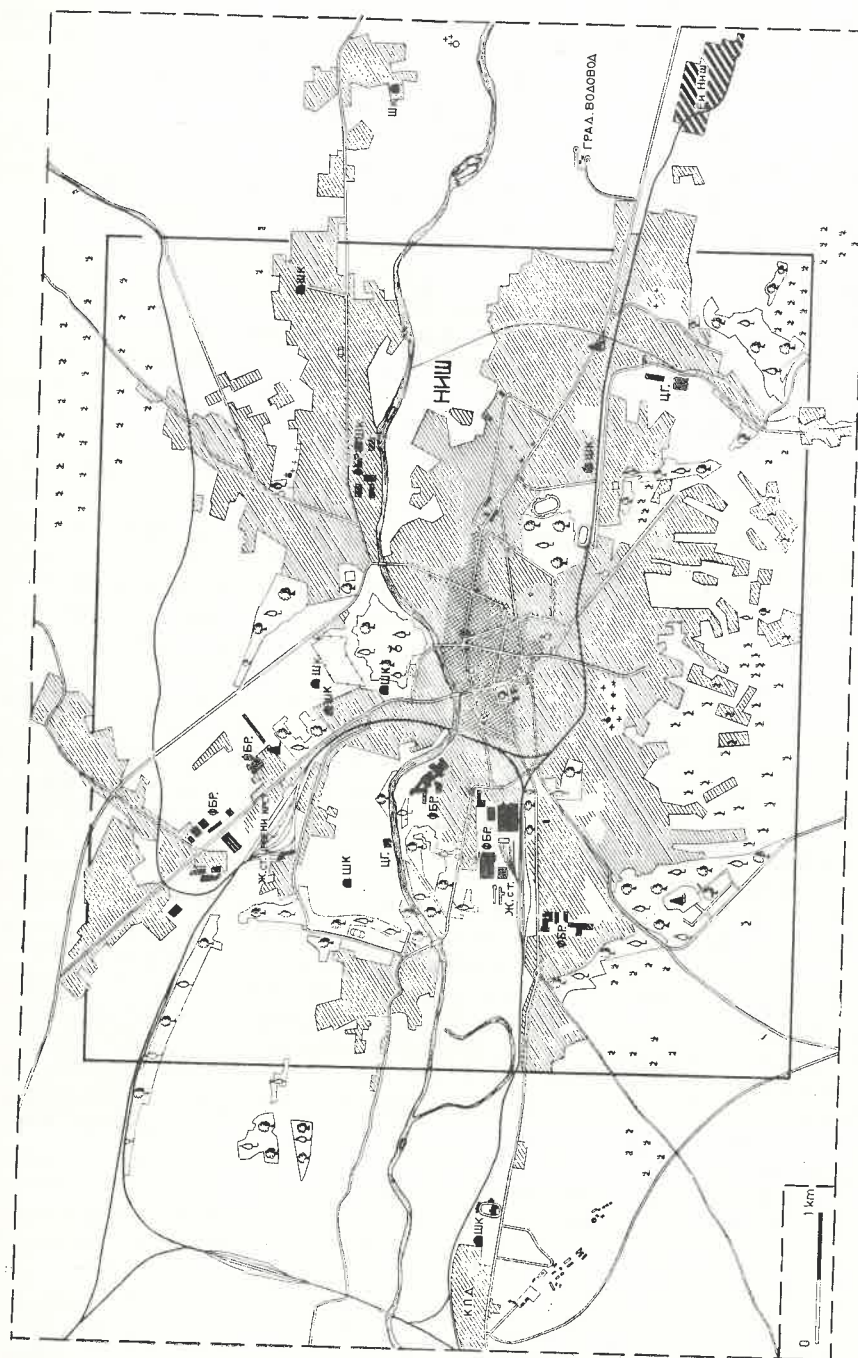
Осим тога у Нишу послује 37 разних представништава трговинских, индустријских и других предузећа која своју робу продају у Нишу, његовој ближој и даљој околини. Највише представништава имају предузећа из Београда (16), 4 предузећа из Љубљане, по 3 из Загреба и Скопља, 2 предузећа из Изоле и по 1 из Дољевца, Новог Сада, Ријеке, Сарајева, Титограда, Цетиња, Светозарева, Неготина и Делчева, у којима су 1971. била запослена 162 лица (непотпуни подаци).

Велики број трговинских и индустријских предузећа тргује овде путем својих стоваришта, складишта и продајних складишта, као и филијала. Тако у Нишу постоји 29 стоваришта, где ради око 387 лица, два складишта са 5 запослених, два продајна складишта са 30 запослених и 4 филијале са 169 запослених (сви подаци о брају запослених су непотпуни). У овим стовариштима, која продају прехрамбене производе, металне предмете, лекове, заштитну одећу, дрвне производе, пиво, књиге, аутомобиле, чоколаду и др., у највећем броју су опет заступљена београдска предузећа 8, 4 су из Љубљане, а по једно из Врбаса, Високог, Загреба, Новог Сада, Рибнице на Долењском, Бора, Титограда, Крања, Травника, Светозарева, Сарајева, Бање Луке, Фоче, Кучева и Скопља. Складишта пак имају предузећа из Новог Сада, два, и из Новог Места и Загреба. Продајно складиште са 43 запослена има предузеће за трговину на мало и велико „Феро-електро“ из Сарајева.

Осим предузећа који овде продају своје производе, у Нишу и околини има девет предузећа која путем својих откупних станица прикупљају овде сировине и отпатке. У њима су радила око 92 лица (непот.). То су већином откупне станице сировина и отпадних материјала, као и сабирни центри за пољопривредне и остале производе. У ову групу долазе предузећа „Отпад“ из Зрењанина, „Сировина“ из Смедеревске Паланке, „Сировина“ из Београда, „Индустросировина“ из Књажевца, „Делиград“ из Алексинца и „Сировина“ из Сиска, а сабирне центре имају „Стококоп“ из Скопља и велетрговина „Астра“ из Љубљане.

Значај Ниша као трговинског средишта показује и веома разграната мрежа продавница како у градском средишту, тако и по мањим тржишним центрима у појединим деловима града. Ову мрежу пре свега чине продавнице трговинских предузећа из Ниша, али исто тако велики број продавница са стране. Тако предузећа са стране имају у Нишу око 20 продавница разних текстилних производа, 28 продавница обуће, 3 продавнице крзна и коже, 17 продав-

Ск. 12. — Ниш после 1970. године

ница намештаја, 5 продавница књига, већи број продавница дневне штампе, 2 продавнице боје и лакова и по једну продавницу грађевинског материјала, пића и прехранбених производа и, најзад, 22 продавнице различитих артикала, од прехранбених до шиваћих машина, оптичких, пластичних и спортских производа. Овако разграната и разноврсна трговинска мрежа Ниша показује да град не задовољава само потребе свог становништва него и становништва знатно шире области него што је његова општина.

Слично пословним јединицама, филијалама, представништвима, стовариштима и др. и порекло продавница показује да је нишко тржиште упућено на територију целе Југославије, али да Београд предузетачи као највећи снабдевач ове области. Тако су београдска предузећа отворила у Нишу 32 продавнице различитих производа, по 4 продавнице имају предузећа из Скопља, Пирота, Загреба, Борова, по 3 предузећа из Сврљига, Тржича, Руме, по 2 из Сплита, Лесковца, Суботице, Бачке Паланке, Димитровграда, Куманова, Врања, Беле Паланке, а по 1 из Горњег Барбеша, Травника, Задра, Цеља, Новог Сада, Велике Планае, Варварина, Ечке, Власотинца, Шапца, Високог, Зрењанина, Осиека, Прибоја на Лиму, Зајечара, Ползела, Вараждина, Титограда, Челарева, Земунa, Крања, Књажевца, Ивањице, Лубљане, Чаковца, Урошевца, Прокупља, Вишеграда, Вршца, Прилепа, Панчева и места Жири, све у свему 49 различитих насеља широм наше земље. Као што се види продавнице потичу из широког подручја, што још једном указује да је нишко тржиште знатно и пространо, јер обухвата знатно шири регион, тј. он није ни локално, ни обласно, него међурегионално тржиште, где, поред предузећа на велико и мало за унутрашњу трговину, има и спољнотрговинских предузећа, што није случај у мањим трговинским средиштима остале источне Србије.

Као што је најзначајнији у трговини, Ниш је најзначајније средиште угоститељства и туристичке привреде источне Србије судећи према броју општедруштвених угоститељских предузећа, приватних радњи и туристичких агенција које се овим послом баве.

Пре свега Ниш има три угоститељска предузећа која имају и све друштвене угоститељске објекте на територији општине. „Унион”, угоститељско предузеће, запошљава 171 лице, друго, нешто веће угоститељско предузеће „Авала” има 191 запосленог, а од значајнијих објеката у граду њему припадају ресторан „Стара Србија”, ресторан самоуслуге и преноћиште „Вардар”. Највеће и најважније је хотелско предузеће „Србија-турист”, које запошљава 384 лица и које руководи углавном нишким хотелима. Поред нишких предузећа овде има своју пословну јединицу угоститељско предузеће „Европа” из Варварина, а неке угоститељске објекте држе и нека привредна предузећа из града, као што је на пример ресторан друштвене исхране са 56 запослених, ресторан друштвене исхране војноугоститељског предузећа „Нишава” и ресторан ЖТП-а. Како је Ниш и значајан туристички центар, јер се у његовој околини налази већи број одма-

ралишта, излетишта и других привлачних природних и културних објеката, који привлаче знатан број посетилаца, као што су Нишка Бања, Сврљишке планине, Сићевачка клисура, Сокобања и др., то за потребе нишког становништва читав низ туристичких организација и агенција обавља послове организовања разних видова туристичких излета и аранжмана у нашој земљи и у иностранству. Поред „Путника“, југословенске туристичке и путничке агенције из Београда, која у Нишу има филијалу са 15 запослених, своју агенцију има и туристичко и аутобуско предузеће „Компас“ из Аљубљане са 12 запослених. Нишка туристичка агенција назива се „Феријал-агент“, а своје пословнице и агенције у Нишу имају и „Аутотехна“, туристичка агенција из Београда, одакле су и туристичке агенције „Унис“, туристичка агенција „Турист“ и туристичка агенција „Центротурист“. У Нишу даље своју пословницу има и „Југ-турист“ из Куманова, а пословима туристичке привреде бави се и туристички савез општине. Тако велики број агенција јавља се због тога што је Ниш, због бројности градског становништва као и широког региона који гравитира Нишу, велики потрошач свих туристичких услуга различитог вида.

Преко 3% становништва Ниша ради у саобраћају, јер је овај град значајна друмска и железничка раскрсница, те због тога и интересантно место за концентрацију саобраћајних, транспортних и поштанских предузећа, која врше превоз робе, путника и порука.

Једна од најважнијих железничких раскрсница Балкана, Ниш има, пре свега, веома развијену железничку службу, тј. у њему је читав низ установа, предузећа и организација које се баве овом врстом саобраћаја. Све су то погони ЖТП-а Београд, а то су саобраћајна секција, секција за вучу возова, железничка станица Ниш и Црвени крст, које се налазе на територији града, електротехничка секција и одељење за експлоатацију и др. које укупно запошљавају 3.480 лица. Поред тога један део становништва околних насеља Ниша ради по мањим железничким станицама општине где је запослено око 361 лице, а у Нишу такође послује и железничко-саобраћајни центар из Београда.

Као седиште друмског саобраћаја, Ниш има још развијенију мрежу предузећа аутобуских, шпедитерских и других, која обављају транспорт робе и путника и повезују Ниш са готово свим деловима наше земље, са суседним земљама, а туристичким путовањима и са удаљенијим земљама Европе. Највећа организација друмског саобраћаја је предузеће „Ниш-експрес“, које је саобраћајно, угоститељско и туристичко предузеће које превози путнике у градском и међуградском саобраћају и чини туристичке и угоститељске услуге. Оно је 1971. године имало 1.055 радника и службеника.

Осим овог нишког предузећа које одржава међуградски саобраћај у целој југоисточној Србији, у Нишу послују билетарнице и агенције аутотранспортних предузећа са стране. Такво је, на пример, саобраћајно предузеће „Ракета“ из Титовог Ужица, „Пролетер“, „Аутотранспорт“ из Скопља, „Ласта“, аутосаобраћајно и туристичко

предузеће из Београда, „Македонија-експрес“, предузеће за превоз путника из Скопља, „Тиквеш-транс“, предузеће за унутрашњи и међународни саобраћај и туризам из Кавадараца и аутотранспортно предузеће из Пирота. У овим агенцијама и билетарницама укупно ради 13 лица, а аутобуси ових предузећа свакодневно пролазе по неколико пута кроз Ниш.

У Нишу такође послује и више транспортних предузећа за међународну шпедицију. Такво је, пре свега, предузеће „Србија-транс“. Ово је предузеће за унутрашњи и међународни промет и шпедицију, у њему су радила 33 лица, а обавља међународни и унутрашњи транспорт и ускладиштење робе и има своје пословнице у Београду и Прокупљу.

„Ниш-транс“ друго предузеће ове врсте из Ражња, које у Нишу има своју пословницу, поред транспорта, врши и промет моторних возила, грађевинског материјала и др. Од транспортних и шпедитерских организација у Нишу још послују путем својих пословница и представништва „Транспорт-комерц“, пословно удружење цестовног саобраћаја Хрватске из Загреба са 3 запослена, „Војводина“, предузеће за аутотранспорт и међународну шпедицију (3 зап.), „Макошпед“, предузеће за међународну шпедицију из Скопља, „Србија-транспорт“, пословно удружење јавног и друмског саобраћаја из Београда, „Транс-југ“ из Ријеке, међународна шпедиција, „Југотранспорт“, предузеће за међународну шпедицију и складишта из Загреба (9 запосл.), „Југошпед“ предузеће за међународну шпедицију из Београда, које врши извоз робе из Ниша или довоз у Ниш, као и предузеће за транспорт и претоваривање „Ударник“ из Београда, где је 1971. године радило 96 лица, и најзад, „Шпедтранс“ из Марибора. То би чинило укупно осам предузећа ове врсте изван Ниша, што говори о значају овог града у међународном транспорту и шпедицији.

Саобраћајној делатности припадају и организације за изградњу и одржавање путева. То су предузећа за путеве, са 226 запослених, и грађевинско предузеће за путеве и мостове „Путоградња“.

Ниш је значајно средиште поштанског саобраћаја и у овој делатности, како у пошти, тако и у службама за одржавање веза, ради укупно 447 лица.

У Нишу живи и ради око 812 разноврсних занатлија приватника. Осим тога у 51 занатској радионици општедруштвеног карактера број запослених још је знатно већи и износи око 2.869, што још више истиче значај који занатство има за Ниш. У приватном занатству су заступљене 73 разне врсте заната, а у занатским организацијама општедруштвеног карактера већином су заступљени услужни занати, занати који се губе (јорганције), а највећи је број разних сервиса за савремену опрему домаћинства.

Занатско предузеће металопрерађивачке струке је предузеће „Ковина“, ливница белих и обојених метала, где је радило 1971. године 19 лица. Најсродније му је било предузеће „Електромеха-

ника", ремонтно, монтажно и пројектантско предузеће, које, поред ремонта и монтаже, врши и пројектовање електричних уређаја и у коме је радило 57 лица.

Сервисну службу обављају у Нишу сервиси значајнијих индустријских предузећа за производњу опреме у домаћинству и др. Тако своје сервисе има „Геталдус“, оптичка индустрија из Загреба, фабрика расхладних уређаја „Литостроја“ из Београда, „Алфа“ из Врања, сервис за пећи за лож-уље, „Бирострој“ из Марибора, „Лошка товарна хладников“ из Шкофје Локе, „Житокомерц“ из Љубљане, „Горење“ из Велења, пословно удружење „Стандард“ из Београда, електроиндустрија „Обод“ са Цетиња, „Електроиндустрија“ из Београда, која у Нишу има и своју продајно-сервисну мрежу, предузеће „Раде Кончар“ из Загреба, „Давид Пајић“ из Београда за оправку лифтова; сервис за оправку лифтова има и предузеће „Радник“ из Загреба. Затим ту су сервиси „Слободе“ из Чачка, механографског завода из Новог Сада и др. Према непотпуним подацима, у овим сервисима је 1971. године радило 151 лице, а од њих су били најбројнији сервис електронске индустрије из Београда (81 зап.), „Геталдусов“ са 15, „Горења“ са 10 и „Раде Кончара“ са 9 запослених. Сви остали су имали од 2—7 радника.

Далеко су значајније по броју запослених општедруштвене занатске радионице и задруге, којих у Нишу има око 23, и које су великим делом производног карактера. Највеће од њих је предузеће „Монтер“, монтажно, производно и пројектантско предузеће, које је имало 540 радника и врши монтажу електроинсталација, водовода, канализације, као и грађевинске, браварске, лимарске радове и радове различне конструкције.

Друго по величини са 355 запослених је ауторемонтно, производно и трговинско предузеће „Браћа Тасковић“, које врши сервис и продају аутомобила, производи и продаје стамбене објекте, продаје и оправља писаће и рачунске машине, производи и продаје шљунак, тј. има веома широк обим делатности и окупља већи број разноврсних занатлија.

Нешто мање по обиму је предузеће „Украш“, које обавља завршне радове у грађевинарству, а осим тога врши и пројектовање; у њему је радило 305 лица.

Остале занатске радионице су знатно мање. Међу бројнијима је предузеће за израду бижутерије и правераја „БИГ“, које врши израду гумарских алата, гравирање метала и сву галванску заштиту у коме је радило 151 лице. Затим следи производно занатско предузеће „Техноунион“, које има више погона у Нишу и један у Пироту. Погони у Нишу обављају грађевинске, хемијско-перионичке и механографске услуге, а имају и свој погон трговине. Погон у Пироту бави се искључиво грађевинском делатношћу. Овде је 1971. године радило 116 радника.

Занатско-грађевинско и производно предузеће „Радник“, које се бави и трговином, запошљавало је 94 радника и вршило грађевин-

ске, браварске, украснобраварске, стакларске и друге услуге, као и промет робе на велико и мало.

Следеће по броју запослених, столарско-занатско предузеће „Стеван Синђелић“ ради на изради ентеријера, грађевинској столарији и намештају и запошљавало је 89 радника. Прва берберска задруга са 85 запослених била је одмах после њих. Подједнак број запослених, по 78, имала су предузећа „22 децембар“ и „Нада Томић“. Прво је предузеће за израду обуће и одеће (и то официрске и цивилне), а друго занатско-четкарско предузеће, које је израђивало дрвну и пракслерску галантерију и све врсте четака.

Приближна су по величини била и предузећа „Биљур“, занатско-стаклорезачко, које израђује шубер-стакла и врши застакљивање грађевина (68 запослених), занатско-производно предузеће „Куна“ (65 зап.), које производи ХТЗ-опрему, кожную галантерију и цираде. Предузеће „Крзно“ (63 зап.) производи дамске и остале бунде и осталу крзнену конфекцију и врши продају истих производа на велико и мало. Јорганџијско-тапетарско декоративно предузеће „Напредак“ (61 зап.) производи јоргане, постелно рубље и тапетарске производе и, најзад, ортопедско предузеће „Рудо“ (60 зап.), које израђује ортопедска помагала.

Некадашња занатска кројачка задруга „Југокрој“ данас је предузеће „Кожа-текс“, које производи аутопресвлаке од крзна, заштитну опрему и цираде за теретне и путничке аутомобиле и запошљава 58 радника.

Занатско-услужно и производно предузеће „Филип Кљајић“ врши оправке свих мерила, оправке инсталације водовода и канализације, фасадерске радове, тапетарске, керамичарске, молерско-фарбарске, столарске и лимарске, што показује разноврсност заната заступљених у овом предузећу, које је имало 57 радника.

Мала су предузећа „Димничар“ са 37, „Будућност“, предузеће за израду модне обуће, са 36 запослених, предузеће за производњу предмета домаће радиности и уметничких заната „Домаћа радиност“, које израђује лаку дечију конфекцију, мараме, стоне и постелне гарнитуре, а има 33 радника, и занатско-услужно предузеће „Бубањ“, које врши браварске, лимарске и електроинсталатерске услуге. Ова предузећа допуњују разноликост занатских општедруштвених радионица које се данас налазе у Нишу. Разноврсност је још већа ако се узме у обзир и „Студентски сервис“, у коме стално раде 4 особе и који врши личне, транспортне услуге и исписује рекламе. Ту су још и кројачка радионица „Чегар“, која израђује ХТЗ-опрему и конфекцију по наруџбини, „Неметал“, производно-услужно предузеће, као и предузеће „Зелени врх“ и заштита рада, које такође производи ХТЗ-опрему. Најзад, погон „Вук Караџић“, који има графички, металски погон, електропогон и погон за прераду пластичних маса.

Осим нишких предузећа ту има свој погон и предузеће прецизне механике „Техника“ из Београда. Грађевинско-молерска, фарбарска и електроинсталатерска задруга „Подмладак“ из Скопља има у Ни-

шу представништво, а „Слога”, занатско-услужно предузеће из Габиног Хана, има такође овде свој погон.

Као мањи занатски центри општедруштвеног занатства су, сем Ниша, Прва Кутина, у којој је занатско предузеће „Кутина” са 66 радника и Нишка Бања, где ради занатско-услужно предузеће „Декор” и занатско-услужно предузеће „Нишка Бања”. Међутим, незнатан број ових радионица ван Ниша као и мали број радника у њима показује да је Ниш веома значајан центар занатства, који се мења тако што се губе стари занати, што друштвено занатство има све већи значај у овој привредној грани, што се стварају услужни сервиси, у којима раде занатлије које врше услуге нових, савремених заната.

Услед наглог прилива становништва у Ниш, јер се од 1921. до 1971. године оно повећало око пет пута, а од 1953. до 1971. се удвостручило, што показује нарочито интензиван пораст последњих 20 година, у Нишу је дошло до интензивне градње стамбених и других објеката, привредних и непривредних, да би се задовољиле потребе тако нараслог становништва. Ово је утицало на развој грађевинске делатности, те се, поред грађевинских предузећа из самог града и са стране, како индустријског тако и занатског карактера, развио низ пројектантских, планерских институција насталих ради планске изградње овог града.

Тако Ниш данас има неколико грађевинских предузећа. Највеће је „Грађевинар”, које изграђује све објекте високе и ниске градње, изводи монтажу, гради мостове и пројектује; запошљава 1.950 лица. Друго по обиму је предузеће „Путоградња”, грађевинско предузеће, које изграђује путеве, испитује их и пројектује; има 313 запослених. Знатног обима је и грађевинско предузеће „Ударник”, које изводи грађевинско-занатске радове, а има 233 радника. Предузеће „Александар Стојановић” такође изводи завршне радове у грађевинарству и има 169 радника. Грађевинско предузеће „Будућност” изводи грађевинске, грађевинско-занатске и монтажне радове и има свој металско-браварски погон у Крушевцу и нешто је мање. Најзад, „Нишава”, грађевински погон стамбене задруге „Ниш” са 190 запослених и каменорезачко предузеће „Гранит”, које се издвојило из предузећа „Александар Стојановић”, најмања су предузећа ове врсте. Тако седам разноврсних грађевинских предузећа данас раде и постоје у Нишу, а осим њих своје погоне или градилишта имају у Нишу и нека грађевинска предузећа из других насеља. То су грађевинско предузеће „Прогрес” из Пирота, које на свом градилишту у Нишу има 690 радника, „Бериље”, грађевинско-индустријско предузеће, са само 44 радника, „Косово”, грађевинско предузеће из Вучитрна, има на градилишту 102 радника, и „Зидар”, грађевинско предузеће из Сурдулице, са 70 радника. Своје градилиште у Нишу имају и грађевинско предузеће „Жељин” из Александровца, предузеће „Сипорекс” из Тузле и предузеће „Изолација” из Београда, што показује да је Ниш место веома интензивне градње како привредних и непривредних, тако и стамбених објеката.

Грађевинском делатношћу посебног вида баве се и специјализована предузећа за железничку и поштанску изградњу. Тако се овде могу убројати секција за одржавање пруге Ниш—Зајечар, железничког транспортног предузећа из Београда и ПТТ-радне јединице за одржавање веза, где је укупно запослено 535 лица.

Као центар грађевинске делатности већег степена, Ниш има и више пројектантских предузећа и других установа која се баве планском изградњом овог најважнијег града источне Србије. То су, пре свега, завод за урбанизам „Ниш-пројект”, који врши пројектовање и надзор, организација која се развила из грађевинског предузећа „Прогрес” у Пироту, „Инвестпројект”, биро за израду инвестиционих елабората, „Гимоба”, биро пословног удружења, предузеће за пројектовање и геодезију из Сокобање, које овде има пословницу „Геопремер”, геодетска секција Ниш, „Соко-пројект”, предузеће за пројектовање и геодезију из Сокобање, које такође у Нишу има биро. У овим институцијама раде приближно 144 лица, што заједно са запосленима у грађевинским предузећима чини да грађевинска делатност Ниша запошљава близу 1,5% (1,45%) градског становништва.

Остале делатности — пољопривреда, шумарство и стамбено-комунална делатност — запошљавају мање од 1%, те су стога ове делатности најмање значајне за градску привреду. Тако нешто више од 0,5% (0,652%) становништва Ниша још ради у пољопривреди. Треба истаћи да то нису пољопривредници индивидуални произвођачи, већ запослени у пољопривредним организацијама, које постоје у граду са задатком да организују, унапреде и побољшају пољопривредну производњу на територији општине, па и шире. Таква је најпре пољопривредна задруга „Бубањ” (100 радника), пчеларска задруга (3 радника), пољопривредна станица, дуванска огледна станица (7 радника), сточарска ветеринарска станица (8 зап.), ветеринарски центар (19 радника). Путем ових институција Ниш учествује у ратарској и сточарској производњи, у пчеларству, као и у производњи дувана. Нешто веће организације су две јединице здруженог водопривредног предузећа „Морава” из Београда, које су специфичне по задатку, јер врше надзор воде и водне привреде, с једне, и ерозије земљишта, с друге стране. То су водопривредна организација са 442 радника и „Ерозија” са 64 запослена.

Ниш није једини који учествује у организацији и интензификацији пољопривредне површине овог подручја. Мањи центри пољопривредне активности, где се такође налазе установе намењене унапређењу пољопривредне производње, основне привредне делатности села нишке области јесу: Нишка бања, где се налази пољопривредно предузеће „Лозни калем” и пољопривредна задруга са укупно 74 радника; село Малча, где је пољопривредна задруга са 29 запослених; село Јелашница, у чијој задруги раде 24 лица; задруга у Хуму са 43 запослених; Веленоље, чија задруга има 20 радника; Ново Село са 37 радника у задрузи; пољопривредна задруга у Доњој Трнави са 37 запослених; Сићево, задруга где ради 71 лице; задруга Трупале са 28

радника и задруга Горњи Матејевац, највећа, са 146 радника. Осим пољопривредних задруга, у два насеља су и сточарско-ветеринарске станице. То су станице у Горњем Матејевцу са 2 и Горњој Топоници са 4 запослена.

Ниш је и центар шумарства пошто има шумско газдинство са 109 запослених, које врши надзор над газдовањем и узгојем шума у нишком подручју.

Последња привредна делатност која се у Нишу развила последњих година јесте стамбено-комунална делатност, у којој данас ради неколико институција: водовод и канализација (287), предузеће за хигијенско-техничку службу (229), комунално предузеће „Нискоградња“ (225), „Липа“, предузеће за производњу цвећа, садница и изградњу паркова (84) и „Тржница“, установа за организацију пијачне трговине (30 запослених). Оволики број установа ове врсте указује на то да је Ниш знатно изграђен и урбанизован град тако да се и ова делатност у њему доста развила и развија се и даље. Исто тако, услед нагомилавања становништва и сталног ширења градске територије, стално се јавља потреба за ширењем водоводне, електричне, пијачне и других врста градских комуналних мрежа, што такође утиче на пораст и стални развој ове делатности у граду. Стога у Нишу послују и стамбено предузеће са 4, стамбено предузеће „Дом“ са 3 и стамбена задруга „Ниш“ са 7 запослених. Ту је, затим, и дирекција за урбанизам и комуналну изградњу као секција за газдовање стамбеним зградама ЖТП-а, где ради 132 лица. Ова делатност, према томе, запошљава око 1.022 лица укупно, а то чини 0,42% укупног становништва Ниша 1971. године.

Поред овог привредног значаја, Ниш је истовремено врло значајан центар непривредних делатности. Он је одавно веома истакнут просветни, културни, здравствени, социјални и управни центар, а у последње време се јаче афирмише и као центар уметности, науке, журналистике и др. непривредних делатности. По последњем попису, непривреда, тј. култура и здравство, с једне, и државне и друштвене службе, с друге стране, обухватају близу 9% укупног нишког становништва (8,67%), тј. упула онолико колико има запослених у индустрији.

Ниш је још пре овог рата био значајан просветни центар, где су се, поред основних школа, налазиле 3 гимназије и економска школа. Данас Ниш има 13 осмогодишњих школа, а готово исто толико и средњих, јер се, поред три гимназије, у њему данас налазе и школа за квалификоване раднике, електротехничка, медицинска, музичка школа, школа за примењену уметност и пет школских центара — грађевински, машински, текстилни, економски и електротехнички. Заједно са индустријским развојем града осетила се потреба за већим бројем стручних школа, којих раније није било. Ове школе запошљавају 1.684 радника.

Док се значај Ниша као центра средњег образовања проширио у односу на значај који је ово насеље имало пре рата, он је последњих деценија почео да се развија и у значајан универзитетски центар

и средиште науке. Универзитет у Нишу има данас Електронски, Правни, Економски, Медицински, Технички, Грађевински, Филозофски и Стоматолошки факултет, као и Вишу педагошку школу, где, према непотпуним подацима, ради 628 лица. Од научних и стручних установа које данас раде у граду треба поменути Завод за виноградарство и воћарство (29), Заједницу завода за заштиту на раду (302), Завод за економска истраживања (383) и више разних научних института (за патологију, судску медицину и друге).

Од просветних установа постоји још и специјална основна школа, као и међуопштинска заједница образовања, центар за економику домаћинства, где укупно ради 41 лице.

Иако се Ниш и раније развијао као културни центар, јер је имао позориште и пре овог последњег рата, данас у њему постоји много већи број разноврсних културних и уметничких институција, које овој његовој функцији дају нов квалитет и значај. Народни музеј, историјски архив, раднички универзитет, народна библиотека, просветно-педагошки завод, међуопштинска заједница културе, центар за културу, културно-просветна заједница, академско културно-уметничко друштво, народно позориште, симфонијски оркестар, предузеће за приказивање филмова и радио-телевизија Београд показују колико је разноврстан и богат културни утицај Ниша, који, поред своје општине, има и међуопштински регионални значај, па и шири интеррегионални. Све ове установе запошљавају укупно 439 лица заједно са особљем галерије савремене уметности, која је несумњив допринос културном и уметничком значају града.

Као мањи културни центар на подручју нишке општине истиче се Сићево, где стално ради сликарска колонија, а има и више центара основног образовања на подручју његове општине.

Ниш се такође знатно развио и као здравствени центар и центар социјалне делатности. У њему је, поред Дома здравља, мноштво разноврсних диспанзера, завода и клиника за поједине гране медицине, у којима укупно раде близу 1.983 лица. Поред Ниша, као мањи здравствени центри, развијају се још пре другог светског рата, као и у току рата, Кнез-Село, где је завод за туберкулозу плућа (225), Нишка Бања, где је центар за превентивно лечење и рехабилитацију (114), и Горња Топоница, где је болница за неуропсихијатрију (549 зап.).

Разноврсност функција Ниша види се и по томе што је у Нишу читав низ спортских, стручних и других организација, које делују на знатно широј територији него што је општинска.

Ниш, некад среско, окружно и бановинско средиште, данас је само средиште општине од 106 насеља. Међутим, поред државних и друштвених организација и институција општинског карактера, у њему постоје и такве установе које имају међуопштински и шири значај, као што су, на пример, основна привредна комора и окружни привредни суд, који својом надлежношћу обухватају пространу територију некадашњег нишког округа. Мноштво разноврсних уста-

нова и институција доприносе разноврсности функција Ниша и у овом погледу. Тако у њему послује 3 осигуравајућа завода: „Југославија“ из Београда, „Кроација“ из Загреба и „Војводина“ из Новог Сада, где је запослено укупно 76 лица. Значајан је и као банкарско средиште по томе што он, поред филијала банака из Београда, има сопствену Нишку кредитну банку, која има своју филијалу у Алексинцу, а експозитуре у Белој Паланци, Куршумлији, Пироту, Прокупљу, Сврљигу, Сокобањи, Дољевцу, Бабušници, Житковцу. Филијала службе друштвеног књиговодства из Београда, која послује у Нишу, има своје експозитуре у Белој Паланци, Сврљигу, Алексинцу и Сокобањи, а филијала Београдске банке има само две експозитуре у Алексинцу и Сокобањи. Тако ове банкарске послове у граду обавља укупно 330 лица.

Од значајнијих установа Ниш има царинарницу (33), казнено-поправни дом (290), завод за статистику (19) и друге сличне установе, чије је деловање знатно шире него што је територија нишке општине.

Све ово као и чињеница да у Нишу има највише лица осталих професија и лица ван делатности указује да је Ниш као културни центар данас привлачна тачка за уметнике и остала лица слободних професија, те део становништва који чини 2,38% његовог укупног становништва данас припада овој групи.

Из свега овога се види да је Ниш најразвијеније градско насеље источне и југоисточне Србије, јер не само по броју запослених у појединим делатностима него и по броју организација, установа или институција у једној делатности може да се закључи какву улогу он има данас у привреди источне и целе Србије. Његов значај у привреди Србије уз број становништва ставља Ниш данас далеко испред свих осталих места источне па и југоисточне Србије, а то има да захвали на првом месту своје географском положају на балканском и међународном саобраћајном чворишту.

КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА

Вук Стефановић Караџић, у свом географском статистическом описанију Србије, у Даници из 1827. године, помиње нека од данашњих насеља градова и варошица источне Србије, а истовремено врши и неку врсту њихове прве класификације. Тако он помиње Ниш „као стари град са великом вароши“, а у истој групи насеља се налазе још и Кладово и Неготин, као утврђени градови. У другу групу насеља су долазиле вароши „које имају своје наије као и градови“ и овде Вук сврстава „Порек“ (Пореч односно Доњи Милановац) на Дунаву и „Сврљик“. У трећој групи варошица „мањих од вароши и које немају својих нахија“ помиње Гургусовац и Бању, а као паланке „које су мање од многи села, него се од њи разликују само по том, што у њима сједе Турци, и што има по који дућан, и што су куће близу“ он уврштаје Рам и Градиште, у нахији пожар-

вачкој, и Брзу Паланку на Дунаву. Од свих поменутих насеља, по његовом опису, најважнији је Ниш, који долази у групу насеља од преко 1000 кућа (51, 92—93). Остала насеља варошице Вук помиње само у списку нахија који се такође налази у описанију сврставајући их тако у села, где су између осталих споменути Војник (Деспотовац), Свиње (Петровац), Жагубица, Нересница, Крушевица (Кучево), Голубац (51, 108—110).

У Даници за 1828. годину Вук помиње и нека насеља изван београдског пашалука. У овом опису се види да су Кладово, Неготин и Гургусовац (Књажевац) тада седишта „наија“, као и Зајечар, који је то постао 1813. године, а помиње се и Нови Ан као село наије гургусовачке“ (51).

Оваква Вукова класификација је последица система насеља који је у Србији образован током турске владавине, на чијем је врху стајао Београд. После Београда су у том систему долазили градови (са тврђавама), затим вароши, варошице, паланке, касаве и села као задња, седам категорија. По таквој класификацији, у периоду од 1815. до 1833. г. као вароши у источној Србији су биле издвојене Сокобања, Гургусовац, Неготин и Пореч. Као варошице су истом периоду од 1815—1833. издвојени Велико Градиште, Голубац, Зајечар, Кална, Кладово, Нови Хан, Прахово, Сокоград и Сврљиг. У групи паланки су се налазили Брза Паланка, Вражогрнци, Рам и Текија, а сва остала насеља су, према томе, у овом периоду била села, осим насеља у долини Нишаве, која се не помињу, јер су била ван граница Србије. Од њих је Ниш био у категорији градова, Пирот је био варош, Бела Паланка у категорији паланки, а Цариброд је био варошица (64, 3, 10, 52—53).

Проучавајући развој и настајање варошица које су се у Србији стварале после ослобођења од Турака па до првог светског рата, архитекта Којић је издвојио 4 групе варошица различитог настанка, дајући на тај начин неку врсту њихове класификације по начину постанка. Прва група су варошице које су то биле још у турско време. У источној Србији овој групи припадају Бела и Брза Паланка, Велико Градиште, Доњи Милановац, Голубац, Кладово, Сврљиг, Сокобања и Текија. Другу групу чине варошице које су током 19. века постале варошице од села. У ову групу долазе, по Којићу, Бољевац, Голубац, Жагубица и Кривељ. Трећу групу чине насеља код којих се варошица развила уз некадашње село. Овој групи припадају Деспотовац, настао поред села Војник, Кучево, настало уз Горњу Крушевицу, Петровац на Млави, настао уз село Свиње. Четврту групу чине насеља која су настала на сасвим новом празном простору, и у ову групу Којић уврштаје Доњи Милановац, који је пресељен са некадашњег положаја на острву на место где је ово насеље лежало све до изградње бердапске хидроцентрале (64, 10—11). Наравно, већи градови као што су Ниш, Зајечар, Неготин, Књажевац и Пирот нису овом класификацијом обухваћени, а исто тако ни Мајданпек ни Бор, који су тада били искључиво рударска насеља.

У Милошевој Србији систем насеља Србије чинили су градови као прва, највиша категорија насеља, који су обавезно имали тврђаву као војно-стратегијску тачку. Њих је у Србији било шест, од чега су се у источној Србији налазила само два: Кладово и Соко. Вароши су биле све управно-административни центри нахија и привредно релативно развијена насеља. Њих је у Милошевој Србији било укупно 11 од чега 4 у источној Србији. То су били Бања, Гургусовац (Књажевац), Неготин и Пореч.

Варошице су тада биле разврстане у три поткатегије. То су махом били скромни привредни центри без управне власти и војне посаде. Прву категорију су чиниле варошице, а другу касабе. Ова поткатегија није била довољно јасно дефинисана, а исто тако у источној Србији није било насеља ове категорије. Трећу поткатегију су чиниле паланке које су настале као војне посаде односно постаје. У источној Србији су варошице биле Велико Градиште, Голубац, Доњи Милановац, а паланке Рам, Текија, Кладово, Брза Паланка, Прахово, Вражогрнци и Зајечар, Нови Ан, Дервен, као и Бела Паланка. Остала насеља су била села (98, 176).

Доцније, после закона из 1866. године, систем насеља, односно класификација насеља Србије сведена је на три категорије: вароши, варошице и села (98, 177). Као вароши у источној Србији се тада помињу Зајечар, Књажевац, Неготин, који су били седишта округа, што је била главна одлика ове категорије. То су такође били и Ниш и Пирот, који су се тада налазили изван граница Србије. У групи варошица тада су биле сврстани Велико Градиште, Доњи Милановац, Кладово, Мајданпек, Сокобања, Бела Паланка, Цариброд, док су остала насеља била села. У тој фази развоја се угасила категорија градова, јер је функција коју је вршила раније тврђава изгубила свој значај, те је нестало оне основне разлике између града и вароши. До промене је дошло и у групи варошица, јер, по Хагишерићу од 1833. године, паланке су морале да поруше своја утврђења и почињу да се развијају у привредне центре па постају варошице или се гасе. Нагло су се развиле варошице нарочито после закона од 1866. године, што је истовремено значило и концентрацију трговинских и занатских радњи у овим насељима проглашеним за варошице. После овог закона за варошице су у источној Србији проглашени: Жагубица 1871. г., Голубац 1881, Деспотовац 1882, Кучево 1882, Брза Паланка 1885, Текија 1885, Петровац 1886, Кривељ 1903. и Сврљиг 1908. г. (64, 57—58). Због тога се у попису вароши и варошица у Србији 1910. г. као вароши у источној Србији помињу: Зајечар, Неготин, Књажевац, Ниш, Пирот, а као варошице: Бела Паланка, Бољевац, Брза Паланка, Велико Градиште, Голубац, Деспотовац, Доњи Милановац, Жагубица, Кладово, Кривељ, Кучево, Петровац, Сврљиг и Сокобања (64, 55—56). У овој групи био би и Цариброд, који је тада у границама Бугарске.

У том периоду се појам варошице темељно управо само на чињеници што је неко насеље било управни центар без обзира на његову величину и његов привредни значај (64, 15). Међутим, каснији

развој појединих насеља учинио је да они изгубе статус варошице и да поново постану села, као што су укидањем округа и неке вароши спале на степен варошице.

Касније, када је створена Југославија, класификација насеља се није темељила само на њиховом управном значају, мада је врло често насеље добијало уз управни значај низ функција које су доводиле до повећања броја становника и до снажнијег привредног развоја. Као пример се може узети бановинско средиште Ниш.

Савремена класификација насеља заснива се на три основне карактеристике градских насеља, мада се при даљем рашчлањавању могу користити и неке друге одлике градова. Прво је величина насеља, јер је она истовремено и одраз привредне и функционалне развијености неког насеља. Друга карактеристика значајна за класификацију је степен урбанизације, тј. однос укупног и пољопривредног становништва као и међусобни однос градских функција, где се, поред примарних, издвајају и секундарне, терцијарне и квартарне. Ако се изврши и подела на унутрашње и спољне функције, добија се нов квалитет веома значајан за одвајање сеоских од градских насеља, с једне, и издвајање разних типова градских насеља, с друге стране. Пошто унутрашње функције подмирују пре свега потребе сопственог становништва, јављају се оне и код сеоских насеља. Спољне пак функције, чије се дејство простире и на већи број околних насеља, ла и шире, дају насељу градске одлике и помажу у класификацији градских типова (98, 179—181). Трећа карактеристика о којој се мора водити рачуна при класификацији јесте изглед градских насеља. Градска насеља источне Србије се међусобно веома много разликују по изгледу, облику или морфологији, што је такође на изврстан начин одраз њиховог савременог степена развијености. Пошто је тешко створити једну јединствену класификацију на основу све три карактеристике заједно, а да би се јасније сагледале разлике између градских насеља и варошица источне Србије, у раду је извршена класификација насеља источне Србије за сваку од ових одлика посебно.

Класификација насеља по величини. — Величина неког насеља није довољна да би га сврстали у градско насеље, варошицу или село, пошто за такво издвајање, поред величине, треба узети у обзир и проценат пољопривредног становништва односно функције које насеље врши као и његов спољни изглед. Овакво издвајање Вогелник је извршио узимајући да градско насеље мора да има минимално 2.000 становника, од чега више од 50% непољопривредног. Узимајући такође прве две величине, број становника и проценат пољопривредног становништва као основне одреднице, и Маџура је изнео да се неко насеље може сматрати за град у случају када има 2—3.000 становника, од чега 90% непољопривредног, или 3—10.000 становника са најмање 70% непољопривредног становништва, код насеља од 10—15.000 проценат непољопривредног становништва мора да је најмање 40%, а код насеља са више од 15.000 становника најмање

30% непољопривредног становништва (96, 60). Према томе сва мања насеља источне Србије која имају преко 30% пољопривредног становништва нису градови него варошице или чак сеоске варошице. Њихов број у источној Србији није тако велик и то су Брза Паланка са 67%, Жагубица са 65%, Текија са 32% пољопривредног становништва, а у ову категорију долазе и насеља са мање од 2.000 становника, у којима је проценат пољопривредног становништва већи од 10%.

Класификација насеља средишта источне Србије по величини, иако на први поглед веома једноставна, ипак то није, због тога што насеља средишта источне Србије су тако разноврсна по величини да је однос најмањег према највећем 1:100. Ово долази отуда што највеће насеље Ниш има, по последњем попису преко 100.000, а најмање, Минићево, мање од 1.000 становника.

Источна Србија нема много великих градских насеља. Од 22 насеља само се Ниш налази у овој групи насеља, јер, по последњем попису, има 127.654 становника. Важно је само подсетити да се овај велики град налази на крајњој јужној граници области источне Србије, те представља центар источне и југоисточне Србије, што је и условило овако велику концентрацију становништва у њему, поред већ раније поменутих фактора.

Градских насеља средње величине од 20—50.000 становника има у источној Србији неколико. То су редом по величини Пирот, Бор и Зајечар. Сва три се налазе ближе доњој граници ове категорије градова (тј. ниједан не премашује 30.000 становника), те је разлика између њих и Ниша знатна, јер је Ниш четири пута бројнији од сваког од њих понаособ. Размештај ових градова у источној Србији посебно је интересантан. Један од њих, уједно и највећи, Пирот, налази се веома близу Ниша, у долини Нишаве, и јавља се као регионални центар граничног дела источне и југоисточне Србије према Бугарској. Зајечар као друго насеље из ове категорије налази се на месту главне саобраћајне раскрснице тимочке области (долина Тимока и долине Црне реке) и представља по свом положају такође регионални центар. Бор, треће насеље из ове групе, настао је из посебних разлога, а и развија се из посебних разлога као највећи и најзначајнији рударско-индустријски центар источне Србије и Србије у целини.

Трећу групу градова чине насеља од 10—20.000 становника у којој се у источној Србији налазе само два насеља Неготин и Књажевац. Из овога излази да се у групи градова у источној Србији налазе само бивша окружна и бановинска средишта и изузетно Бор. Међутим, у групи малих градова долазе у источној Србији и она насеља од 5—10.000 становника, а изузетно и два насеља са преко 4.000 становника због својих функционалних особина. Највеће насеље у овој групи је Мајданпек са 8.065 становника и 1% пољопривредног становништва. У тој групи су даље Кладово, Петровац, Бела Паланка, Димитровград, а у њу би изузетно требало уврстити и Кучево са 4.441 и Велико Градиште са 4.075 становника, јер се код свих поме-

нутих насеља, поред сталног пораста становништва, да уочити и веома велико опадање пољопривредног становништва последње две деценије. Ова насеља као општинска средишта, са наглим развојем индустрије последњих година, знатно су кренула напред и, према последњој категоризацији насеља у Југославији, проглашена су градовима иако се по броју становника нека налазе и испод 5.000.

Остала насеља средишта источне Србије припадају категорији варошица, односно сеоских варошица, и она се могу сврстати у две категорије различите величине. Прва, бројнија категорија обухвата варошице од 2—4.000 становника, а друга најмања насеља са 1—2.000 становника. У првој групи се налазе Сврљиг, Жагубица, Деспотовић, Доњи Милановац и Болевац, а у другој Голубац, Брза Паланка, Текија и Минићево (испод 1.000 ст.). За ове две последње категорије насеља карактеристично је да се у некима јавља опадање становника последњих година, до чега долази из различитих узрока. Опадање је везано за промену функција тих насеља, нарочито за губљење неких ранијих функција и њиховог некадашњег значаја. Због тога ова насеља, која се данас још, по традицији, карактеришу као варошице, односно сеоске варошице, можда сутра то већ неће бити.

Класификација насеља према морфологији. — Мада се Вукова класификација може сматрати и као прва класификација и по изгледу и по функцијама насеља, јер је за категорију града било важно постојање утврђења тврђаве, а за категорију паланка бедери од палисада, ипак се у савременој класификацији то рашчлањавање врши на другим основама.

Прву савремену класификацију насеља уопште, а вароши и градова посебно, у нашој земљи дао је Ј. Цвијић (68, 310—317), који је издвојио разне типове вароши према њиховом изгледу и морфологији, која је, по његовом мишљењу, у тесној вези са културним појасевима Балканског полуострва. На тај начин он је издвојио медитеранско-далматински варијетет, арбанашки варијетет, грчко-егејски варијетет, турско-византијски или прави балкански варијетет и, најзад, патријархални варијетет вароши.

За источну Србију је најинтересантнији овај последњи варијетет. Патријархалне вароши, по опису Ј. Цвијића, јесу „углавном мање вароши са правим широким улицама кашто су улице широке као булевари великих вароши, куће су махом мале на један спрат, око њих су често врло простране баште у којима се сеје и кукуруз, свака кућа има врт... Широке улице допиру до пијаце, која је такође пространија него у варошима старог балканског и медитеранског типа.”

Ове вароши су постале махом од села и скоро су претворене у вароши или су настале од старих вароши у којима је трговачко и занатско становништво појачано патријархалним из околних села. Овај тип се, како то Ј. Цвијић каже, налази углавном северно од Ниша. Према томе, овом типу припада већина градова источне Србије са незнатним разликама зависно од тога да ли су то градови

у долини Млаве, Тимока или у некој другој области источне Србије, јер су, пошто су најчешће настали од села, доносили собом све оне карактеристике сеоских насеља појединих крајева.

Градови јужно од Ниша припадају, по Цвијићу, балканском типу насеља са главним карактеристикама да имају многобројне мале дрвене дућане са ћепенцима дуж обе стране главне улице, улице кривудава и са турском калдрмом, куће ниске, приземне или на спрат, увучене у дворишта, а према улици висок зид. Ако је кућа на улици онда су на прозорима решетке, а на улицама пуно шедрвана, минарета и сахат-кула. Деле се на махале груписањем појединих етничких група, професионалних или верских, према чему и носе назив. Овакви су градови Косова и Метохије. Међутим, градови нишавске долине су негде на прелазу између патријархалног и балканског типа, нарочито по кривудавим улицама, као што су их имали Пирот и Бела Паланка. То су били измењени градови, јер су на њих деловали и турско источњачки и нови утицаји (68, 313—317).

Са почетком индустријског развоја мења се и тип градских насеља Србије, па и источне. Када се крајем 19. века почела развијати индустрија у Србији, и то претежно прерађивачка и прехрамбена, на периферним деловима градова који се нису много разликовали од села почели су да стварају зачеци индустријских четврти. Улице почињу да се регулишу, тако да је већина вароши добила свој регулациони план. На тај начин почиње да нестаје она разлика између старих типова градова коју је издвојио Ј. Цвијић, поготову што градови у нишавској долини и нису били прави представници старог балканског типа. Развојем привреде почињу да се развијају и нова насеља, посебно рудници, који се подижу на ненастањеном терену и често по плану. Због тога, заједно са регулацијом и планским подизањем градова долази и до такозване урбанистичке поделе и класификације која се не заснива, као Цвијићева, на разликама у културним појасевима, него се врши на основу опште урбанистичке структуре, на основу шеме уличне мреже, тј. на основу спољних обележја градова без обзира на културне утицаје.

Критикујући Цвијића да је типологију вароши и њихову генеалогiju посматрао и решавао искључиво са „свога антропогеографскога“ становишта, а да при том планском и рационалном раду у области урбанистичког стварања није дао никакав значај, Б. Максимовић је дао прву поделу вароши са урбанистичког становишта и издвојио два типа:

1. основани тип вароши чине она насеља која су настала одједном, плански, као завршене урбанистичке целине;
2. други тип развијене вароши су оне вароши чији склоп није резултат планског рада, него постепеног произвољног развоја.

У првом основаном типу он издваја даље две подгрупе:

- а. вароши основане на слободном земљишту, чији је типски представник Доњи Милановац; и

- б. вароши чији су нови делови оснивани на новом земљишту, али по правилу без посебне урбанистичке композиције.

У типу развијене вароши такође су две подгрупе:

- а. старе вароши које су почеле плански преуређивати своје старе делове и развијати се према делимичним плановима за проширење; и

- б. вароши које су се развијале из малих села и плански под утицајем углавном друмског и железничког саобраћаја, чији је плански развој сведен углавном на делимичну регулацију важнијих улица (94, 29—31).

Следећи ову Максимовићеву поставку урбанистичког карактера, Б. Којић је извршио такву, чисто урбанистичку, поделу варошица Србије у 19. веку. И он по општој урбанистичкој структури дели варошице у Србији на планске, регулисане и неправилне (64, 19—20).

По Којићу, планска су била тек основана насеља која су на терену постављена према претходно израђеним плановима. Овде он уврштаје Мајданпек и Доњи Милановац, који је 1833. пренет са острва на јужну дунавску обалу према унапред припремљеном плану. Данас би се у ову категорију могла убројити, поред Мајданпека и Доњег Милановца, и Текија, која је плански изграђена и пресељена после подизања хидроцентрале на Дунаву.

За нека насеља, као што су Петровац на Млави и Деспотовац, Којић сматра „да се не може са сигурношћу тврдити да ли спадају у овај тип (тј. плански, прим. аутора) или у други тип регулисаних варошица“; јер њихове схеме садрже неке основне одреднице, али није сигурно да ли су оне резултат претходног планског оснивања.

Регулисаном типу припадају она насеља која су, сходно закону о местима из 1885. године, као и на основу неких ранијих законских одредаби, извршила регулисање „постојећег неправилног спонтано насталог насеља“. Типично регулисано насеље, по мишљењу Којића, јесте Велико Градиште, мада у поменутом периоду постоје планови о регулисању Пирота, Ниша и још неких других вароши и варошица.

Неправилна насеља, као трећи тип, настала су потпуно спонтано и имају неправилну схему кривудавих улица, разноликих ширина, безобличних блокова и кућишта. Крајем 19. века и почетком 20. мали број варошица у Србији је задржао овај тип и Којић наводи да су у источној Србији такви били Бела Паланка, Књажевац и Сокобања.

Осим ове поделе на основу постанка саме варошице или града Којић је, према типологији уличног система, који је тек 50-тих година стварањем нових урбанистичких планова за градове источне Србије почео да се мења, издвојио више типова насеља варошких и градских: друмски, двојни издужени, тројни издужени, нестистематски регулисани и неправилни.

Друмски тип се састоји из само једне улице, где је смештена чаршија и њему у источној Србији припада само Брза Паланка (64, 21).

Двојни издужени тип има две паралелне улице од којих је једна главна, где је чаршија, а друга споредна, а повезане су попречним улицама. Овај тип се развио од првобитног друмског и њему данас припадају Деспотовац и Петровац на Млави као типични представници.

Вишеструко ортогонални тип, где има по неколико паралелних низова правих улица у два правца, које стоје под правим углом — јавља се углавном код планских насеља. Такав је био стари, а и данашњи, новоподигнути Доњи Милановац.

Несистематски регулисани тип, где је већи или мањи број правилних улица, чија групација нема никакву композициону везу, и где се још налазе заостали нерегулисани делови, такође је заступљен у источној Србији. Овом типу припадају Књажевац и Велико Градиште.

Неправилни тип је само у заостајима строго балканског оријенталног система, где су улице кривудава, променљиве ширине, а само је транзитна саобраћајница гушће изграђена и боље комунално уређена. Данас је таква само Бела Паланка, а трагова има још у Књажевцу и Великом Градишту (64, 22. и 23).

Којић, најзад, врши и издавајање насеља према укупном њиховом облику; издаваја три врсте. За први издужени облик насеља истиче да се јавља код варошица и градских насеља у првој фази њиховог развитка и као типичне примере узима Деспотовац и Брзу Паланку (64, 25). Нарочито издужен облик има Брза Паланка, јер је то подстакнуто и посебним типографским положајем овог насеља, које лежи дуж друма паралелно са дунавском обалом. Ако се зна да је Деспотовац постао од села Војник, а Петровац од места Свиње, ово је тврђење Којићево сасвим оправдано.

Други, трапезасти облик насеља има већина насеља источне Србије која су прерасла прву фазу развоја и где топографски положај није чинио сметње да се насеље развије у ширину. Већина насеља настала на раскрсницама две или више саобраћајница има овакав укупан изглед, а таква је и већина планских насеља као нпр. Доњи Милановац. Само је облик планских насеља ближи неком правилном четвороуглу.

У последњој фази развоја старих, зрелих градских насеља настају зракаста израстања, резултат пружања насеља дуж главних прилазних путева. Ово долази до изражаја тек у 20. веку и може се пратити код свих већих насеља источне Србије (64, 25).

Указујући на основне факторе облика варошица у Србији, Б. Којић је даље истакао да на њихов облик није много утицала ни железница ни водени путеви. Железница је изазвала само појаву нових улица, које су везивале станицу са чаршијом и одређивала касније, у 20. веку, место где ће настати индустријске четврти град-

ских насеља. Ни Дунав као водени пут није много утицао на облик дунавских варошица, јер су им пристаништа махом неизграђена, а изузетно се присуство Дунава осећало у облику старе Текије, која више не постоји (64, 26).

Много је више на облик насеља утицало то да ли се насеље налазило на раскрсници две или више значајних саобраћајница или је кроз њега водио само један магистрални пут. Поред опште морфолошке ситуације терена где се насеље налази, на његов облик утицало је знатно и то да ли се насеље јавило на сјутку два или више речних токова.

Урбанисти даље деле градове у различите категорије и према ширини улица, облику блокова и парцела из чега се такође да уочити да ли се насеље налази у првој или каснијој фази свог урбанистичког развоја.

После другог светског рата јачи прилив сеоског становништва под утицајем индустријализације доводи до нарастања варошица и градова и до знатних промена њиховог географског лика. Некадашњи типови које је издвојио Ј. Цвијић готово су се сасвим изгубили, или су се сачували само у деловима (фрагментима). Под утицајем социјалистичке изградње измењен је спољни изглед готово свих градова Србије, па и већине градова источне Србије. Тако некад патријархални или балкански тип добија данас нов, модеран изглед, или у целини, или бар у појединим деловима. Нови делови града сачињени су махом од стамбених блокова са зградама удаљеним међусобно, окруженим травњацима и дечијим вртovima. Овакве промене су највише изражене у већим градовима источне Србије, у Нишу, Пироту, Зајечару, Бору, Мајданпеку, Неготину и Књажевцу, а у мањима се осећају знатно мање.

Упоредо са променом старих градова дижу се и нови. Потпуно нови градови у источној Србији су тамо где је услед подизања бране на Дунаву дошло до потапања старих насеља и до подизања потпуно нових на слободном простору. Такав је случај са Доњим Милановцем и Текијом, који су подигнути на сасвим новом терену и плански. Слично њима потпуно наново изграђена насеља, мада на терену где су постојала стара насеља, под утицајем сталног развоја и проширења рударске експлоатације и развоја индустрије, јесу Мајданпек и Бор, где су трагови старих насеља сасвим минимални.

Према свом данашњем изгледу и зависно од историјског развоја већина градова источне Србије се може по свом изгледу сврстати у две основне групе, као што је то поделио В. Бурић. Прва, далеко бројнија група насеља је композитна група, где се мешају старе четврти градске са новоизграђеним и где су поједине епохе трајања неког насеља оставиле видне трагове у њиховом пејзажу. Овој групи припада већина градова источне Србије осим неколико сасвим наново изграђених (93, 262—264).

Друга група монолитних градова је далеко мања и у њу улазе само Доњи Милановац, Текија, Мајданпек и Бор, јер су ови градови потпуно изграђени у данашњој новој временској епохи и за разлику

од композитне групе градова одраз су само данашњег културног и техничког развитка.

У оквиру ове две основне категорије, које су типично географске, јер узимају као основу за издвајање, поред спољнег изгледа, и време настанка и културне утицаје који су на насеља деловали, могу се, према облику који данашња насеља имају, издвојити три групе, као што је то учинио Којић.

Сходно фазама развоја насеља друмски и издужени облик дуж главне саобраћајнице на којој леже задржали су још међу варошицама и градовима источне Србије, Брза Паланка, Деспотовац, Минићево и Кучево, што говори о релативно скорој трансформацији ових насеља из сеоских у насеља градског типа. Код Брзе Паланке уз варошицу егзистира село, територијално пространо и неправилног облика, а код Кучева постоје, поред села, и мањи језици новијег постанка, нарочито уз речицу Бањску. Овој групи као нешто развијенији облик припадају и издужена насеља са двојно паралелним улицама као што су Петровац на Млави и Голубац.

Код монолитних насеља, самим тим што су та насеља настала плански и најновијег су постанка и порекла, нема тако издужених насеља. Изузетак је само Мајданпек, који такав облик има не зато што се налази у првој фази прерастања из села у град, него што долина Малог Пека узана и опкољена брдима, с једне стране, као и искоришћавање руде, с друге стране, намећу и омогућују овом насељу једино нарастање у дужину.

Старија градска насеља која су најчешће настала на раскршћима главног и споредних путева, или на сутоку два пута од којих настаје трећи значајнији, зависно од броја путева и њиховог значаја немају издужен облик, него су троугаоног, четвороугаоног облика, најчешће трапезасти. У овој групи се налазе од композитних насеља Болевац (троугаони), Велико Градиште, Жагубица, Сврљиг, Бела Паланка, Димитровград, Кладово, Пирот, Књажевац, Зајечар и Неготин, мада се код четири последња, најразвијенија насеља већ почињу јављати зракасти израштаји дуж главнијих путева што наговештава њихову зрелост у развоју.

Од монолитних градова овакав, али знатно правилнији, облик имају Доњи Милановац и Текија, што није резултат стадијума развоја самих насеља, него је до тога дошло због изградње хидроцентрале на Бердапу и померања и изградње насеља на сасвим новом терену.

У трећу категорију најразвијенијих градских насеља, где су зракасти израштаји дуж главнијих путева веома изразити налази се Ниш, а код монолитних то се опажа само код Бора. Док је у Нишу ово израстање резултат зрелости овог старог града, најстаријег у источној Србији, дотле је у Бору појава зракастих израштаја последица наглог нарастања овог насеља, а на то утичу и положај насеља у долини Борске реке као и положај слојева са бакарном рудом, који спречавају развој насеља у одређеним правцима.

Поред ове две категоризације насеља сматрамо да може да се изврши и трећа, која се заснива на промени изгледа градова и диференцирању различитих зона у насељима зависно од њиховог функционалног развоја. Што је неко насеље функционално развијеније, то се у оквиру његове територије почињу јаче издвајати зоне намењене искључиво једној његовој функцији. Тако се већ могу уочити стамбене, индустријске, трговинско-занатске, управно-административне зоне и зоне намењене здравственој функцији, као и слободни и отворени простори намењени одмору и рекреацији. Тако се, зависно од тога да ли је у насељу већ дошло до издвајања појединих зона и у којој се мери те зоне могу јасно уочити, по нашем мишљењу, могу издвојити три групе међу варошима источне Србије.

У издвајању група пошло се од тога да је развијање појединих зона намењених одређеној функцији насеља изразитије у насељима чије су функције развијеније и бројније него у обрнутом случају. Стога прву групу чине насеља са неиздиференцираним зонама, тј. насеља у којима се поред стамбене зоне јавља још само трговинско-занатска чаршија и управно-административни центар, које се обично налазе помешане у централном делу вароши. У ову групу насеља која и по својој административној функцији као и по трговинско-занатском значају спадају у најслабије развијена насеља долазе Минићево, Голубац, Доњи Милановац, Текија, Брза Паланка и Жагубица.

У другу групу насеља где су зачеци појединих зона намењених одређеној градској функцији већ уочљивији, али се због простора који обухвата израђена територија не осећа још већа потреба за слободним и простором намењеном рекреацији, јер су становни окружени баштама, долази већа група насеља чији је развој појачан управо у току последњих деценија. Ту долазе Кучево, Сврљиг, Бела Паланка, Деспотовац, Димитровград, Кладово, Мајданпек и Петровац на Млави. У овим насељима већ постоје зачеци индустријских зона, трговинско-занатске и управне чаршије су још у центру насеља, али нема слободних простора, паркова или пак простора намењених спорту или рекреацији.

Последњу групу зонално развијених насеља чине сва она највећа градска насеља источне Србије, уједно и најстарија и функционално најразвијенија. Ту долазе Велико Градиште, Књажевац, Зајечар, Бор, Ниш, Пирот и Неготин. Неготин је у овој групи насеља иако нема своју индустријску зону, јер је Прахово његова индустријска зона, оближње село са којим град данас чини функционалну целину.

Треба само подвући да се трговинско-занатска и административна зона готово у свим насељима налазе заједно, и то махом у центру насеља. У зонално неразвијеним насељима, ова тзв. чаршија се налази дуж главне улице. У градовима са зачетком зоналног развитка она захвата 1—2 улице, махом у центру насеља. У најразвијенијим насељима поред старе чаршије, која је такође мешовитог карактера и налази се махом у центру насеља, јављају се услед тери-

торијалног ширења насеља мањи занатско-трговински центри у новијим деловима града у стамбеним блоковима.

Због тога, по нашем мишљењу, класификација насеља по морфологији, односно облику, треба да се заснива на ове три напред поменуте категоризације. Прво, да води рачуна да ли је облик насеља производ једне или више епоха и културних утицаја, односно да ли је по свом општем спољном изгледу насеље сложено или јединствено. Друго, да води рачуна о општем спољном облику насеља, тј. да ли је оно по облику издужено, четвороугаоно или са зракастим израштајима. Треће, да води рачуна да ли је у унутрашњој структури насеља већ дошло до диференцирања посебних зона намењених одређеним функцијама или не. Насеља која од ове три категорије имају бар две заједничке могу се сврстати у једну групу. На основу овакве класификације могу се у источној Србији издвојити четири опште групе насеља градског типа, иако се у свакој од ових група јављају мање подгрупе, као што се види у табели бр. 6.

Табела бр. 6. — Класификација насеља по облику

Н а с е љ е	Јединственост или сложеност у изгледу насеља	Општи облик насеља споља	Унутрашња зонална развијеност насеља
Ниш	композитан	са зракастим продужењима	зонално најразвијенији
Пирот	композитан	са зракастим продужењима	зонално развијен
Бор	монолитан	са зракастим продужењима	"
Зајечар	композитан	трапезаст	"
Неготин	"	"	"
Велико Градиште	"	"	"
Књажевац	"	"	"
Кучево	композитно	издужено	зачетак зона
Сврљиг	"	четвороугаоно	"
Бела Паланка	композитна	трапезаста	"
Деспотовац	композитан	издужен	"
Димитровград	"	трапезаст	"
Кладово	композитно	четвороугаоно	"
Мајданпек	монолитан	издужен	"
Петровац на Млави	композитан	"	"
Минићево	композитно	издужено	неразвијене зоне
Голубац	композитан	издужен	"
Доњи Милановац	монолитан	четвороугаон	"
Брза Паланка	композитна	издужена	"
Жагубица	"	трапезаста	"
Текија	монолитна	четвороугаона	"
Бољевац	композитан	троугаон	"

Овај спољни изглед уједно је и одраз степена развоја неких насеља и показује стадијум зрелости у коме се градско насеље налази. Мада се сусреће велика разноликост међу насељима источне Србије, ипак се она могу сврстати у четири групе према стадијуму развоја њиховог спољњег облика. Прву групу чини Ниш, најразвијеније градско насеље и у најзрелијем стадијуму развоја. У другу групу долазе старе вароши које своје градске функције развијају од ослобођења Србије од Турака, тако да се то одразило и на њиховом облику, јер су то насеља са већ издвојеним зонама. У овој групи се, поред старих окружних вароши, налази и Велико Градиште, некад веома значајан извозни центар, као и Бор који је услед наглог послератног развоја врло брзо дошао у стадијум зреле вароши.

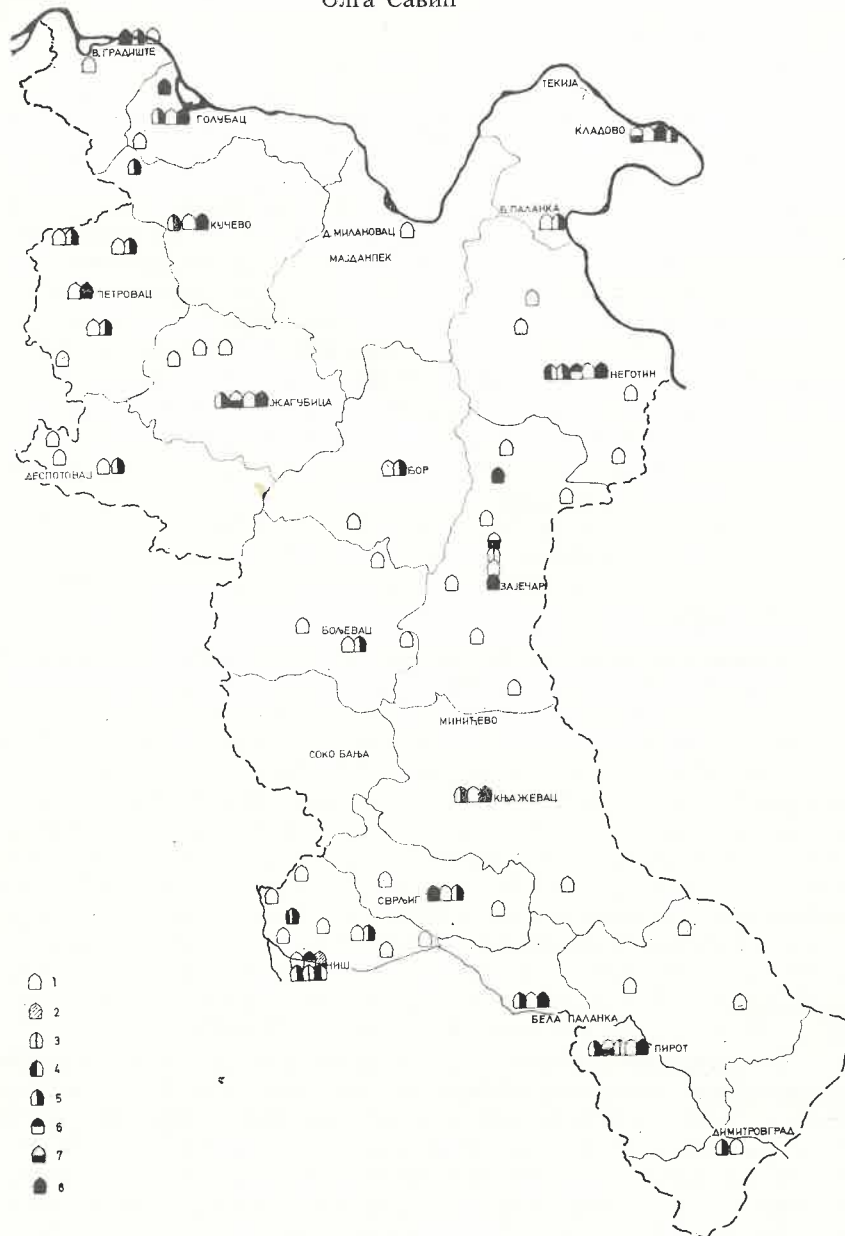
Трећу групу чине вароши које се после другог светског рата налазе у сталном напретку, економском и функционалном развоју, те се и у њима већ почињу издвајати зоне које су код појединих мање или више изражене.

И, најзад, четврту групу најмање развијених градских насеља и варошица, а код неких је развој чак у извесној стагнацији, чине насеља зонално неразвијена где је већина становништва запослена у пољопривреди.

Класификација насеља према функцијама. — Класификација насеља према функцијама може се вршити на више начина. Д. Вогелник се 1953. године међу првима подухватио овог посла, мада се и Вукова подела насеља на градове, вароши, варошице и паланке може донекле сматрати и првом функционалном поделом насеља у Србији. По Вогелнику су у Србији били градови она насеља која су имала више од 2.000 становника, а 50% укупног становништва било је пољопривредно становништво (87). Полазећи од тога, Вогелник је тада у источној Србији издвојио као градове следећа насеља: Мајданпек, Кладово, Димитровград, Бела Паланка, Велико Градиште, Кучево, Петровац на Млави, Књажевац, Неготин, Пирот, Бор, Зајечар и Ниш. По таквој категоризацији као варошице су остала следећа насеља: Доњи Милановац, Голубац, Текија, Брза Паланка, Бољевац, Сврљиг, Деспотовац, Жагубица и Минићево.

Издвојивши градска насеља, Вогелник је даљу класификацију вршио према проценту становништва запосленог у појединим делатностима узимајући при том у обзир све значајније градске делатности и функције. Он је градове класификовао тако да је уједно указао и на то да ли се насеље специјализовало у одређеној делатности, или је само ка њој оријентисано у јачој или сабијој мери, или је пак без оријентације у развоју те делатности.

Полазећи од пољопривреде као од примарне делатности, Вогелник је показао да се тада знатан део градских и варошких насеља источне Србије био специјализовао у овој привредној грани, јер су имала преко 49,1% пољопривредног становништва. У ову групу су тада улазили, према таквој Вогелниковој класификацији, Доњи Милановац, Голубац, Текија, Брза Паланка и Жагубица, иако ова на-

Ск. 13. — Размештај организација удруженог рада пољопривредног карактера

1. Пољопривредна или земљорадничка задруга 2. Пчеларска, виноградарска или задруга друге врсте 3. Завод за пољопривредна истраживања 4. Пољопривредна станица 5. Сточарско-ветеринарска станица 6. Водопривредна организација 7. Остале пољопривредне организације (расадник, пољопривредно удружење, рибокомбинат и сл.) 8. Пољопривредно добро, комбинат или њихов погон.

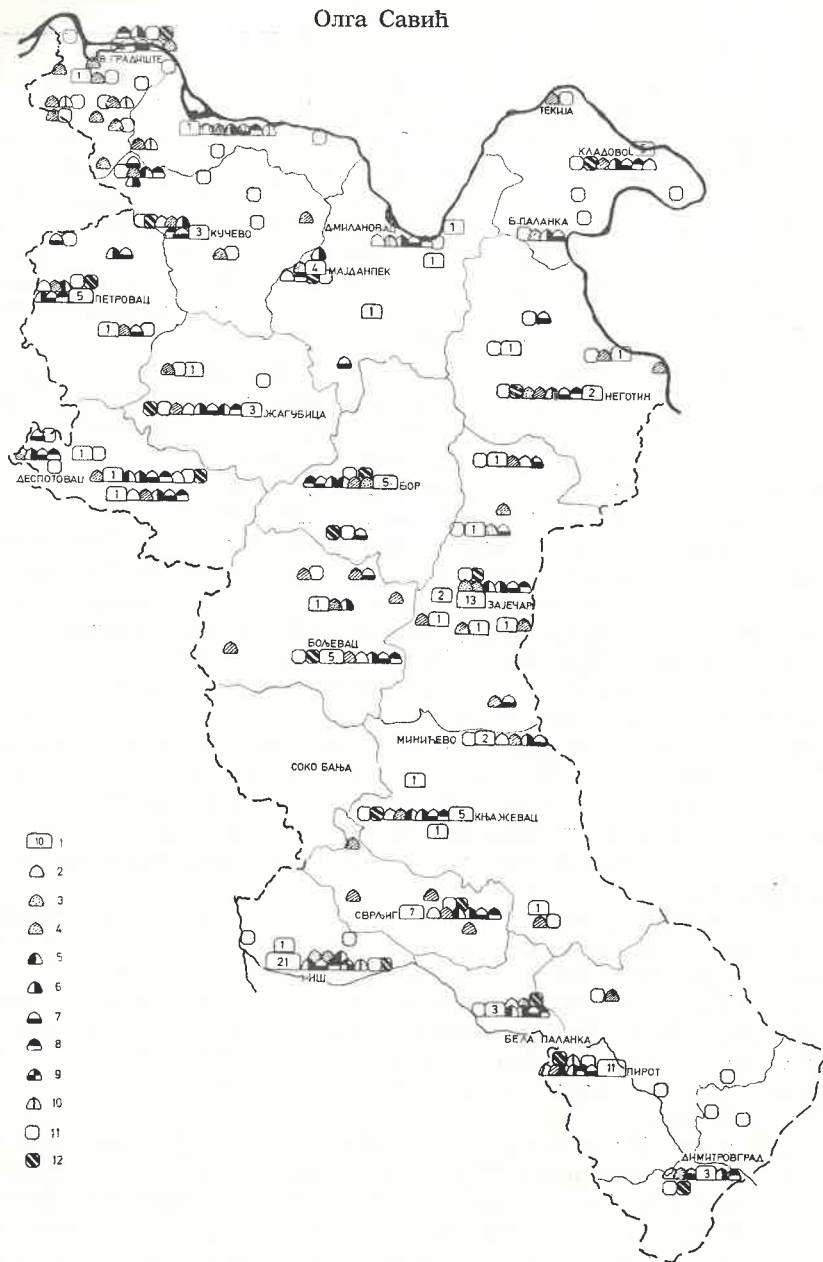
сеља тада он није разврстао као градове, а овде је спадало и Кучево. Међу градове јаче оријентисане ка пољопривреди са 38,0—49,5% пољопривредног становништва Вогелник је убројио Кладово и Петровац на Млави, а слабије су били оријентисани ка пољопривреди са 3,3—6,7% пољопривредног становништва Мајданпек, Бор и Ниш. Због тога Вогелник је издвојио као типично аграрне градове са преко 35% пољопривредног становништва Кладово и Кучево, а у тој групи би се налазила и остала насеља поменута да су се специјализовала у пољопривреди, само што их Вогелник, по својим мерилима, није сматрао градовима, јер су имали мање од 2.000 становника.

У рударству као делатности, где је преко 50% становништва радило у рудницима, специјализовао се само Мајданпек. Бор где је у рударству радило од 10,6—49,0% становништва био је само јако оријентисан у правцу ове делатности. Стога само ова два града Вогелник издваја као типично индустријска насеља, јер су рударство и индустрија чинили, по Вогелнику једну категорију.

Насеља специјализованих у прерађивачкој индустрији није било 1953. године у источној Србији, али је Ниш снажно био оријентисан у правцу развоја индустрије са 26,8—39,8% становништва. Слабо су били оријентисани ка овој делатности Кладово, Димитровград, Бела Паланка, Велико Градиште, Петровац на Млави и Књажевац, где је становништво запослено у овој индустрији износило од 1,5—4,5%. Без оријентације у правцу индустрије су били Мајданпек, Неготин и Сокобања, где је прерађивачка индустрија запошљавала мање од 1,4% становништва. Због тога је при класификацији насеља источне Србије Вогелник узео индустрију као одредницу за тип само за Ниш, али не као једину привредну делатност, јер је подједнако са индустријом у овом граду била заступљена и терцијарна делатност (услуге, управа).

У саобраћају као делатности тада је било специјализовано само једно насеље источне Србије, а то је Зајечар са 9,9% становништва. Јаче су били оријентисани у правцу саобраћаја са 6,3—9,8% становништва Кладово (као речно пристаниште на Дунаву), а затим Димитровград и Ниш. Због тога што су остале терцијарне делатности биле развијене у Зајечару, Вогелник је издвојио Зајечар као типично терцијарни град, а терцијарна делатност се јавља и као друга компонента код Ниша.

Градови Понишавља су по Вогелнику били специјализовани у занатству, јер су имали 22,3% занатског становништва. Ка занатству су јаче били оријентисани са 17,8—22,2% становништва Велико Градиште, Петровац на Млави, Књажевац и Неготин, а без оријентације, такође без заната, били су Бор и Мајданпек. Стога Вогелник Белу Паланку и Пирот издваја као типична занатска насеља, док се код Димитровграда занатство јавља упоредо са терцијарним делатностима, које му чак и предњаче, а као аграрно-занатска средишта, по њему су, Петровац на Млави и Сокобања. Занатство се као карактеристична делатност у склопу са још две делатности јавља и код Неготина, Књажевца и Великог Градишта.

Ск. 14. — Размештај индустрије, рударства, трговине и занатства

1. Индустриска предузећа (бројка показује број предузећа) 2. Једно до пет трговинских предузећа 3. Више од пет трговинских предузећа 4. Трговинске продавнице 5. Складишта 6. Пијаце 7. Вашари 8. Продавнице са стране 9. Трговинска представништва 10. Откупне станице 11. Концентрација приватних занатлија 12. Општедруштвене занатске радионице.

Са 15,9% запослених у трговини само је Велико Градиште било насеље специјализовано у овој грани привреде, а јаче оријентисано ка њој са 13,4—15,8% укупног активног становништва био је Неготин. Слабије оријентисан у правцу трговине био је Бор (3,6—6,7%). Због тога се трговина јавља као одредница за класификацију Неготина и Великог Градишта, али се поред ње као одреднице јављају још и занатство и терцијарне делатности.

Услуге су као делатност, по Вогелнику, биле значајне само за Велико Градиште и Пирот, јер су са 3,9—4,2% становништва запосленог у услугама ова два насеља била јаче оријентисана у правцу те делатности. Слабије су ка развоју услуга били оријентисани Мајданпек и Кучево са 1,0—1,8%, а без оријентације у том правцу са 0,9% био је Бор.

Управа заједно са услугама чини терцијарне делатности. Као управна средишта са преко 32,8% запослених у овој делатности били су Велико Градиште и Неготин, јаче оријентисани са 24,5—32,7% били су Кладово, Димитровград, Зајечар и Ниш, слабо оријентисан са 5,6—10,9% био је Бор, а без оријентације Мајданпек, који тада није био ни општинско средиште (5,5%).

Због тога се терцијарна делатност јавља као карактеристика у многим насељима источне Србије за њихову класификацију, уз једну или две друге карактеристичне делатности, нпр. у Нишу, Димитровграду, Великом Градишту, Неготину и Књажевцу, тј. углавном у старијим градским насељима.

Тако су у класификацији Вогелника са само једном карактеристичном делатношћу били издвојени као аграрни градови Кладово и Кучево, а у тој групи би били, да их је издвојио као градове, Жагубица, Доњи Милановац, Голубац, Текија и Брза Паланка. Индустриски градови су били Мајданпек и Бор, занатски Бела Паланка и Пирот, а терцијарни Зајечар.

Код осталих су као одреднице узете биле две по негде и три карактеристичне делатности. Са две карактеристичне делатности су били издвојени као аграрно-занатски градови Сокобања и Петровац на Млави, као терцијарно-занатски Димитровград и Књажевац, где су управа, услуге и занатство давали основни печат граду, а као индустријско-терцијарни издвојен је само Ниш код кога су индустрија и управа биле равноправне.

Три карактеристичне делатности и подједнако значајне за одређено насеље биле су одреднице за класификацију само код Великог Градишта и Неготина, који су тада били, управно-услужни, трговински и занатски центри.

Значи, у то време је било највише градова специјализованих у једној делатности, укупно 13 (Кладово, Кучево, Доњи Милановац, Голубац, Текија, Брза Паланка, Жагубица, Минићево, Мајданпек, Бор, Бела Паланка, Пирот, Зајечар). Четири насеља су имала подједнако развијене по 2 делатности (Димитровград, Књажевац, Ниш и Петровац), а само за два насеља су биле по три карактеристичне делатности (Велико Градиште и Неготин).

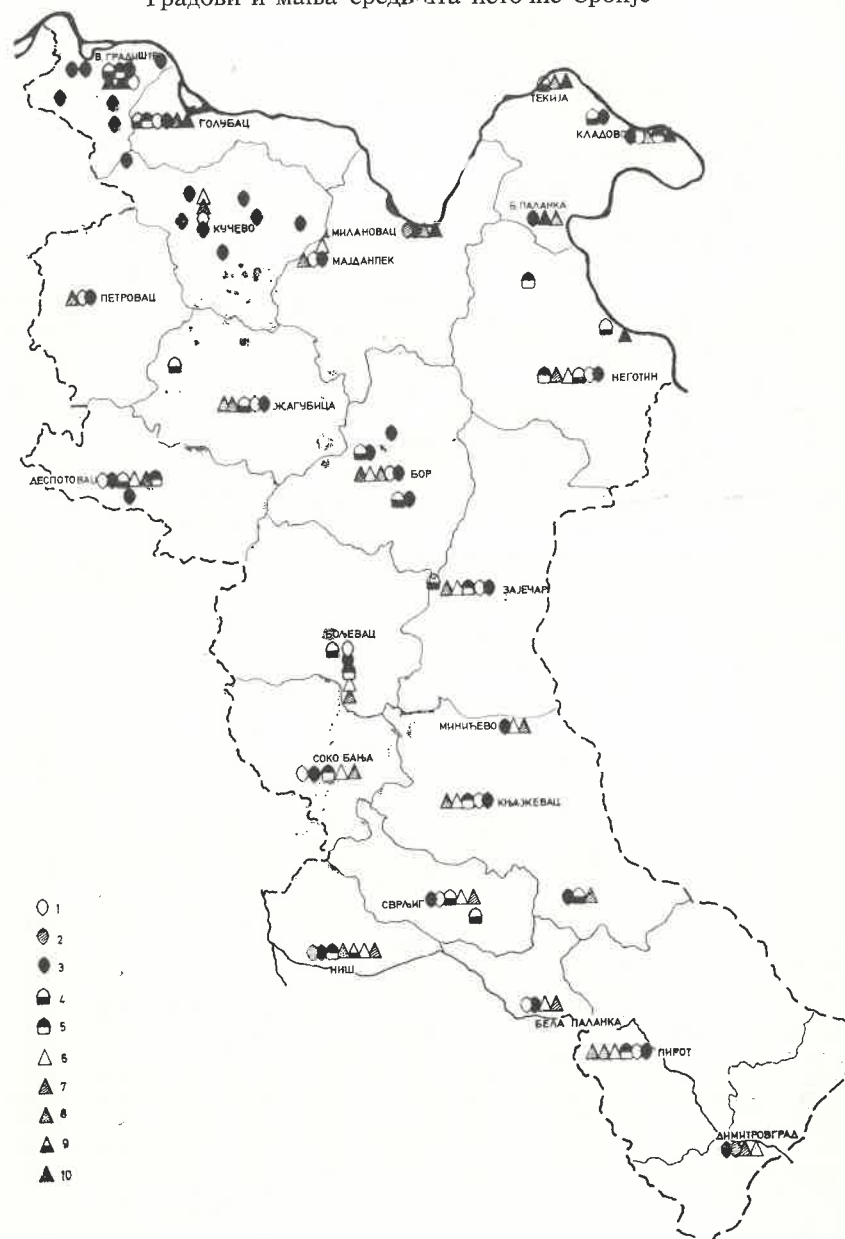
Бољевац, Деспотовац, Сврљиг и Минићево Вогелник такође није био сврстао у градове, те их није ни класификовао. По његовом критеријуму Минићево је тада било аграрно-занатско насеље, мада су и услуге и трговина запошљавале нешто више становништва. Сврљиг је био терцијарно-аграрно-занатско насеље док су остале делатности биле знатно слабије заступљене. Код Деспотовца су најјаче биле заступљене аграрна, терцијарна и трговинска делатност, док су се остале могле сасвим занемарити сем занатства. И, најзад, Бољевац, где је сеоско насеље било издвојено имао је највише терцијарног становништва, а подједнако развијену трговину и занатство, тј. био је терцијарно-трговинско насеље.

Промене до којих је дошло после 20 година у насељима источне Србије су веома велике. Покушај да се данас ова насеља класификују по функцијама полази слично као и Вогелник од тога да пољопривреда као делатност није та која карактерише градско насеље. Али како се и данас у насељима средиштима источне Србије налази још знатан број пољопривредног становништва, то се и ова делатност мора узети у обзир као први фактор ради утврђивања о каквој се врсти насеља ради, тј. да ли је насеље град, варошица или чак спада у неку нижу категорију.

Присутност шумарства ни у једном насељу није тако велика да би му дала обележје, али се ипак третира одвојено.

Узимајући у обзир остале гране делатности, пошло се од тога да су индустрија и рударство делатности које највише и најбрже утичу на измену насеља иако то нису типичне градске функције, те су и ове две делатности узете заједно. Трговина и занатство се међутим, посматрају издвојено; уз трговину иде само угоститељство, јер су то „градотворне“ делатности, а с друге стране ове делатности су и биле највише заступљене код појединих варошица пре 20 година. Као терцијарне услужне делатности узете су заједно стамбено-комунална, друштвено-државна служба и културно-социјалне службе, које се данас могу сматрати чисто градским функцијама.

Од осталих делатности грађевинарство и саобраћај су такође посебно издвојени. Иако су у грађевинарству махом запослени привремено становници неког градског или варошког насеља, који су ту дошли из других предела док траје градња. Оно се више посматра због тога што већа или мања присутност ове делатности указује на напредак или стагнацију самог насеља. С друге стране, саобраћај, иако и он запошљава један део становништва сеоских насеља, и то чешће из ближе околине насеља, даје насељу посебне карактеристике. Остале делатности, лица ван делатности и лица непознате делатности као категорије издвојене у пописима, показују више посебну одлику неког насеља и донекле његову зрелост у развоју, него што имају утицаја и значаја за функционалну класификацију неког насеља те су овде приказане укупно.

Ск. 15. — Размештај угоститељских, туристичких и саобраћајних предузећа и институција

1. Једно угоститељско предузеће 2. Више угоститељских предузећа 3. Концентрација угоститељских објеката (друштвених, приватних или обе врсте) 4. Туристичко средиште 5. Средиште туристичких агенција 6. Железничка станица 7. Аутобуска станица 8. Аутотранспортна предузећа 9. Шпедитерска предузећа 10. Речно пристаниште.

Према структури становништва (табела бр. 7), која показује где је највише радило становништво појединих насеља, градова или варошица источне Србије 1971. г., могу се ова насеља поделити у три основне групе зависно која делатност у њима преовлађује, тј. запошљава највећи број становника: а) аграрна насеља, у којима је највећи део становништва још запослен у пољопривреди; б) терцијарна, где ове делатности обухватају највећи део становништва; и в) индустријска где ова делатност предњачи заједно са рударством. У оквиру ових група издвајају се више подгрупа зависно од тога које две или три остале делатности прате ову водећу, карактеристичну.

У групи аграрних насеља, најчешће варошица, налази се осам варошица источне Србије. Према томе које се делатности јављају на другом или трећем месту по броју запосленог становништва, издвајају се две подгрупе. Прву чине аграрно-терцијарно-занатска насеља, или аграрно-занатско терцијарна насеља, у којој се ове три делатности комбинују али не увек истим редом. У њој су три насеља Жагубица, Брза Паланка и Минићево, и то прве две су аграрно терцијарно занатске, а Минићево аграрно-занатско терцијарно насеље.

Табела бр. 7. — Заступљеност појединих делатности у укупном становништву по опису 1971. године

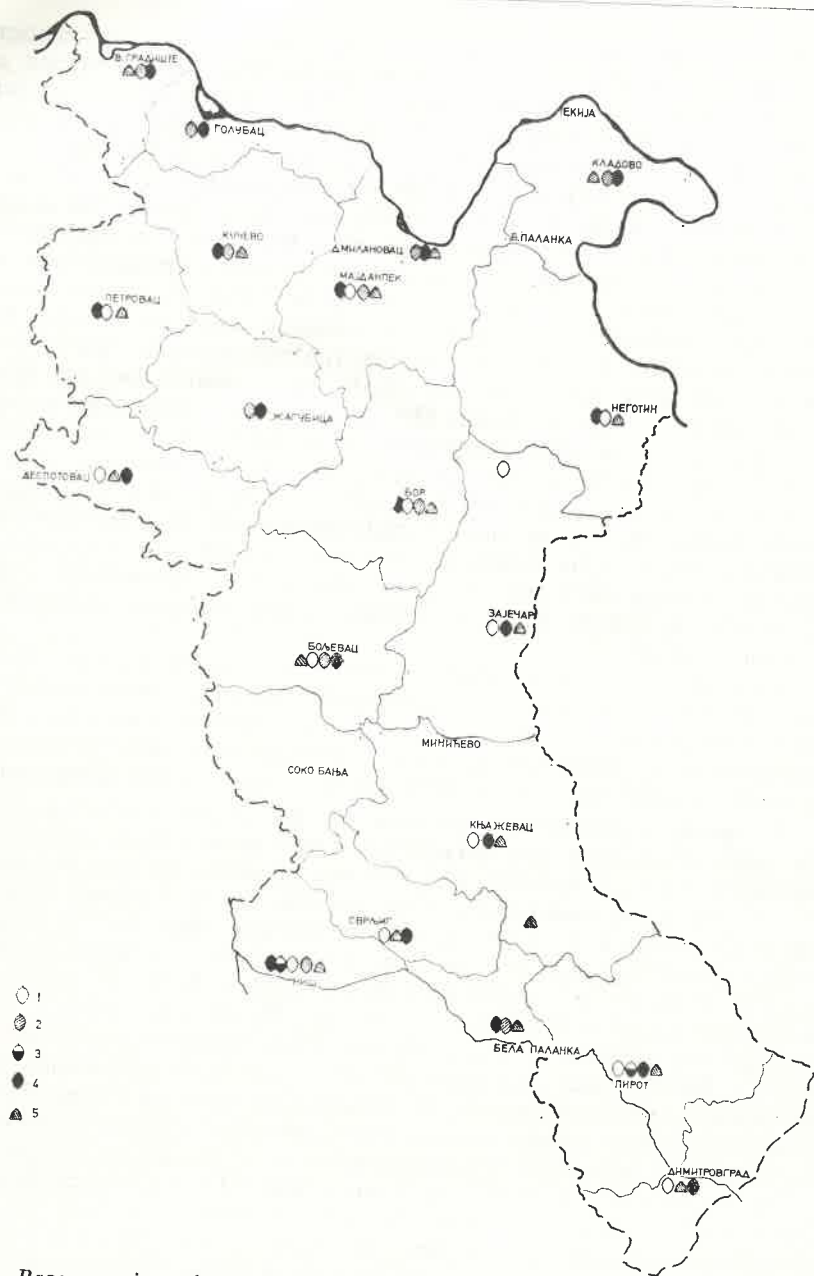
	Индустрија и рударство	Терцијарне делатности	Пољопривреда и рибарство	Трговина и услугитељство	Занатство	Саобраћај	Грађевинар- ство	Шумарство	Остало, ван делатности и непознато
Бољевац	11,9	10,4	7,8	4,4	2,8	0,9	1,3	0,8	1,3
Деспотовац	7,9	23,1	8,1	3,9	2,8	1,6	1,8	0,2	2,1
Сврљиг	20,1	6,8	8,2	2,7	5,9	1,2	1,8	0,1	1,4
Жагубица	0,9	4,2	42,3	1,9	2,7	1,9	0,3	0,2	0,5
Минићево	4,4	6,2	15,2	2,4	7,4	2,4	1,3	—	1,4
Доњи Милановац	6,3	3,9	13,5	3,3	1,7	0,7	9,2	1,2	0,4
Голубац	8,6	6,2	14,6	3,6	1,9	1,7	2,3	0,1	0,8
Текија	0,5	1,9	18,2	2,1	3,1	5,8	6,4	0,1	0,4
Брза Паланка	0,4	2,9	41,7	1,5	2,1	0,3	1,2	0,5	0,6
Зајечар	13,7	9,3	3,3	3,5	2,3	5,2	3,1	0,2	1,6
Ниш	15,4	9,1	0,6	3,7	2,9	3,04	1,4	0,03	2,4
Мајданпек	23,2	5,5	0,5	3,6	1,1	0,3	9,7	1,2	0,2
Димитровград	16,4	7,4	3,8	2,8	1,8	1,4	2,1	0,07	2,05
Кладово	6,3	6,7	3,4	4,5	2,7	2,9	11,9	0,2	0,7
Бела Паланка	7,8	5,4	7,2	2,4	4,8	2,3	1,4	0,2	1,8
Велико Градиште	7,3	9,04	4,2	5,03	4,8	1,3	1,4	0,1	1,9
Кучево	10,02	7,9	11,5	6,2	3,9	1,3	0,8	0,6	1,4
Петровац на Млави	5,8	10,3	10,4	4,4	5,3	1,02	1,3	0,1	1,5
Књажевац	15,6	8,1	7,1	3,5	2,4	1,2	2,7	0,1	1,5
Неготин	8,1	11,2	4,7	5,3	3,04	2,1	1,9	0,08	1,003
Пирот	19,8	8,7	2,9	2,4	3,1	1,5	1,9	0,1	1,6
Бор	21,7	8,2	0,5	3,8	1,4	1,1	5,5	0,04	1,3

Другу подгрупу чине насеља где се, поред аграрне делатности, на другом и трећем месту налази терцијарна или индустријска делатност, тако да су две варијанте које се овде јављају аграрно-терцијарно-индустријски или аграрно-индустријско-терцијарни град. Овде су такође три насеља источне Србије, и то Голубац и Кучево као представници прве, а Петровац на Млави као представник друге варијанте. Посебну, мада не праву подгрупу чине Доњи Милановац и Текија, код којих се на другом месту јавља грађевинарство. Међутим, како је грађевинарство као делатност само привременог карактера, а нарочито у ова два насеља, где је толико становништво радило у грађевинарству само док је вршено пресељење ових насеља на нови положај, то су овде, поред грађевинарства, узете у обзир и трећа и четврта делатност по броју запослених. Ако се занемари грађевинарство, онда се Доњи Милановац може уврстити у аграрно-индустријско-терцијарну варијанту, због тога што се последњих година индустрија почела да развија у његовој околини а један већи део становништва ради у Мајданпеку. Текија је овде издвојена као засебна подгрупа, јер се после грађевинарства код ње јављају као значајније делатности саобраћај и занатство. Ово је последица дуго-трајне и специјалне улоге коју су обављали становници варошице у пловидби Дунавом. Тако је Текија данас аграрно, саобраћајно и занатско насеље.

Као што се види у аграрној групи насеља нашли су се заједно дугогодишњи административни центри, трговинско-занатског карактера, у којима је дуго времена па и сада већину укупног становништва чинило пољопривредно становништво, и у којима се, због неразвијеног саобраћаја, индустрија почела да развија веома касно.

У групу терцијарних градова долазе свега 4 насеља, али се и овде могу издвојити две подгрупе. Тако прву групу чини типично терцијарно насеље Деспотовац, где ове делатности запошљавају скоро $\frac{1}{4}$ његовог становништва, а на другом месту по броју запослених је пољопривреда а индустрија тек на трећем. Ово долази због специјалног карактера овог насеља које служи као услужни здравствено-школски центар за околна рударска насеља. У другој подгрупи су остала три насеља: Неготин, Кладово и Велико Градиште, у којима се на другом и трећем месту јављају индустрија и трговина. За разлику од Деспотовца, где терцијарне делатности упошљавају готово троstrуко већи број лица него делатности које их следе, Неготин и Велико Градиште имају далеко мање разлике у броју становништва упосленог у терцијарним делатностима и индустрији, док је разлика између индустрије и трговине нешто већа. Тако се овде може говорити о трима подједнако заступљеним делатностима које ова насеља обављају. У Кладову је учешће терцијарне делатности и индустрије готово подједнако. Грађевинарство које је овде због изградње бране, док је било у току, било на првом месту овде се занемарује, тако да се као трећа грана сматра трговина. Мада наглим развојем индустрије који је овде уследио после изградње бране, ово се насеље већ сада приближава трећој индустријској групи насеља.

Ск. 16. — Размештај грађевинских и стамбено-комуналних организација удруженог рада

1. Грађевинско предузеће 2. Грађевинска предузећа са стране 3. Пројектантске организације 4. Грађевинари — приватници 5. Стамбено-комунална предузећа.

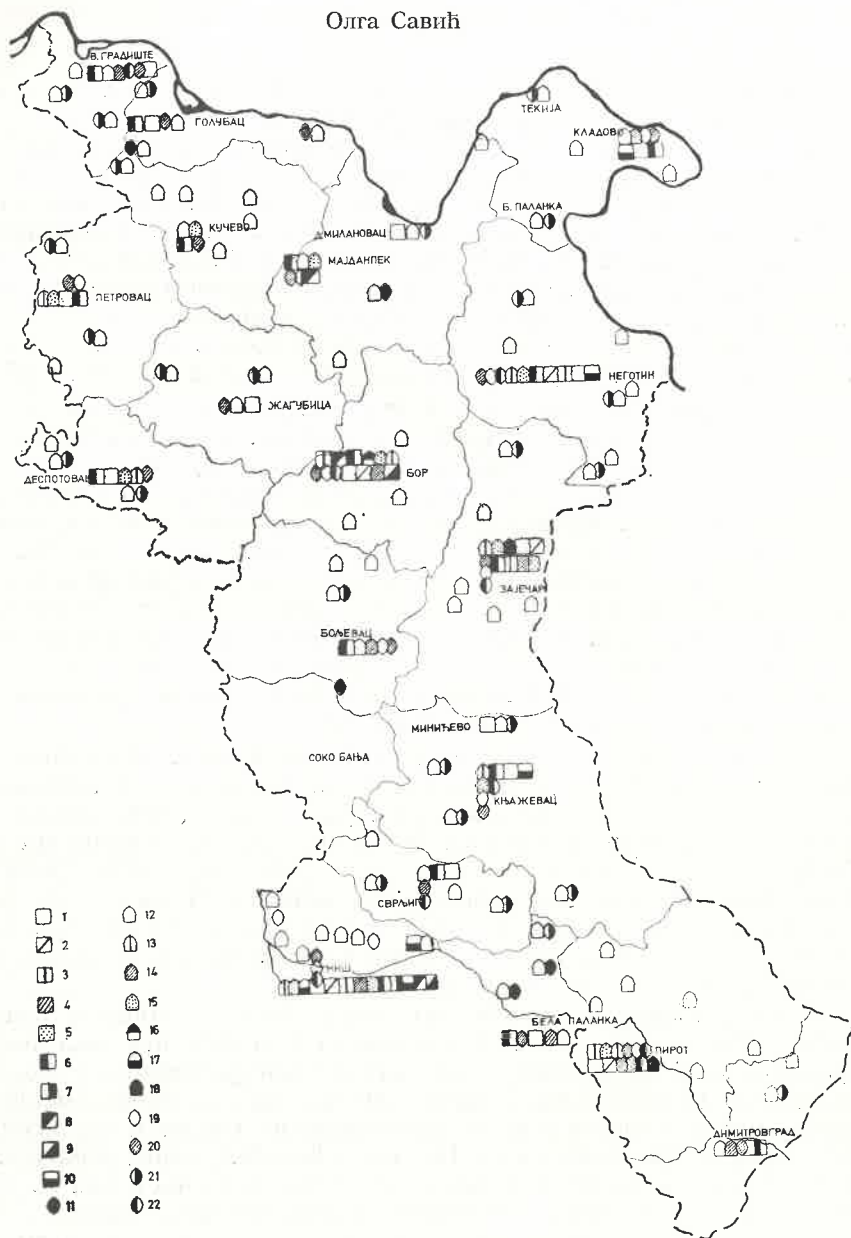
Трећу и највећу групу насеља чине индустријски градови. Пошто највећи део становништва ових насеља ради у индустрији, она је та која даје основну боју њиховој привреди и функцијама. И овде се издаваја неколико подгрупа. Тако код градова где се индустрија јавља као новија, најчешће после другог светског рата настала привредна делатност, на друго или треће место долазе терцијарне или аграрне делатности. Стога се ова подгрупа издаваја као индустријско-терцијарно-аграрна односно индустријско-аграрно-терцијарна подгрупа. Првој варијанти припадају Бољевац, Димитровград и Књажевац, развијенија градска средишта, а у другу долазе Сврљиг и Бела Паланка, те тако ова подгрупа обухвата пет насеља источне Србије.

Осим ове издавајају се још три подгрупе тако да их је укупно четири у категорији индустријских градова. У две подгрупе долази само по једно насеље. Тако на пример Зајечар, где се поред индустрије, терцијарних делатности, саобраћај јавља као карактеристичан фактор, јер је Зајечар веома важна саобраћајна раскрсница источне Србије, а посебно тимочке долине, саобраћај улази као одређеница за његову класификацију у индустријски терцијарно и саобраћајно насеље. За разлику од Зајечара Пирот као традиционално занатско насеље чини посебну индустријско-терцијарно-занатску подгрупу, где се, поред индустрије и терцијарних делатности, и занатство јавља као карактеристична делатност, што је природно за ово насеље чувено од давнина по занатству.

Четврту подгрупу чине три последња насеља Мајданпек, Бор и Ниш. Због тога што се грађевинарство јавља као привремено обележје нешто наглијег њиховог развоја, у Бору и Мајданпеку је ова делатност занемарена иако се јавља на другом односно на трећем месту по броју запослених, те су они сврстани у исту групу где и Ниш. Поред индустрије, терцијарних делатности, кад се изузме грађевинарство, трговина се код сва три насеља јавља на трећем месту по броју запослених. Тако је карактеристика ове групе индустријско-терцијарно-трговинска насеља.

Мада оваква класификација показује само донекле значај извесних привредних грана и делатности у одређеним насељима, она ипак показује да је дошло до знатне трансформације у последњих 20 година. Те се измене јасније уочавају ако се поред учешћа појединих делатности у укупном становништву укаже и на разлике између водеће три делатности. Њихов међусобни однос показује да ли се у неком насељу издаваја једна одређена делатност или се упоредо развијају две или више подједнако значајних делатности.

Тако се као изразито аграрна насеља могу издвојити Жагубица са 42,4% и Брза Паланка са 41,7% пољопривредног становништва (у односу на укупно), јер у њима нешто мање од половине укупног становништва ради у пољопривреди. Остале делатности запошљавају десет па и двадесет пута мање становника. Тако је однос броја запослених у пољопривреди и делатностима које за њом следе у Жагубици 10:1, а у Брзој Паланци чак 20:1. Такав однос указује да су

Ск. 17. — Размештај културних, просветних и здравствених установа

1. Библиотека 2. Музеј 3. Архив 4. Новинска установа 5. Позориште 6. Раднички универзитет 7. Оркестар 8. Радио станица 9. Научни институт 10. Галерије и сликарске колоније 11. Секторска амбуланта 12. Једна основна школа 13. Више основних школа 14. Једна средња школа 15. Више средњих школа 16. Један факултет 17. Више факултета 18. Центар за студирање 19. Болница 20. Дом здравља 21. Здравствена станица 22. Специјалистички диспанзери.

ово изразита пољопривредна насеља те их треба издвојити у засебну групу аградних насеља.

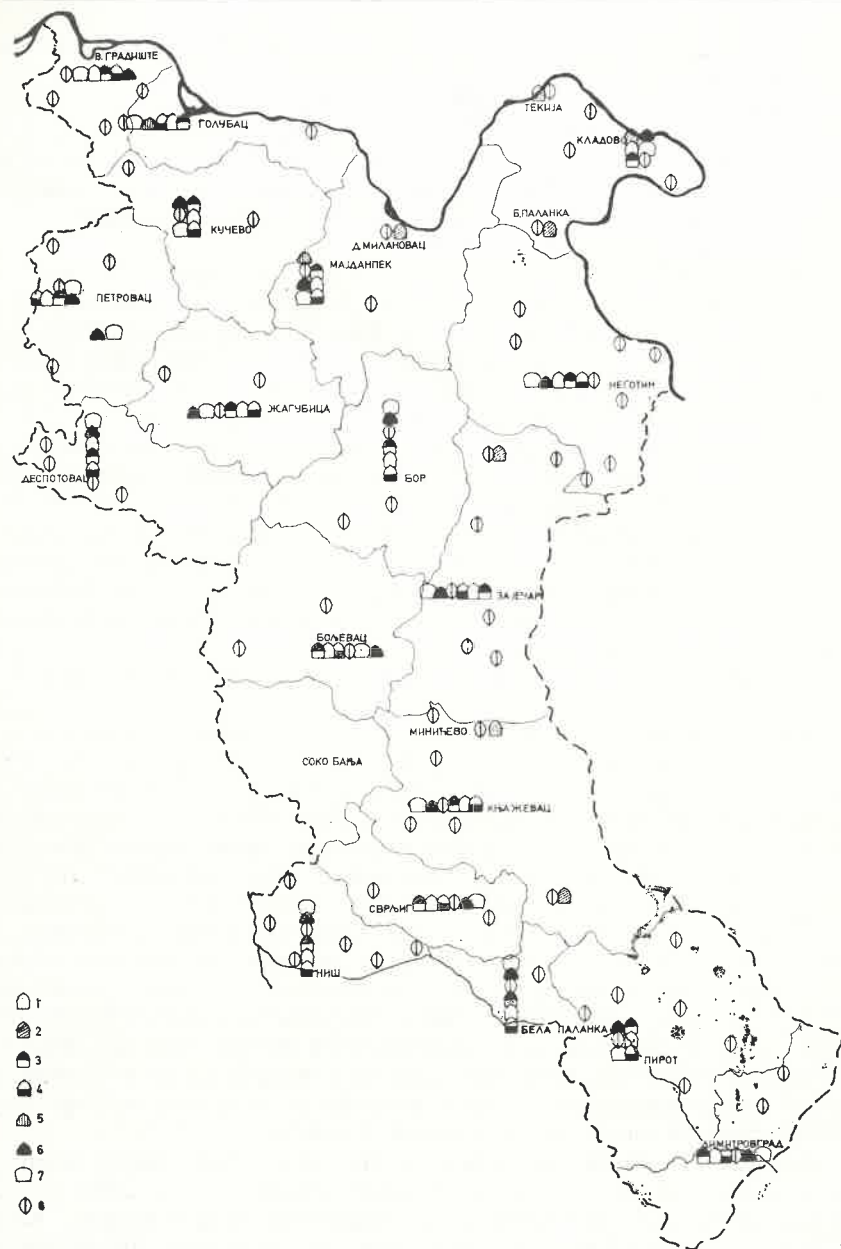
У Милићеву се пољопривреда и следећа делатност по броју запослених налазе у односу 2:1, тј. у пољопривреди ради двоструко више становништва него у занатству. Разлика између занатства и терцијерне делатности која за њим следи као трећа је минимална, тако да се за ово насеље може рећи да је полифункционално са преовлађујућом пољопривредном делатношћу.

Ове разлике између најбројније и следеће, друге односно треће по броју запослених делатности још су мање у градовима аграрно-индустријске подгрупе као што су Голубац, Кучево и Петровац на Млави. У Голубцу је однос између прве и друге по броју запослених делатности 1,7:1, у Кучеву 1,1:1, а у Петровцу 1:1. Разлике између друге и треће делатности су такође минималне и износе 1,3:1 у Голубцу, 1,2:1 у Кучеву и 1,3:1 у Петровцу на Млави, што показује да у њима готово и нема разлике у значају појединих делатности и да се не јавља преовлађујућа делатност, него да су пољопривреда, и индустрија и терцијерне делатности приближно истог значаја.

У Доњем Милановцу и Текији тај је однос нешто другачији. Пошто се изузме грађевинарство, које је због своје привремености недовољно карактеристична делатност и само привремено функционално обележје насеља, однос између прве и друге делатности је 2,1:1, а између друге и треће 1,7:1 у Доњем Милановцу, а у Текији 3,1:1 и 1,8:1.

Тако се као закључак намеће да се у групи насеља где је највећи број запослених у пољопривреди и која су претходно сврстана у категорију аграрних насеља само за два насеља може рећи да су типично аграрна и то за Жагубицу и Брзу Паланку. Три насеља из ове групе су са преовлађујућом аграрном функцијом, јер у пољопривреди ради двоструко и троструко више становништва него у првој следећој по броју делатности. Ово већ нису типично аграрна насеља него полифункционална са преовлађујућом аграрном функцијом. И остала насеља ове групе су полифункционална, само код њих се две, прва и друга по реду делатности, јављају готово подједнако заступљене, док трећа нешто заостаје за њима. Поред аграрне обично је јаче заступљена индустријска и терцијерна делатност. Овакав однос између три прве делатности показује да су поједине делатности у овим насељима у току развоја а то иде у прилог пораста њиховог централног или средишног значаја.

У групи терцијарних градова постоји такође само једно типично терцијарно насеље, а то је Деспотовац, где је 23%, тј. близу $\frac{1}{4}$ становништва запослено у терцијарним делатностима. Кладово, Неготин и Велико Градиште нису насеља са неком типичном делатношћу. Однос између појединих делатности прве и друге и друге и треће у Неготину је 1,3:1 односно 1,5:1, у Великом Градишту 1,2:1 и 1,4:1, а у Кладову 1,0:1 односно 1,4:1, што указује на њихову функционалну уједначеност, тј. полифункционалност, само што се две прве делатности издвајају нешто јаче од треће.

Ск. 18. — Размештај управних, банкарских и осталих установа, друштвених организација, као и поштанских установа

1. Општинско средиште 2. Месна канцеларија 3. Државне установе (суд и др.) 4. Друштвене организације 5. Једна филијала банке 6. Више филијала банке 7. Остале установе (царинарнице, осигуравајући заводи, заводи за урбанизам и др.) 8. Пошта.

У групи са најбројнијим становништвом запосленим у индустрији као типично индустријско насеље једино је Мајданпек, где индустрија запошљава $\frac{1}{4}$ становништва. Однос према следећој делатности ако се изузме грађевинарство је 4:1, а однос између друге и треће 1,6:1, што указује да је ово монофункционално насеље, индустријског карактера где се остале делатности тек почињу да развијају.

Бор који је такође потекао од рударског насеља није више данас типично индустријски град иако је то био 1953. године. Иако је индустријско становништво у Бору и данас најбројније и стоји у односу 2,6:1 према следећој терцијарној делатности, а однос између друге терцијарне и треће комерцијалне (трговинске) делатности је 2,4:1, Бор је развојем индустрије, просветно-културних и здравствено-социјалних делатности, с једне, и трговинског значаја, с друге стране, престао да буде типично монофункционално насеље и постао значајан полифункционални центар. У њему индустрија и данас преовлађује али је и значај терцијарних делатности и трговине све већи и разноврснији. Нешто су веће разлике између друге и треће делатности код Бора отуда што је грађевинарство, које је овде занемарено, на трећем месту.

И за остале градове из групе где преовлађује индустријско становништво односи између прве и друге, друге и треће и прве и треће делатности су следећи:

	Прва : другој	Друга : трећој	Прва : трећој
Бољевац	1,1:1	1,3:1	1,5:1
Димитровград	2,2:1	2,9:1	4,3:1
Књажевац	1,9:1	1,1:1	2,1:1
Зајечар	1,4:1	1,7:1	2,6:1
Пирот	3,4:1	2,6:1	6,3:1
Сврљиг	2,4:1	1,1:1	2,8:1
Ниш	1,6:1	2,4:1	4,1:1
Бела Паланка	1,0:1	1,3:1	1,4:1

Тако подједнак значај код све три делатности може се запазити код Бољевца и Беле Паланке, те су ово два полифункционална индустријско-терцијарно-пољопривредна односно индустријско-пољопривредно-терцијарна насеља чији развој несумњиво иде у правцу развоја индустрије. У осталим насељима из ове групе изразитије су разлике између прве и треће делатности, у неким чак и између прве и друге, тако да су то полифункционална средишта са преовлађујућом индустријом или иза индустрије и неке друге делатности трећа више заостаје. Индустрија се нешто више развила у односу на другу и трећу делатност само у Пироту и Сврљигу, тако да су они полифункционална средишта чији је развој усмерен у правцу јачања индустрије која и сад већ преовлађује. У Пироту она преовлађује над терцијарним делатностима и занатском, а у Сврљигу над пољопривредом и терцијарним делатностима. У свим осталим разлике из-

међу друге и треће, односно између прве и треће су веће него између прве и друге, што показује да се уз индустрију снажније развија терцијарна делатност у тим насељима, а да трећа, обично раније карактеристично обележје насеља, сад већ почиње да заостаје за њима.

Тако се у функционалној класификацији ових насеља диференцира много више различитих група насеља када се поред бројне вредности становништва запосленог у првој, другој и трећој делатности и њиховог учешћа у укупном становништву, узме у обзир и њихов међусобни однос. Типови насеља су приказани у доњем прегледу, где су за поједине делатности употребљени ови симболи: А — пољопривреда, З — занатство, И — индустрија, Т — терцијарне делатности, С — саобраћај и К — трговина.

Жагубица	А	Деспотовац	Т	Мајнадпек	И
Брза Паланка	А	Кладово	ТИ-К	Сврљиг	И-АТ
Минићево	А-ЗТ	Неготин	ТИ-К	Пирот	И-ТК
Доњи Милановац	А-ИТ	Велико Градиште	ТИ-К	Бор	И-ТК
Текија	А-СЗ			Бољевац	ИТА
Кучево	АИ-Т			Димитровград	ИТ-А
Петровац на Млави	АТ-И			Књажевац	ИТ-А
Голубац	АИ-Т			Зајечар	ИТ-С
				Ниш	ИТ-К
				Бела Паланка	ИАТ

Оваква класификација показује да је најмања заступљеност функција код пет првих насеља из аграрне групе, јер су ово истовремено најмање урбанизована и најслабије привредно развијена насеља, те је у њима пољопривредна функција још изразита или преовлађујућа. Следећа три насеља где се пољопривреда јавља у комбинацији са индустријом, односно терцијарним делатностима, а нешто више заостаје опет једна од њих, такође су насеља чије су функције тек у развоју, а развој њихов било у већој било у мањој мери уследио је тек последњих деценија.

Насеља где преовлађују терцијарне делатности, односно индустрија су свакако достигла већи степен развоја и урбанизације и могу се окарактерисати као функционално развијенија мада ни овде то није увек случај као што показују примери Мајданпека и Деспотоваца, једнострано развијених насеља. Интересантно је да су оба насеља потекла из рударских центара. Прво је и данас рудник, а друго управно и школско средиште за околна рударска насеља, што се може сматрати као узрок данашње њихове једностраности, мада су код Деспотоваца баш заступљене тзв. градотворне терцијарне делатности. Остала насеља су углавном полифункционална, са различитим комбинацијама увек присутне индустријске и терцијарне делатности са трговином, саобраћајем, пољопривредом и занатством као трећом заостајућом функцијом. Само у Бољевцу и Белој Паланци су све три функције подједнако заступљене. Подједнака развијеност функција ова два насеља, а поготово што је у оба случај једна од функција пољопривреда, показује да су ово и мање урбанизована насеља и да су им се поједине функције почеле развијати тек после

другог светског рата. У осталим насељима полифункционалног карактера преовлађују углавном две функције, индустријска и терцијарна, док се само у два већа и једном мањем насељу индустрија јавља као преовлађујућа у односу на следеће две. Ово је у Бору последица његовог изузетно великог индустријског значаја, а и стога што је ово насеље веома дуго егзистирало само као рудник. Пирот и Сврљиг, с друге стране, као насеља која се развијају у сфери великог терцијарног и истовремено снажног индустријског средишта Ниша, развијају у ново време нешто снажније индустрију, и то често погоне нишке индустрије.

При класификацији на основу броја запослених у различитим делатностима треба имати на уму да је активно становништво у овим насељима најчешће мање од 50% њиховог укупног становништва. То се види из табеле бр. 8 у којој је на основу пописа из 1971. године приказан међусобни однос активног и издржаваног становништва као и лица са личним примањима, три основне категорије становништва, и њихово учешће у укупном становништву.

Табела бр. 8. — Преглед активног и издржаваног становништва и лица са личним примањима према попису из 1971. г.

Н а с е љ е	С т а н о в н и ш т в о						
	Укупно	а к т и в н о		лица са личним примањима		издржавано	
		број	% од ук.	број	% од ук.	број	% од ук.
Бољевац	2523	1086	42,6	209	8,3	1228	48,7
Сврљиг	3486	1697	48,7	166	4,8	1623	46,5
Деспотовац	2653	1196	45,1	158	5,9	1299	49,0
Жагубица	3591	2094	58,3	99	2,7	1398	38,9
Минићево	914	390	42,7	79	8,6	445	46,7
Доњи Милановац	2595	1089	41,4	213	8,2	1293	49,8
Голубац	1779	719	40,4	126	7,1	934	52,5
Текија	1342	531	39,5	76	5,7	735	54,8
Брза Паланка	1668	967	57,9	55	3,3	646	38,7
Зајечар	27599	11804	42,7	2310	8,4	13485	48,9
Ниш	127654	50733	39,7	10458	8,2	66463	52,1
Мајданпек	8065	3684	45,5	350	4,3	4031	49,9
Димитровград	5488	2122	38,7	298	5,2	3068	55,9
Кладово	6957	2812	40,4	274	3,9	3871	55,6
Бела Паланка	5772	1960	33,9	360	6,2	3452	59,8
Велико Градиште	4075	1529	37,5	509	12,5	2037	49,9
Кучево	4441	1997	44,9	310	7,2	2134	48,0
Петровац на Млави	6231	2611	41,9	573	9,2	3047	50,5
Књажевац	11249	4833	42,9	986	8,8	5430	48,3
Неготин	11166	4300	38,6	1046	9,1	5820	52,1
Пирот	29298	11885	40,6	1753	5,9	15660	53,5
Бор	20118	13007	64,7	1244	6,2	14867	74,0

Из табеле се види да је активно становништво само у три насеља бројније од издржаваног, и то у Жагубици, Брзој Паланци и Сврљигу. У прва два активно становништво прелази половину укупног, а у Сврљигу је нешто мање од половине. Међутим, ако се узме

у обзир да су издржавана лица у већини случајева чланови породице активног дела становништва (који их издржавају), та чињеница није од већег утицаја на функционалну класификацију насеља, јер ту већи део обухвата младо и недорасло становништво. Чињеница да се у два претежно аграрна насеља налази процентуално највише заступљено активно становништво је врло интересантна. Може се објаснити тиме што пољопривреда запошљава породицу у целини, те се на тај начин број издржаваних лица смањује, односно млађи чланови породице постају раније активни учесници.

Више од половине укупног становништва чине издржавана лица у Голупцу, Текији, Нишу, Димитровграду, Белој Паланци, Петровцу на Млави, Неготину и Бору, тј. како у старим градским насељима, тако и у варошицама и указује на нешто већи значај школа или неких других спољних функција одређеног средишта и произилази махом од већег броја ученика у овим насељима, али не искључују се ни друге могућности.

Трећа категорија из табеле 8 показује присутност некадашњег активног становништва које данас прима пензије или неки вид социјалне помоћи и истовремено делује у извесној мери на класификацију ових насеља. Ово долази отуд што је број ових лица некад већи и процентуално јаче заступљен у укупном становништву од броја запослених у оним гранama делатности које су утицале да се неко насеље сврста у одређену категорију или се налази на другом односно на трећем месту по броју лица које обухвата у одређеном насељу, или је по броју одмах после три водеће карактеристичне делатности. Стога се осећа утицај овог становништва, према чијем учешћу се насеља могу сврстати у четири категорије:

% већи него код 3 каракт. делатности	% већи него код II каракт. делатности	% већи него код III каракт. делатности	% мањи него код 3 водеће делатности
Велико Градиште	Минићево Брза Паланка Књажевац Неготин Цирот Д. Милановац	Болевац Голубац Зајечар Ниш Мајданпек Димитровград Бела Паланка Петровац на Млави Бор	Сврљиг Деспотовац Жагубица Текија Кладово

Број овог становништва преовлађује, као што се види из прегледа, у Великом Градишту, где поред његове раније класификације као ТИ-К насеља (терцијарно-индустријско-трговинског), треба ставити на прво место његова функција места за одмор (О). Ово је из разлога што се поред некад активног становништва самог насеља због дунавског језера и његовог туристичког значаја овде досељава иста категорија становништва и из других насеља, те ово насеље добија и неке одлике туристичког одмаралишта. На другом односно на трећем месту

се ова категорија налази у насељима где се извесне делатности индустријског и терцијарног карактера постојале и раније, па се један део тог, некад активног становништва задржао у њима, али као неактиван. Стога се код њих као ни код последње групе са најмањим процентом оваквог становништва не може и не сме да мења њихова класификација додавањем нове туристичке функције одмаралишта.

Осим ове, да је назовемо унутрашње класификације насеља по функцијама, арх. Б. Којић је — полазећи од тога да за класификацију насеља по функцијама није значајан проценат непољопривредног становништва нити пак њихова величина (тј. укупан број становника), него „број и врста функција које насеље врши у односу на друге категорије и на целу територију” — издвојио пет различитих категорија насеља градског типа: градове, вароши, варошице — велике, средње (праве) и мале (98, 207—211. и 99, 13—14. и 30—33). Пошто се оваква класификација заснива на значају спољних функција градских средишта, може се назвати спољна функционална класификација за разлику од прве унутрашње.

По његовој класификацији, у градове који имају највећи број функција и чији је спољни домет највећи (10.000 m²) долазио је 1965. г. само Ниш. Вароши су средишта значајних просветних, здравствених, техничких и других установа, чије се функције простиру на широј територији и у источној Србији овој категорији припадају некадашње окружне вароши Зајечар, Неготин и Цирот. Сва остала насеља су 1965. г., по Којићевом мишљењу, била варошице, тј. насеља градског типа, прелаз између села и градова и најразноликије. На прелазу између вароши и варошица као велике варошице које су наследиле неке одлике старих вароши, а и данас се тако развијају, Којић је 1965. г. издвојио Мајданпек, Бор и Књажевац. У тој групи би требало да је и Димитровград, мада га Којић није помињао. У групу средњих или правих варошица које непосредно опслужују већи број села у источној Србији били су Голубац, Текија, Велико Градиште, Петровац на Млави, Жагубица, Деспотовац, Доњи Милановац, Кучево, Кладово и Бела Паланка. Сврљиг, Болевац и Брза Паланка долазили су у групу малих варошица и тешко их је издвојити од сеоских варошица у коју је категорију уврштено Минићево (85).

Сматрајући да се број спољних функција и ширине њиховог домета одражава и на степен урбанизације, односно пораст непољопривредног становништва, као и на укупан пораст становништва у неком насељу средишту, не треба ни те факторе пренебећи при спољној класификацији насеља источне Србије. Нарочито нагли развој градских средишта источне Србије после 1965. године изменио је значај и домет извесних функција спољног карактера у нашим насељима и тиме је дошло до извесног померања у ранијој Којићевој класификацији, односно систематизацији ових насеља.

Те промене су следеће:

Бор и Књажевац долазе у групу вароши, мада их је Којић окарактерисао као велике варошице. Ова два насеља су обласна среди-

шта као и Пирот, Зајечар и Неготин, пошто имају знатан број спољних функција чији домет прелази границе њиховог општинског подручја.

Померања има у групи великих варошица. У овој категорији су данас и Кладово, Петровац, Бела Паланка, Велико Градиште и Кучево. Спољне функције ових насеља прелазе у већој или мањој мери општинске границе, али то још нису права обласна средишта.

Средње, односно праве варошице су Сврљиг, Жагубица, Деспотовац, Доњи Милановац, Болевац и Голубац, чији су утицаји сведени на њихова општинска подручја, док се Текија, Брза Паланка и Минићево налазе у групи малих варошица, јер се домет њихових спољних функција своди на неколико оближњих насеља.

САВРЕМЕНА ТРАНСФОРМАЦИЈА И УРБАНИЗАЦИЈА

Урбанизација је основно обележје савремене трансформације већине градова и варошица источне Србије, које се јављају као централна насеља за околну област. То је, пре свега, смањење пољопривредног становништва, до кога долази услед великог прилива индустријског радништва у наше градове и истовременог великог развоја индустрије у њима. Чак ни неурбанизована насеља са великим процентом пољопривредног становништва нису избегла овим утицајима, а то се код њих види у знатном опадању пољопривредног становништва последњих двадесет година, иако оно још преовлађује, и порасту непољопривредног становништва.

Ако се као степен урбанизације узме однос пољопривредног становништва неког насеља према његовом укупном становништву, а по Маџуриним мерилима се при том узима у обзир и величина насеља (96, 60), онда се као неурбанизована насеља на територији источне Србије још могу сматрати насеља од 2.000 становника, где је проценат непољопривредног становништва мањи од 90% укупног становништва као што је случај са Текијом (68%), Брзом Паланком (33%), Минићевом (76%), Голупцем (75%). Ова насеља се ни по броју становника ни по учешћу непољопривредног становништва у њима не могу сматрати урбанизованим, него се налазе у категорији варошица. Доњи Милановац, који има преко 2.000 становника, али је учешће непољопривредног становништва у њему свега 73% укупног становништва, такође је недовољно урбанизовано насеље. Болевац са 88% и Деспотовац са 87% непољопривредног становништва у односу на укупно становништво нису такође достигли степен урбанизације који бих их квалификовао као градска насеља, иако је степен урбанизације ових насеља знатно порастао последњих година и близу је карактеристичне вредности од 90%, како ју је одредио Маџура. Потребан степен урбанизације који би је уврстио у градове нема ни Жагубица, иако има преко 3.000 становника, у којој је свега 35% укупног становништва непољопривредно, што је последица још

великог броја индивидуалних пољопривредних произвођача. По Vogelниковој класификацији, међутим, пошто Доњи Милановац, Болевац и Деспотовац имају преко 2.000 становника, од чега је преко 50% непољопривредно, достигли су ниво градског насеља и могу се уврстити у градове. Остала су насеља достигла степен урбанизације који их квалификује у градове, јер проценат непољопривредног становништва у односу на њихову укупну величину је толики да већ представљају градска насеља. Тако се у групи од 3—10.000 становника од чега је и преко 70% непољопривредно становништво налазе Петровац са 82%, Бела Паланка са 84%, Сврљиг са 87%, Велико Градиште са 91%, Кладово, Димитровград и Кучево са 92% и Мајданпек са 99% непољопривредног становништва.

Највећи степен урбанизације су достигли већи градови источне Србије са више од 10.000 и 15.000 становника, код којих је нужно да имају 40 односно 30% непољопривредног становништва. Они су тај проценат скоро удвостручили, тако да Књажевац има 87%, Неготин 90%, Зајечар 94%, Пирот 95% а Бор и Ниш по 99% непољопривредног становништва што указује на велики степен урбанизације ових насеља.

Највише урбанизована насеља источне Србије су данас Ниш, Бор и Мајданпек, јер су са 1% пољопривредног становништва. За њима следе старе окружне вароши као и средњи центри овим редом: Пирот, Зајечар, Димитровград, Кладово, Кучево, Велико Градиште, Неготин, Књажевац, Сврљиг, Бела Паланка и Петровац, ако се узме у обзир однос пољопривредног и непољопривредног становништва у тим насељима. У случају када се узме у обзир и величина насеља овај редослед је нешто другачији. На првом месту су опет Ниш и Бор, а за њима следе Пирот, Зајечар, Неготин и Књажевац. После ових најбројнијих насеља на првом месту је Мајданпек, а после њега Димитровград, Кладово, Кучево, Велико Градиште, Сврљиг, Бела Паланка и Петровац на Млави.

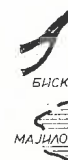
У којој мери урбанизованост насеља зависи од средине у којој се налазе, види се из табеле бр. 9, где је приказан степен урбанизације општина која окружују ова насеља. Из табеле се види да су највише урбанизована насеља у области где је знатно смањено пољопривредно становништво, тј. углавном на територији оних општина где је више од 50% укупног становништва непољопривредно становништво. У оваквим општинама се налазе углавном сва градска насеља са 1—6% пољопривредног односно са 94—99% непољопривредног становништва.

Табела бр. 9. — Степен урбанизације градских средишта и општина у којима леже на основу пописа из 1971. године

Општина	% пољ. становништва	% непољ. становништва	Град варошица	% пољ. становништва	% непољ. становништва
Ниш	15	85	Ниш	1	99
Бор	24	76	Бор	1	99
Пирот	46	54	Пирот	5	95
Зајечар	47	53	Зајечар	6	94
Мајданпек	47	53	Мајданпек	1	99
Мајданпек	47	53	Доњи Милановац	27	73
Димитровград	54	46	Димитровград	8	92
Бела Паланка	56	44	Бела Паланка	16	84
Деспотовац	56	44	Деспотовац	13	87
Кладово	57	43	Кладово	8	92
Кладово	57	43	Текија	32	68
Кладово	57	43	Брза Паланка	67	33
Књажевац	64	36	Књажевац	13	87
Књажевац	64	36	Минићево	24	76
Кучево	66	34	Кучево	8	92
Бољевац	67	33	Бољевац	12	88
Неготин	75	25	Неготин	10	90
Сврљиг	75	25	Сврљиг	13	87
Петровац	82	18	Петровац	18	82
Жагубица	83	17	Жагубица	65	35
Велико Градиште	80	20	Велико Градиште	9	91
Голубац	76	24	Голубац	25	75

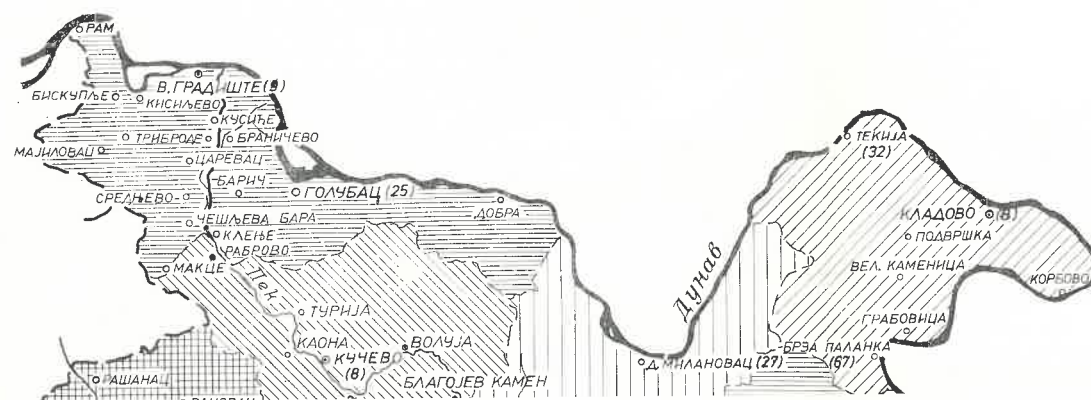
Изузетак је само Доњи Милановац, који се такође налази у општини Мајданпек, али је још неурбанизовано насеље. То долази пре свега због великог броја рибара у овом насељу, а осим тога самим тим што се у тако малој општини налазе два средишта једно од њих мора бити слабије урбанизовано.

У општинама где је преко 50% становништва још пољопривредно становништво налазе се градска насеља са мањим степеном урбанизације. Због великог процента пољопривредног становништва на територији њихове општине и два велика градска насеља источне Србије, Књажевац и Неготин, показују још увек знатан проценат пољопривредног становништва, преко 10% што је последица свежих досељавања пољопривредног становништва из околине у ове градове. Упоредо са развојем индустрије знатно се смањило проценат пољопривредног становништва неких мањих градова који се сад налазе по степену урбанизације испод Књажевца и Неготина (Димитровград, Кучево, Кладово, Велико Градиште), те она утичу и на већи степен урбанизације општина у којима се налазе, јер су то махом мање општине (изузев Димитровграда). Пример Кладова, Брзе Па-

градских средишта и општина у којима
пописа из 1971. године

Град варошица	% пољ. станов- ништва	% непољ. станов- ништва
Ниш	1	99
Бор	1	99
Пирот	5	95
Зајечар	6	94
Мајданпек	1	99
Доњи Милановац	27	73
Димитровград	8	92
Бела Паланка	16	84
Деспотовац	13	87
Кладово	8	92
Текија	32	68
Брза Паланка	67	33
Књажевац	13	87
Минићево	24	76
Кучево	8	92
Бољевац	12	88
Неготин	10	90
Сврљиг	13	87
Петровац	18	82
Жагубица	65	35
Велико Градиште	9	91
Голубац	25	75

ановац, који се такође налази у оп-
рбанизовано насеље. То долази пре
у овом насељу, а осим тога самим
и налазе два средишта једно од њих

50% становништва још пољоприв-
радска насеља са мањим степеном
ента пољопривредног становништва
два велика градска насеља источне
казују још увек знатан проценат
еко 10% што је последица свежих
вништва из околине у ове градове.
знатно се смањило проценат пољо-
мањих градова који се сад налазе
Књажевца и Неготина (Димитров-
радиште), те она утичу и на већи
којима се налазе, јер су то махом
града). Пример Кладова, Брзе Па-

Ск. 19. — Степен урбанизације општинских подручја као и градова и варошица (Процент повопривредног становништва за општинска подручја приказан је саревеном шрафуром а за наседа бројкама у заградаи поред имена наседа).

ланке и Текије показује да и у општини где је просечно пољопривредно становништво само незнатно изнад 50% укупног становништва, три насеља имају потпуно различите степене урбанизације. Највећи степен је достигао главно средиште Кладово, које се и највише индустријски и функционално развило. Већи степен урбанизације од своје околине има и Текија, која је због свог положаја на Дунаву насеље специфичног типа, некад значајно за саобраћај и трговину, а данас тежи да постане туристички центар. У трећем средишту, Брзој Паланци, некадашњој варошици и среском месту, међутим, је степен урбанизације мањи него у општини, што је последица стагнације, па и опадања овог насеља, и доводи до његове руризације. Најмање урбанизоване општине Петровац и Жагубица имају и најмање урбанизована градска и варошка насеља. То је нарочито снажно изражено у Жагубици, која је још и варошица. Петровац иако долази у градска насеља ипак је најмање урбанизовано градско насеље, мада се градске функције у њему развијају већ од ослобођења Србије од Турака. Разлог томе је вероватно и близина Пожаревца међурегионалног средишта северног дела источне Србије под чију сферу утицаја потпадају и Петровац и Жагубица. У Жагубици је ово потенцирано и лошим саобраћајним везама овог насеља са источном и западном Србијом, а то се одразило и на њен општи развој.

У вези са индустријализацијом и урбанизацијом дошло је до значајних промена у градовима и осталим средиштима источне Србије. Измена или боље речено губљење ранијег типа градских насеља све је јаче долазило до изражаја са подизањем привредних објеката и истовременом изградњом ових насеља. Тако се данас све више губи ранији патријархални односно балкански тип код најјужнијих градова, а они добијају модернији и савременији изглед и међусобно се изједначају у типу.

Основне промене до којих је дошло у градским насељима јесу пре свега нарастање градске територије до које долази услед великих миграторних кретања са села у град услед чега се становништво многих насеља знатно повећало. Ово нарастање градске територије је најснажније изражено у Нишу, чије је становништво нарочито много порасло, али је оно веома јако и у Бору, Пироту, Зајечару, Књажевцу, Великом Градишту и др. насељима сразмерио приливу становништва и њиховом садашњем значају. У Нишу се тако градска територија знатно проширила према селу Габровцу и Габровачкој реци, према Винику проширена је територија и северног дела града, који се зове Јагодин мала, а нарочито достиже велике размере дуж пута према Нишкој бањи. Код Пирота је изграђено ново „Тигрово“ насеље, а осим тога изграђено је и ново насеље код железничке станице. У Зајечару су проширени делови градске територије Котлујевац, Влачићево и др. Књажевац се нарочито развио у делу насеља званом Дубрава итд.

Ово ширење градске територије вршило се двојачко. Попуњавањем празних простора око старог градског језгра, што се такође да уочити код већине поменутих насеља и стварањем посебних нових стамбених делова града који су за неке горе поменути.

Пораст градске територије вршио се још на један начин — изградњом нових индустријских зона. Развој индустрије у већем броју насеља источне Србије захтевао је изградњу индустријских постројења којима су потребни велики простори. Ова индустријска постројења почела су се у већим насељима подизати на градским прилазима близу железничких или друмских саобраћајница, односно у близини Дунава. Већ сасвим јасно изграђене индустријске зоне могу се данас уочити у Пироту, Књажевцу, Великом Градишту, Кладову, Сврљигу, Нишу, Бору и Мајданпеку, а њихове зачетке имају и Бела Паланка, Кучево, Болевац и др. Ове зоне су најчешће изграђене у једном делу насеља, најчешће саобраћајно најповољнијем, али се око неких градова јављају две-три такве зоне, где се налази смештена индустрија разбијене у више градских делова. За први начин најочигледнији је пример Сврљиг где се ова зона налази дуж пута и пруге према Нишевцу. Слично је и код Пирота и Зајечара. Више зона се, међутим, може уочити код Ниша и Књажевца. Како су за индустријске погоне потребни знатни простори за производњу, складишта за готове производе и сировине као и добре саобраћајне везе често подизање оваквих зона знатно проширује градску територију и увећава је.

Осим ширења градске територије путем нарастања градског језгра и изградњом нових насеља градови су исто тако мењани реконструкцијом, регулацијом и урбанистичким усклађивањем између старих и нових делова града. Изградња нових градских центара, тј. реконструкција старог градског језгра је у току у свим насељима источне Србије, а то је нарочито видљиво у Пироту, Зајечару, Неготину где је реконструкција већ поодмакла. Реконструкција је негде захватила и читаво насеље као што је случај са Бором и Мајданпеком, тако да су се од старих насеља одржали само поједини фрагменти, а насеља су данас у целини нова, јединствена, монолитна.

Урбанистичко усклађивање насеља, које настаје у већини случајева припремањем урбанистичког плана града утицало је код многих насеља и на појаву других специфичних делова територије града којих раније није било у источносрбијанским варошима. То је појава спортских и рекреативних зона у насељима чија је изградња већ остварена, мада делимично, у Пироту, Зајечару, Бору, Нишу, а предвиђа се и у многим мањим насељима, и која представља нужну потребу урбанизованих насеља.

Најзад, у вези са савременим развојем саобраћаја долази до просецања и асфалтирања улица у многим, у већини поменутих град-

ских насеља чије се улице нису раније много разликовале од сеоских или нису биле изграђене за такав или толики саобраћај. Готово сва насеља приступају изградњи водовода, јавног осветљења и других спољних елемената урбанизованих насеља којих раније у њима није било. Већина ових насеља била је, међутим, електрификована још пре другог светског рата.

Осим промена у градовима свакако треба поменути и изградњу нових саобраћајница кроз источну Србију, које кроз градове пролазе или се налазе у њиховој близини. Око тих саобраћајница се у оба случаја мења градска територија, јер се изграђују приступни путеви граду као и бензинске станице на прилазима тих путева граду, или се пак један део градске територије, кроз који саобраћајница пролази, мења и прилагођава потребама савременог саобраћаја. Тако у овим насељима настају саобраћајне зоне, односно делови града потпуно прилагођени потребама саобраћаја.

Обим промена до којих је дошло у насељима такође се може пратити и могу се уочити знатне разлике. У недостатку неких прецизнијих мерљивих података може се са сигурношћу тврдити да је степен измењености градске територије уколико већи уколико је степен урбанизације виши и уколико је то бројније насеље. Због тога се највеће промене могу уочити код насеља изнад 10.000 становника. Једино је Мајданпек у том погледу изузетак, јер је он, иако има свега 8.000 становника, измењен у потпуности пропорционално његовом степену урбанизације који је максималан.

УТИЦАЈНЕ СФЕРЕ ГРАДОВА

Значај појединих градова источне Србије не огледа се само у томе какви су они привредни, културни или центри општег значаја, него и у томе за коју и колику област они представљају средиште, тј. колика је њихова утицајна сфера. Што је разноврсност функција неког насеља већа, и област око њега је на више начина и сталније везана за њега, те је и његова утицајна сфера шира и већа а тиме и његов утицај и значај у склопу насеља источне Србије.

Утицајне сфере градова и варошица источне Србије су веома различите, иако већина насеља данас представљају општинска средишта, или су раније била среска односно општинска средишта. Једино Текија није никад била среско средиште. Добила је статус варошице зато што је била значајно трговинско пристаниште на Дунаву, а и због посебне улоге коју је становништво овог насеља имало у саобраћају Дунавом кроз Бердап, све до изградње бране. Стога се зона односно територија општине појединих насеља сматра као примарна, тачно утврђена зона деловања ових места у њиховој околини и представљена је у табели бр. 10.

Табела бр. 10. — Број насеља и становника општинских подручја према попису из 1971. године

Општинско подручје			Општинско подручје				
Насеље Центар општине	број становника		Насеље Центар општ.	број становника			
	број села	са центром		број села	са центром	без центра	
Жагубица	17	21055	17464	Неготин	39	63706	52540
Брза Паланка	—	—	—	Вел. Градиште	26	28019	23934
Минићево	—	—	—	Мајданпек	15	26120	18055
Доњи Милановац	—	—	—	Бор	14	52849	29118
Текија	—	—	—	Пирот	73	69285	39987
Кучево	20	29095	24654	Бољевац	19	23335	20812
Голубац	24	14178	12399	Бела Паланка	47	21325	15553
Петровац на М.	34	50433	44212	Димитровград	42	16365	10872
Деспотовац	33	36553	33900	Књажевац	86	52012	40763
Кладово	23	33173	26216	Зајечар	42	73148	45549
Сврљиг	39	26505	23019	Ниш	67	193509	65855

Из табеле се види да општинска средишта нису данас само некадашња три среска места: Брза Паланка, Минићево и Доњи Милановац, као и Текија, која то никад није ни била. Остала насеља, иако сва општинска средишта нису истог значаја, јер њихова подручја обухватају веома различит број сеоских насеља, а велике су разлике и између броја становника насеља као и њихових подручја. Општина Голубац има најмање становника 14.178, општина Ниш највише 193.508, тј. четрнаест пута више. Тај однос се мења ако се изузме становништво општинског центра. Тада општина Голубац има само 12.399, а општина Ниш 65.855, однос је 1:4. Услед тога су зоне утицаја појединих насеља различите а и потребе за развојем појединих делатности неједнаке, као и потребе за стварањем мањих, локалних центара на њиховом подручју деловања.

Најмање зоне утицаја имају четири насеља која данас немају статус општине иако су некад била чак и среска средишта. То су Доњи Милановац, Брза Паланка, Минићево и Текија. Два од њих се налазе у општини Кладово (Брза Паланка и Текија), једно у општини Мајданпек (Доњи Милановац), а Минићево у општини Књажевац. Сви су данас средишта месних канцеларија и обухватају следећи број насеља и становника:

	Б р о ј			Б р о ј	
	насеља	становника		насеља	становника
Текија	1	1.342	Доњи Милановац	6	8.576
Брза Паланка	4	5.210	Минићево	3	1.944

Брза Паланка и Текија се налазе у општини која има укупно 23 насеља и 33.173 становника, односно 26.216 без општинског средишта. Општинско средиште им је Кладово, веће и значајније градско насеље које такође делује у овој средини. Због тога као и због њихове функционалне неразвијености утицајне сфере ова два насеља нису велике. Нарочито је незнатна утицајна сфера **Текије**, која привлачи 2—3 најближа села. Иако није била среско средиште Текија је била привлачно место за околна насеља, али више за удаљенија, јер је некад била значајно трговинско средиште и веома важна тачка у саобраћају који се обављао Дунавом. Она и данас по својим функцијама може да буде привлачно насеље за околна села, јер има месну канцеларију, основну школу (осмогодишњу), здравствену станицу, две трговинске и више занатских радњи (8). Међутим, мали број насеља гравитирају ка њој, јер се налази у изузетно планинском терену и што су везе између Текије и околних насеља веома отежане, нарочито са планинским залеђем, пошто једини пут везује варошицу са Кладовом на истоку и Доњим Милановцем на западу. Тако поменуто установе углавном служе становништву саме Текије као и становништву које у овом атрактивном дунавском насељу, потпуно модерно изграђеном, проводи свој одмор. Савремени развој Текије је и усмерен у правцу развоја туризма, те су функције које ово насеље обавља и намењене искључиво том привременом становништву, које Текија треба да привуче из околних индустријских центара, као и из Београда. Тако ово веома значајно трговинско средиште и чворна тачка на улазу у Бердапску клисуру, данас има најмању утицајну сферу у источној Србији. Она тек развојем туризма, за које има довољно услова, треба да прошири своју зону утицаја, али при том треба још функционално да се развија.

Друго насеље у општини Кладово **Брза Паланка** била је 1948. године седиште општине од десет насеља, а дуго година пре тога, све од ослобођења од Турака, и среско средиште. Данас је само средиште месне канцеларије за 4 насеља. У њој се налази и пољопривредна задруга, осмогодишња школа, здравствена станица, а уместо некадашњег трговинског предузећа у граду је већи број трговинских радњи. Затим, она је занатски центар, тако да је и данас значајан центар за гравитацију села у јужном делу општине Кладово. Иако ово старо среско место и варошица лежи између два данас много значајнија градска насеља, Кладова на северу и Неготина на југу, и стално опада, ипак представља секундарни центар гравитације за неких 11 насеља, пошто се налази на главној саобраћајници Тимочке Крајине, између Кладова и Неготина. У ужој непосредној зони њеног деловања налазе се следећа насеља: Речица, Река, Купузиште, Лубичевац, Грабовница, Велика Каменица, Велесница и Вајуга, чије становништво долази у осмогодишњу школу, у здравствену станицу у Паланци, а припадају и њеној пољопривредној задрузи. Широј зони припадају и нека насеља из општине Неготин као што су Мала Каменица, Вајуга и Михајловац, као и нека насеља из општине Кладово чије становништво долази у Брзу Паланку петком на пијаци, као и на вазаре који се одржавају 26. јула сваке године.

Доњи Милановац, некадашње среско средиште, развојем Мајданпека свео је своју управну функцију само на седиште месне канцеларије, и то за Мосну, Мироч, Голубиње, Топоницу и Бољетин, за које је било и општинско средиште све док се није укинула општина. По његови доста разноврсни утицаји још привлаче насеља са територије некадашњег среза Доњи Милановац (поречки), у који су, поред поменутих насеља, спадала и села: Клокочевац, Рудна Глава, Танда и Горњане, као и остала насеља данашње општине Мајданпек, међу којима и сам град. Ова насеља чине ширу зону утицаја Доњег Милановца који је пијачно средиште сваког петка. За ширу област је привлачан и по својој новоподигнутој, веома модерној и добро опремљеној, богатој библиотеци, а после подизања језера на Дунаву атрактиван је као туристички центар не само за Мајданпек него и за даља градска средишта, међу којима и за Београд. Његова ужа зона деловања је сведена само на седам насеља у северном делу општине Мајданпек. То су Бољетин, Голубиње, Мосна, Мироч, Доњи Милановац, Топоница и Клокочевац, који припадају пољопривредној задрузи у Милановцу, тамо одлазе да се користе здравственим услугама, а њихова деца одлазе у осмогодишњу школу.

Минићево је четврто насеље без општинске територије. И оно је пре рата било среско средиште, а још из турског периода значајно као важна друмска станица на путу за Бугарску. Данас је и оно средиште месне канцеларије за Минићево, Ново Корито и Петрушу, али је ипак задржало неке централне функције те привлачи део насеља из северног дела општине Књажевац и неколика насеља на југу општине Зајечар. Према томе, зона деловања Минићева креће се у оквиру његовог некадашњег среза и обухвата насеља Витковац, Дебелица, Дреновац, Јаковац, Јелашница, Кожељ, Мањинац, Ново Корито, Петруша и Трновац у ужу, непосредну зону. Та насеља долазе у Минићево у трговинске продавнице, у осмогодишњу школу и у здравствену станицу, долазе на рад у предузећа која у насељу постоје и слично. На пијаци сваког четвртка и на вашаре 7. јула и 20. октобра, поред наведених, долазе и становници села Мариновац, Врбица, Боровица, Селачка и Мали Извор на северу и Шарбановац и Радичевац на југу од уже зоне, а понекад и насеља из удаљенијег дела књажевачке и зајечарске општине.

Према томе, код ова четири насеља која нису општинска средишта зоне деловања данас заузимају сасвим незнатно пространство, нешто су веће код Милановца и Минићева а мање код Брзе Паланке и посебно мала код Текије. Ово је последица тога што су ова насеља секундарни центри који стоје у залеђу Мајданпека, Књажевца и Кладова, мада у оквиру зоне где они делују нема мањих локалних центара који би својим утицајима одвлачили део њихове утицајне зоне.

Много шире утицајне сфере немају ни нека општинска средишта, као што се види из табеле бр. 10, јер се свака општинска територија може сматрати сталном зоном утицаја насеља које је општинско средиште. Тако су неке општине захватиле својом терито-

ријом мање од 20 села. То је случај са Бором, Жагубицом, Мајданпеком и Бољевцем тј. са општинама које се налазе у самом планинском језгру источне Србије, јер је овај део источне Србије и најслабије насељен, а и насеља су због планинског терена веома разређена. Зависно од значаја самог општинског центра његови утицаји се шире и даље изван територије општине и захватају насеља из суседних општина, што је случај, на пример, са Бором, највећим рударским градским центром источне Србије.

Утицаји **Жагубице** су, међутим, остали углавном ограничени на 17 насеља њене општине која је изразито пољопривредног карактера, као и само општинско средиште. Ако се изузме становништво варошице, општина има 17.464 становника, за које, поред Жагубице, на општинској територији има још два локална центра: Крепољин и Лазница, који су мањи привредни, здравствени и школски центри, и два средишта земљорадничких задруга: Осаница и Јошаница. Но и поред тога Жагубица представља главно управно, здравствено, привредно, школско, трговинско и занатско средиште за ова насеља, мада су нека од њих за Жагубицу везана нешто јаче и разноврснијим везама, а друга знатно слабије. Из тога произилази да ужу зону деловања Жагубице чине насеља Суви До, Вуково, Милатовац, Јошаница, Изварица и Рибаре, који су разноврснијим и бројнијим везама повезани са Жагубицом (путем школе, амбуланте итд.). Остала насеља општине користе се у Жагубици специјалистичким здравственим услугама, трговинским продавницама, које су овде бројније и разноврсније, разним општинским службама, као и пијацом сваког понедељка (за продају својих производа) и вашарима 2. августа и 27. септембра, те стварају око овог насеља једну зону стално повезану са насељем, али мање разноврсним везама и ређим него она ужа зона. Жагубичко тржиште привлачи, поред општине и насеља из суседних општина, Петровац, Бор и др., тако да је зона повремене правитације нешто ширира од општинске територије, али њено простирање је доста скупљено дејством већих и снажнијих тржишта Бора на истоку и Петровца на Млави и Пожаревца на западу, у које становници њене општине одлазе ради запошљавања, јер у Жагубици, недовољно привредно развијеној, немају довољно могућности за то. Утицаји ових суседних центара могу се очекивати да ће бити све снажнији, нарочито после изградње савременог пута према Бору, преко Црног врха и успостављања редовног саобраћаја. Данас су на територији општине Жагубица јачи и снажнији и сталнији утицаји Пожаревца, некадашњег окружног средишта што се види и кроз стварање неких погона пожаревачких предузећа у самој Жагубици, али са јачим повезивањем са Бором ситуација може да се измени.

Бољевац на својој територији општине обухвата свега 19 насеља и 20.812 становника (без града). И ово је мала општина, веома слабо насељена, нарочито у западном планинском делу према општини Деспотовац. Општина је зона сталне правитације, односно зона на коју Бољевац делује стално путем разних видова утицаја, а исто-

времено на тој територији се осећају и утицаји Бора и Зајечара, који се, источно и северно од територије општине Бољевац, развијају као знатно снажнији и утицајнији центри. Најужу зону, зону свакодневне гравитације Бољевцу чине насеља Рујиште, Мирово, Ртањ, Добрујевац, Илино, Мали Извор, Боговина, Валаково, Добро Поље, село Бољевац и Јабланица. Ових једанаест насеља дају Бољевцу свакодневну радну снагу за његова предузећа, ту им долазе деца у школу, користе се здравственим услугама и сл. На бољевачку пијацу четвртком долазе, међутим, поред поменутих села, и насеља Криви Вир, Луково, Подгорац, Сумраковац, Оснић, Врбовац, Планиница, Ласово и Шарбановац. Поред села општине Бољевац, ту су и нека села из сокобањске, зајечарске и борске општине, која долазе на пијацу, а нарочито на вапаре који се у Бољевцу одржавају 22. маја и на јесен. Путем боље опремљених трговинских продавница, привлачењем једног дела радника а и због већег броја и разноврснијих школа већи градови око Бољевца Неготин, Зајечар, Кладово и Параћин привлаче један део становништва бољевачке општине, а осим тога на територији општине налази се и неколико мањих секундарних центара који привлаче по неколико најближих насеља. То су најпре Боговина рудник угља, где се осим тога налази здравствена станица и школа а редовно се одржава и пијаца, затим Сумраковац, који је седиште задруге, има знатан број трговинских радњи, осмогодишњу школу и редовно одржава вапаре, Подгорац, који је, поред осмогодишње школе, и са већим бројем занатских радњи, и Врбовац и Јабланица, који су средишта пољопривредних задруга. Ртањ, као туристичко насеље и некадашњи рудник центар је посебне категорије, јер је он привлачан за становнике удаљенијих насеља који овде долазе на одмор или на излете, а Оснић и Криви Вир поред већег броја занатлија, имају и већи број трговинских продавница те представљају сасвим мале центре, локалног значаја.

Ни **Мајданпек** нема много већу сталну зону утицаја, јер његову општину чине 14 насеља у којима живи 18.055 становника, а осим тога на тој територији делује и Доњи Милановац старо тржиште и просветно и управно средиште насеља у сливу Поречке реке. Ужу зону око Мајданпека, тј. зону чије становништво сваки дан долази у Мајданпек на рад, у школе или каквим другим послом, чине следећа насеља: Доњи Милановац, Мајданпек, Мосна, Топоница, Клокочевац, Рудна Глава, Црнајка, Влаола, Јасиково, Дебели Луг, Близак и Чекић, тј. углавном насеља дуж пута Мајданпек—Доњи Милановац и дуж железничке пруге Мајданпек—Бор. Но поред ове непосредне зоне која даје руднику радништво и сталне зоне коју чине насеља општине и у којој се, поред оних из непосредне зоне, још налазе Бољетин, Голубиње, Орешковица, Мироч и Милошева Кула. Мајданпек има и најширу повремену зону деловања чије становништво долази на мајданпечко тржиште, користи специјалистичке здравствене услуге или долази у гимназију у Мајданпеку. Тако гимназија има бака из Дебелог Луга, Волује, Рудне Главе, Благојевог Ка-

Ск. 20. — Утицајне сфере мањих центара Србије

1. Непосредна зона 2. Стална зона правнације 3. Повремена зона 4. По-
 гони дрвне индустрије из Кучева 5. Сировине за дрвну индустрију из Кучева 6.
 Туристички центар Окружица 7. Продавнице сврљашке индустрије 8. Погони
 сврљашке индустрије 9. Продавнице из Димитровграда 10. Продавнице из Беле
 Паланке 11. Сталне зоне секундарних (мањих) центара 12. Повремене зоне се-
 кундарних центара.

вре
се,
зна
дне
До
сел
ко
лу,
чет
Ви
со
из
а
се
јед
гра
јед
ри
ко
ви
и
се,
ш
ди
ол
ри
је
ла
ја
ст

от
то
ш
зо
у
д
к
н
н
с
н
н
М
п
з
н

мена, Горњана, Деспотовца, Књажевца, Клокочевца, Бољевца, Бољетина, Подвиса, Велике Бреснице и Голубца, као и из још многих удаљенијих насеља. Тако ова повремена зона поред насеља из општине Мајданпек обухвата и део насеља из суседних општина Бор, Бољевац, Кучево, па чак и из даљих као што су Књажевац и Голубац. Зона Мајданпека би међутим била знатно ширира ако би узела у обзир област одакле се досељава становништво у овај град који је у сталном напретку. С друге стране, ни ова област није изолована од утицаја других суседних општина. Највећа радна организација Мајданпека је део РТБ-а, тј. рудничко топионичког басена Бор, а исто тако становништво ове општине одлази на тржиште, на школе или којим другим послом у суседне општине, мада је најинтензивнија гравитација према Бору. Од мањих центара, поред Доњег Милановца, истиче се још Рудна Глава где је некад такође била општина, а данас је у њој рудник, осмогодишња школа, секторска амбуланта, а и мањи је занатски и индустријски центар. Улогу мањег локалног центра има и Влаоле, где се одржавају вашари сваког 1. септембра.

Интересантно је да **Бор**, треће по величини насеље источне Србије, такође има веома малу општинску територију, од свега 13 насеља и 23.733 становника, што је знатно мање него што има сам град. Општина чини сталну зону гравитације ка Бору, а његову непосредну свакодневну зону утицаја чине Горњане, Тања, Луке, Кривел, Бучје, Топла, Злот и Брестовац, одакле знатним делом долазе свакодневно радници на посао у рудник и остала борска предузећа. Развојем рудника и друге индустрије Бор је постао веома привлачно место за раднике из целе тимочке области, посебно за насеља дуж пруге Зајечар—Ниш и пруге Београд—Бор. Тако, поред сталног прилива становништва у Бор из ближих и удаљенијих области, који се у Бору стално насељавају, постоји веома снажан дневни прилив радника из насеља дуж железничке пруге. Ка Бору тако притичу радници из насеља дуж пруге од Књажевца до Неготина, па и из рудника Подвис и Тресибаба, који се налазе јужно од Књажевца и који су пре неколико година престали да раде. Становништво околних општина гравитира ка Бору као према значајном трговинском, културно-просветном и здравственом центру. Свакодневна пијаца у Бору и вашари 3. септембра и 3. октобра сваке године исто тако утичу на гравитацију насеља зајечарске, неготинске и других суседних општина који тамо пласирају пољопривредне производе за које је овај град веома добар купац. Но ипак Бор је за ову област најзначајнији као рударски и индустријски центар. Он не само да запошљава највећи део радне снаге самог града и околних насеља него отварањем својих погона, као што су погони у Мајданпек и Прахову, и развојем пратеће индустрије у Зајечару и другим мањим индустријским центрима тимочке области такође снажно делује. Мајданпек и Бор имају нешто заједничко у свом развоју, а то је да до другог светског рата ово нису била среска средишта и да су као рудници имали само зону радне снаге. Наглим привредним развојем, као и развојем дру-

гих функција које су пратиле њихов привредни раст (културно-просветне, здравствене итд.), они су данас постали свестрани центри који шире своје утицаје у области, и то на рачун мањих и већих некадашњих привредних и управних средишта. У зони Бора се ипак јављају мањи локални центри. Један од њих је Злот. Он је средиште земљорадничке задруге, занатско средиште приватних и општедруштвених занатских радионица, има осмогодишњу школу и у њему се одржавају вашари 8. маја, 12. јула и 24. августа. Стога у Злот гравитирају Селиште и насеља у Нестором потоку и на Кобили. Кривељ и Брестовац имају осмогодишње школе и ка њима гравитира по неколико насеља. Ка Кривељу тако гравитирају Мали Кривељ, Вучје, Горњане и Крушар, а у Брестовац Шарбановац и Метовница.

Карактеристично је за ова насеља, чију сталну зону гравитације чини мање од двадесет насеља, да се она налазе у централном планинском делу источне Србије, где је веома слаба насељеност и где су насеља због конфигурације терена разређена. Тако све четири општине Жагубица, Бољевац, Бор и Мајданпек захватају делом своје територије овај планински предео, што је условило да су њихове зоне малог пространства, а томе су допринели и доскорашњи недостатак путева и њихова слаба повезаност са осталим областима. Савремена изградња путева кроз ову област промениће донекле досадашње односе и омогућиће да се зоне код неких насеља прошире, и то нарочито зоне Бора и Мајданпека, који се најбрже и најснажније развијају.

Источно и западно од овог централног дела налазе се насеља чије су општинске територије, а тиме и њихове зоне утицаја знатно пространије, али још не тако простране и које својим утицајима обухватају од 20—30 насеља. Такве су општине Голубац, Кучево, Велико Градиште и Кладова. И ова општинска подручја, осим Кладова и Великог Градишта, леже једним делом у планинском подручју источне Србије и имају природно изоловане области које су на њих упућене.

Природна изолованост утицајне зоне **Кладова**, која се налази у дунавском кључу, може такође да се уочи, јер је ово подручје у виду рта зашло у територију Румуније а кроз њега као окосница води дунавски пут који везује сва насеља за Кладова, на коме леже и мањи центри Брза Паланка и Текија. Центар овог природног рта Кладова представља средиште за 23 насеља и 26.216 становника. Самим тим што се већ поменуто два центра налазе такође у његовој општини, непосредна зона око Кладова има сасвим незнатно пространство и у њу улазе насеља Сип, Давидовац, Кладушница, Манастирница, Подвршка, Костол, Мала и Велика Врбица, Ртково, Милутиновац и Караташ. То су углавном насеља чије становништво долази у осмогодишњу школу у Кладова, у здравствену станицу, тј. ради свакодневних услуга. Сталну зону чине остала насеља општине: Текија, Петрово Село, Речица, Костол, Мала Каменица, Корбово, Вајуга, Велика Каменица, Велесница, Грабовица, Река, Купузиште, Брза

Паланка, Љубичевац, Михајловац, Јабучовац, Уровица и Михајловац. Ова последња насеља налазе се изван општине Кладова и припадају општини Неготин, тако се стална зона гравитације ка Кладову шири нешто више на југ обухватајући најсевернија села општине Неготин до Јабучовца и Мале Каменице. У време грађења бране Кладова је као центар грађевинарства привлачио знатан број радника из долине Тимока све до Зајечара и Књажевца, а сада као индустријски центар који је у све снажнијем развоју привлачи углавном становнике своје и неготинске општине и то из насеља дуж пута Неготин—Кладова. Становништво ових насеља се истовремено досељава у Кладова. Но и поред тога на територији Кладова има два мања центра Брза Паланка и Текија, чије су зоне деловања већ приказане. Осим њих има и неколико мањих школских центара, као што су Подвршка и Корбово.

И општинско подручје **Голупца** делимично залази у планинско подручје Бердана, те је за његову утицајну сферу карактеристично да се већина села која гравитирају ка овој варошици налазе западно и јужно од варошице, док су у источном делу општине, који се пружа у виду узаног рукавца низ Дунав, налазе само два насеља: Доња Брњица и Добра. Сталну зону гравитације овог насеља чине 23 насеља са 12.399 становника. Ужу, непосредну зону око Голупца чине Усије, Радошевац, Сладинац, Кудреш, Војилово, Малешево, Двориште, Кривача, Брњица и Добра, који су чланови његове пољопривредне задруге, користе његову здравствену станицу, а деца им долазе у школу. Остала насеља: Винце, Браничево, Доња Крушевица, Бикиње, Шувајић, Барич, Миљевић, Мрчковац, Клење, Житковица, Душманић, Снеготин и Поникве су у сталној зони утицајне сфере Голупца, јер су у његовом општинском подручју; становници ових насеља долазе у Голубац ради продаје својих и набавке индустријских производа. Они су углавном присутни на Голубачкој пијаци четвртом и на вашарима 28. августа и 27. септембра. Ова насеља, међутим, имају мање школске центре, друга средишта за здравствене услуге и припадају другој земљорадничкој задрузи. Такви мањи локални центри на подручју Голупца су, пре свега, Браничево, које има задругу, више трговина, здравствену станицу и осмогодишњу школу за села Доњу Крушевицу, Шувајић, Барич, Бикиње, Винце и Поникве, као и Кусић и Триброде из општине Велико Градиште. Обављајући све те функције и Клење привлачи већи број насеља као Мрчковац, Душманић, Миљевић, Житковицу и Снеготин. Добра која улази у непосредну зону Голупца иако је од њега знатно удаљена пошто нема других путева према планинском подручју има сопствену школу и здравствену станицу, те би, да је окружена насељима, могла да буде такође мањи локални центар.

Велико Градиште привлачи нешто више села, 26 и 23.934 становника. Становништво ових насеља припада његовој општини, долази на рад у индустријска предузећа у њему, припада његовој земљорадничкој задрузи, а привлачи их Градиште и као занатско и трго-

винско средиште или пак преко средњих и основних школа и здравствене службе. Ужа зона његове утицајне сфере, тј. његова непосредна зона гравитације обухвата само неколико најближих села Пожежену, Кумане, Поповац, Кусић и Триброде, а сва остала насеља општине улазе у његову сталну зону гравитације. У оквиру сталне зоне налази се неколико локалних центара који привлаче део насеља градиштанске општине. Тако Кисиљево, путем земљорадничке задруге, школе, више трговинских радњи, везује за себе Бискупље, Зетоње, Острово и Рам, а Мајиловац као школски, здравствени, трговински центар Бураково, Курјаче и Сираково. Најзад, Средњево, школски, здравствени, трговински и занатски центар, има највећу зону, у коју улазе Гареве, Десине, Дољашница, Камијево, Љубиње, Печаница, Царевац и Чешљева Бара. Пијаца која се у Великом Градишту одржава сваког понедељка и велики вашари 2. августа и 11. новембра привлаче у Градиште и становнике оближњих општина Кучево, Голубац, Пожаревац, а у новије време Градиште, посебно вештачки створено језеро на дунавском рукавцу, привлаче овде велики број туриста, нарочито из Пожаревца и Београда. Тако, повремена зона гравитације ка Великом Градишту, поред општинских насеља, залази у територију суседних општина, Градиште је у летњој сезони посебно привлачно и за становнике Пожаревца.

Кучево са 25 насеља и 24.604 становника на територији своје општине има већ нешто већу утицајну сферу. И она захвата планински предео у источном делу који је мање и ређе насељен од западног. Кучево представља значајније средиште за Нересницу, Селу, Турију, Каону, Церовицу, Кучајну, Равниште, Буковску, Церемошњу, Шевицу и Ракову Бару. На западу општине је веће средиште Раброво, такође варошица трговачко и занатско средиште, са пијачним даном у среду и вашарима 21. и 19. августа и 8, 9. и 10. новембра, које осим тога има основну школу здравствену станицу, пошту, мотел и ветеринарску станицу, те ка њој гравитирају насеља Велика и Мала Бресница, Мустапић, Мишљеновац, Српце, Вуковић и Зеленик из општине Кучево, а у школу долазе и баџи из Клења, Житковице, Миљевића и Мрчковца из општине Голубац. Много мањи значај као локални центар има Волуја у источном делу општине која поред поште и осмогодишње школе има неколико трговинских радњи и преко 20 занатлија. Ка њој гравитирају Дубока, Раденка, Бродица и Благојев Камен. Као тржиште у коме је пијачни дан суботом, а вашари 11. августа, Кучево је привлачно место за насеља из околних општина, али стална зона његовог деловања ипак се ограничава углавном на подручје његове општине. Осим тога Кучево, као средиште највећег комбината дрвне индустрије, има своје погоне по свим суседним општинским средиштима где је веће богатство у шумама. Тако његове погоне налазимо у Жагубици, Пожаревцу, Голупцу, Београду, Нишу а сировине он добија са територије Мајданпека, Жагубице, Кучева, Пожаревца, Петровца и Голупца. На тај се начин и његов индустријски значај простире шире него што је његово општинско подручје.

По величини општинске територије четири насеља се налазе у групи општина са 30—40 сеоских насеља. То су већ већа општинска подручја те би се могло очекивати да су и центри значајнији градови и варошице мада то није у потпуности тачно, јер се у овој групи налази старо градско насеље Неготин као и Петровац на Млави, Деспотовац и Сврљиг, чији је значај мањи него значај Неготина.

Деспотовац је у овој групи насеља са најмањим општинским подручјем од 32 насеља и 33.900 становника (без Деспотовца). Иако мање насеље по броју становника, његова зона је већа и по броју становника и по броју насеља од утицајне сфере Кладова и Великог Градишта, као и Кучева, чије је становништво бројније. Ово долази отуд што је насељеност општина источно и западно од планинског центра источне Србије знатно већа а општина Деспотовац само својим крајњим источним делом задире у овај центар, тако да се у том делу његове општине и не налазе насеља. Општинско подручје овог изразито терцијарног средишта, а истовремено трговинско-занатског и индустријског центра, у своју ужу зону обухвата следећа насеља: село Деспотовац, Витанце, Бељајка, Милива, Липовица, Ломница, Буковац, Пањевац и Трућевац, као и Плажане, Златово и Грабовица, а осим тога Медвећа и Велики Поповић и Јасеново, који дају радништво. Ширу, сталну зону утицаја чине сва остала насеља деспотовачке општине и то Брестово, Богава, Балајнац, Двориште, Стењевац, Јеловац, Жидиље, Ресавица, Равна Река, Сењски рудник, Поповњак, Језеро, Кованица, Сладаја, Стрмостен за које он представља управно, судско, главно средњошколско средиште и здравствени центар за специјалистичке службе. Нешто ширу област од општине Деспотовац привлачи као тржиште и то пијачним даном четвртком и за време вашара 29. августа, долазе овамо произвођачи поврћа из околине Светозарева (Драгоцвет, Глоговац, Рибаре), Параћина и Алексинца, као и насеља Водна и Дутово. Тако се повремени појас утицајне сфере Деспотовца пружа више ка западу и југу, према долини Велике Мораве, са којом је и боље повезан пругом и путем, захватајући насеља општине Свилајнац, а мање према северу и истоку где нема добрих путева. Мања средишта у његовој околини су Велики Поповић и Ресавица. Ресавица је седиште рудника, имала је своје трговинско предузеће, осмогодишњу школу и здравствену станицу и ка њој гравитирају Двориште, Стењевац, Јеловац, Ширине, Равна Река, Сењски рудник, Кованица, Водна и Дутово. Осим тога Ресавица као рударско насеље има пијацу недељом а вашар се одржава 5. августа на дан рудара. Велики Поповић има ужу зону деловања, јер ка њему гравитирају Балајнац, Брестово, Јасеново, Медвећа и Богава, али и нека насеља из општине Свилајнац, јер се у Великом Поповићу налази средиште земљорадничке задруге, неколико трговинских продавница, школа и здравствена станица, а има и редовну пијацу недељом и вашаре 28. јуна, 23. августа и 27. октобра. Медвећа, која такође има земљорадничку задругу, школу и вашар 2. августа, није прави локални центар, него живи као велико самостално сеоско насеље, сеоска варошица.

Петровац на Млави привлачи к себи подручје Млаве до Горњачке клисуре, одакле почињу да делују утицаји Жагубице. Његову општину, а уједно и сталну зону утицајне сфере, чине, без Петровца, 34 насеља и 44.212 становника, што показује да је ова област много насељенија од деспотовачке општине, где је у готово истом броју насеља знатно мање становника. Док је општинско подручје везало за себе насеља управним судским, средњошколским везама и др., ужа зона око Петровца користи свакодневно његово тржиште, осмогодишње школе, здравствену станицу и друге непосредније и свакодневније потребе. У њу улазе Каменово, Трновче, Кнежица, Мелница, Витовница, Лесковац, Стамница, Панково, Забрђе, Бошњак и Лопушник. Остала територија општине са насељима Манастирица, Старчево, Рашанац, Дубочка, Рановац, Кладурово, Бистрица, Мало Лаоле, Ждрело, Орљево, Велики Поповац, Вошановац, Добрње, Орешковица, Крвије, Велико Лаоле, Табановац, Буровац, Шетоње, Ђовдин, Везирово и Бусур користи услуге болнице и других специјалистичких служби у здравству. У граду се за њих налазе средње школе, банке и остале разноврсне установе каквих нема у мањим центрима, а занати су у њему многобројнији и разноврснији. Ка Петровцу гравитирају и насеља суседних општина првенствено жагубичке и Малог Црнућа, као и села из општине Кучево, са којом је лоше саобраћајно повезан, и општине Жабаре где су везе нешто повољније. Стога је повремени зона петровачке пијаце средом и у време вашара 21. јула, 2. септембра и 19. октобра знатно пира. На територији општине Петровац делује и неколико мањих центара. Највећи је Велико Лаоле где се налази индустријско предузеће, осмогодишња школа, здравствена и ветеринарска станица, седиште земљорадничке задруге, више трговина и већи број занатлија. Отуд је зона око овог насеља највећа и њу чине, поред Великог Лаола као центра Крвије, Шетоње, Ждрело, Бистрица, Мало Лаоле, Орешковица, Добрње, Вошановац, Ђовдин, Везичево и Бусур. Рашанац као средиште задруге, здравствене станице, пијаце и значајан занатски центар и средиште осмогодишње школе привлачи становнике Старчева, Дубочке, Орлева и Великог Поповца. Рановац, где се, поред школе, ветеринарске станице и земљорадничке задруге, одржава сточни пијац, има најмању зону и то углавном села најудаљенија од Петровца, Манастирица и Кладурово. Само са задругом и осмогодишњом школом најмањи је центар Буровац који окупља око себе Бусур, Табановац, Везичево и Ђовдин, али је иначе у оквиру зоне Великог Лаола.

Сврљиг на свом општинском подручју има 39 насеља и готово упола мање становника од општине Петровац. Тако у 38 насеља (без Сврљига) живи 23.019 становника, што показује да је стална зона гравитације Сврљига мања и територијално и по броју становника иако је у њој већи број насеља, као и да су насеља ове општине просечно мала. Ужу, непосредну зону око Сврљига чине Варош, Нишевац, Мерцелат, Драјинац, Шљивовик, Тијовац, Извор, Бурдимо, Бучум, Црнољевица, Белоиње, Буринац, Рибаре, Преконоге и

Жељево. То је укупно 15 насеља, која, поред тога што су у његовој општини, користе здравствене услуге, осмогодишњу школу и потпадају под његову земљорадничку задругу. Остала насеља везана за Сврљиг управним и судским везама, преко средњих школа имају осмогодишњу школу и прве здравствене услуге ближе у локалним центрима. Иако се већи број трговинских радњи трговинског предузећа „Црвена звезда“ из Сврљига налази у више села (Палилула, Мањојлица, Преконоге, Плужина, Драјинац) или се у њима планира отварање здравствене станице (Давидовац, Пошпица, Нишевац), ипак се као прави мањи центри локалног значаја могу сматрати само насеља, од којих су свега два Лалинац и Гушевац концентрисали више функција. Тако они привлаче околна насеља преко школе, здравствене станице, земљорадничке задруге и већег броја трговинских продавница. Два друга центра Галибабинац и Извор су само средишта школе и трговина, а Округлица се може сматрати центром посебне врсте. Она представља мали туристички центар, јер је у овом насељу у подножју Сврљигских планина изграђен хотел са депанданском, а има и већи број трговина што служи гостима који овде долазе да проведу одмор. Стога она није толико привлачна за насеља из своје најближе околине, него већином за становништво Ниша, а меншани околних села користе само да ту продају своје производе. Стална зона гравитације ка Сврљигу је општина и понеко насеље суседних, нишке и књажевачке, општине. Становништво ове зоне редовно долази на пијачни дан четвртком као и за време вашара 7. априла, 26. јула, 28. августа и 2. октобра. У целини зона Сврљига се налази у сфери утицаја Ниша, јер велики део становништва ове општине ради у Нишу, тамо иде у школу, одлази на нишку пијацу и у здравствене установе овог великог града. Ипак се зона утицаја повећава и на један други начин. Индустрија Сврљига преко својих продавница пласира своје производе на једној веома пространој територији која свакако није утицајна зона овог насеља. Тако се продавнице сврљигке индустрије налазе у Бачкој Паланци, Београду, Бору, Алексинцу, Аранђеловцу, Димитровграду, Жагубици, Зајечару, Кладову, Књажевцу, Мајданпеку, Неготину, Нишу, Пироту, Пожаревцу, Светозареву, Сврљигу, Сиску и Сиколу.

Неготин има општину исте величине као Сврљиг, али је она знатно насељенија, јер су и насеља већа. Без града општина Неготин има 38 села и 52.540 становника. Неготин привлачи становништво општине као значајно трговинско средиште и занатски центар, преко својих школа, болница и других здравствених установа. Тако је општинско подручје стална зона утицајне сфере Неготина. Непосредна, свакодневна зона је нешто ужа и у њу улазе насеља Прахово, Самариновац, Радујевац, Србово, Вуковче, Кобишница, Мокрање, Чубра, Милошево, Душановац, Видровац, Јасеница и Корбулово. У оквиру општине, односно у оквиру сталне зоне гравитације налазе се више сеоских центара од којих је најзначајније Јабучовац, где се налази осмогодишња школа, здравствена станица и пољопривредна задруга.

Значајан је и као занатски центар и има два вашара: 2. августа и 21. септембра. Овај локални центар углавном привлачи насеља у северном делу неготинске општине, која истовремено правитирају и према Брзој Паланци и Кладову. Други центар је Штубик, где постоји мање индустријско предузеће (циглана), осмогодишња школа, пољопривредна задруга, а и већа концентрација занатлија. Прахово, као највећи индустријски центар у општини, који осим тога има и осмогодишњу школу и у који долазе на рад пре свега становници Неготина, затим Самариновца, Србова, Радујевца, Буковча, Кобишнице и Душановца, пре се може сматрати као предграђе и део Неготина него као самосталан локални центар. Мањи центри су још Кобишница, где је осмогодишња школа, здравствена станица и пољопривредна задруга, Рајац који, поред школа, има још само пољопривредну задругу и Браћевац који има само школу и здравствену станицу, док се насеља која имају само осмогодишњу школу не могу сматрати локалним центрима (Уровица, Михајловац, Душановац, Мокрање и Рогљево).

Но Неготин привлачи знатно ширу околину него што је његова општина пре свега због фабрике у Прахову, а затим због веће концентрације трговинских и занатских радњи, болнице и специјалистичких здравствених служби и најразличитијих културно-просветних и здравствено социјалних установа. Овамо гравитирају становници општине Кладово, Бор, Зајечар па и Књажевац са чијом је територијом Неготин најбоље повезан путем и пругом, аутобуским и железничким везама. Становници ове простране области долазе углавном на неготинску пијацу петком и на вашаре 12. јула и 21. септембра.

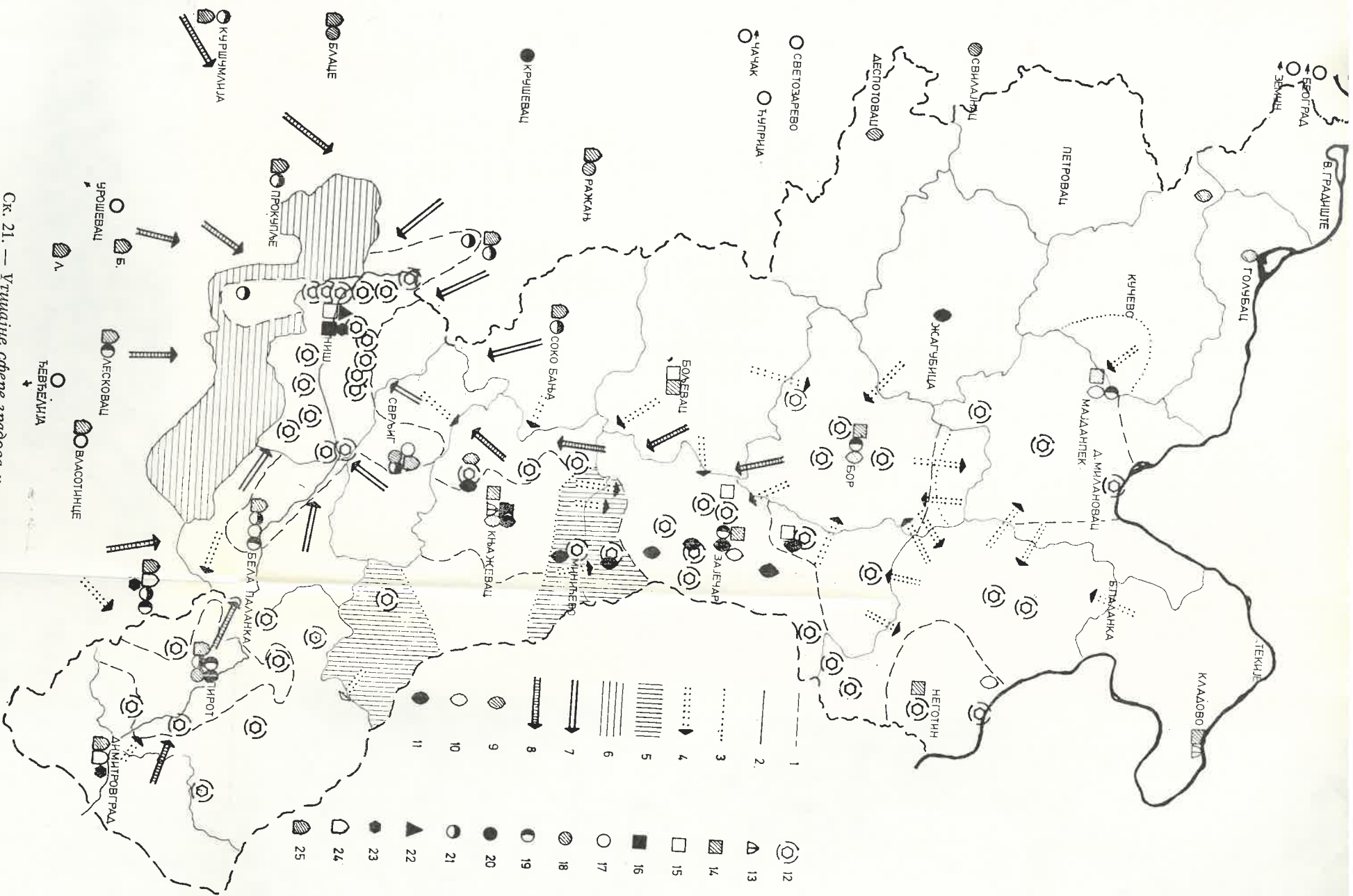
Идући ка југу од Неготина општинске територије тимочких градова расту а тиме и њихове утицајне сфере. **Зајечар** је тако општинско средиште за 42 насеља (41 без Зајечара), а са 44.549 становника (опет без Зајечара).

Непосредна зона око Зајечара која граду даје раднике, баке осмогодишњој школи, становници долазе у здравствену станицу, а пошта им чини свакодневне услуге, обухвата углавном јужни део општине Зајечар и то насеља Велики Јасеновац, Шипиково, Мали Јасеновац, Градсково, Трнавац, Халово, Вражогрнци, Гамзитрад, Прлиште, Мали Извор, Селачка, Лубница, Грљан, Планиница, Шљивар, Леновац, Лесковац, Грлиште, Вратарница, Горња Бела Река, Ласово, Заграђе Николичево, Рготина, Велики Извор, Звездан и Вршка Чука, тј. 27 села.

Међутим у овој пространој зони око Зајечара има више мањих центара са 2 или више функција. Највеће средиште је несумњиво Салаш. Он обухвата насеља која не улазе у непосредну зону Зајечара, а то су Метриш, Кленовац, Брусник, Велика Јасикова, Табаковац, Копривница, Јелашница, Глоговац, Дубочане и Мала Јасикова, око 10-ак насеља, чије становништво ради у индустрији Салаша, иде тамо у школу, трговинско предузеће из Салаша има у овим насељима своје продавнице, тамо им је средиште пољопривредне задруге, здравстве-

1010
БЕР
ЗЕМ

Ск. 21. — Утицајне сфере трговаца и вароши источне Србије

1. Непосредна зона. 2. Ставна зона. 3. Повремена зона. 4. Правни повремени
 трговатарије. 5. Зона повремени трговатарије према Књажевцу. 6. Зона ставне гра-
 менте трговатарије ка Нишу. 7. Области ставне трговатарије ка Нишу. 8. Правни повре-
 менне трговатарије ка Нишу. 9. Ваџи у планинама Мајданска. 10. Потони РТБ — а
 из Бора. 11. Радници у РТБ Бор. 12. Мањи центри на територији утицајне сфере
 13. Потони и продавнице невојинских предузећа. 14. Насеља везана за Зајечар
 преко привредног суда и финансијских установа. 15. Потони зајечарске индус-
 трије. 16. Продавнице и откупне станице индустрије. 17. Потони нишке индустрије. 18.
 Продавнице и откупне станице нишких предузећа. 19. Потони и продавнице
 нишке трговине. 20. Занатски потони нишких занатских предузећа. 21. Филијала
 нишке банке. 22. Продавнице књажевачких предузећа. 23. Потони пиротске ин-
 дустрије и трговине. 24. Филијала пиротске банке. 25. Насеља везана за окруж-
 ни привредни суд у Нишу.

на станица и др. Салаш као центар обухвата углавном насеља у северном делу општине Зајечар, нема сталан пијачни дан, али има вашар 1. септембра.

У оквиру непосредне зоне око Зајечара има још неколико мањих центара. Највећи је од њих Рготина где се налази индустрија, више трговина, пољопривредна задруга, пошта, осмогодишња школа а осим тога у овом значајном занатском центру се одржавају и вашари 7. јуна.

Индустријске центре са концентрацијом трговина чине и Лубница, Грљан и Вршка Чука, као и Звездан, који осим тога има и пољопривредну задругу, а у свима се налазе и осмогодишње школе. Мање центре земљорадничких задруга, где се налазе и трговинске радње, чине Мали Јасеновац, Мали Извор и Грлиште. Мали Извор има и вашар 1. септембра, док Вражогрнце, Велики Извор и Вратарница имају само нешто већу концентрацију трговина.

Сваке суботе и 7. септембра, кад је вашар, велики је прилив сеоског становништва на зајечарску пијацу. Концентрација трговинских предузећа и трговинских радњи у Зајечару као и њихова разноврсност привлачи и становнике борске, књажевачке, неготинске, бољевачке и др. ближних општина. Кроз своју привредно-судску и финансијску функцију Зајечар обједињује неколико општина Тимочке крајине, поред већ поменутих и општину Кладово и Мајданпек. На тај начин он није само обласни него и међуобласни центар.

Исти број насеља, али са далеко мањим бројем становника чини општину **Димитровград**. Овај град од 5.488 становника привлачи кроз своју општинску функцију 41 насеље и 10.877 становника. Овако мали број становника долази отуд што је ова погранична област истовремено и предео снажних миграционих кретања ка унутрашњости Србије. Међутим, сва насеља која гравитирају Димитровграду не налазе се у области источне Србије. Стога ће се овде поменути само она која се налазе северно од Нишаве, а то је укупно 19 села. Остали део општинског и гравитационог подручја Димитровграда лежи изван територије источне Србије. Димитровград је за северни, потпланински део своје општине готово једино средиште, мада извесна насеља имају неке функције (пошту, школу, здравствену станицу). Северни део општине Димитровград обухвата следећа насеља: Сенокос, Каменица, Бољев Дол, Горњи Криводо, Браћевци, Изатовци, Доњи Криводол, Влаковија, Гупеновићи, Смиловци, Височко Одоровце, Мојинци, Мазгош, Петрлаш, Протопопинци, Радејна, Брегавица, Паскашија и Бачево. Локално средиште са школом, поштом, здравственом станицом у северном делу је село Смиловци које је истовремено и знатан занатски центар. У овом делу сфере Димитровграда налазе се још два занатска центра: у Високом Одоровцу и Протопопинцима, док у Каменици постоји осмогодишња школа, али се ова насеља не могу сматрати правим локалним центрима. У јужном делу сфере Димитровграда налазе се још три центра Грнско Одоровце, Поганово и Доња Невља који као школски и здравствени центар и средиште поште окупљају око себе најближа села.

Повремена зона око Димитровграда није велика из два разлога. Прво што граница на истоку не омогућава да утицаји овог града продру даље на исток а с друге стране снажан и далеко развијенији град Пирот спречава такође снажније продирање његових утицаја према западу. Стога се утицаји овог града углавном пружају ка северу и југу од Нишаве а сама зона се пружа у облику ужег појаса дуж бугарске границе. Ипак се на димитровградској пијаци петком и на вашарима 21. септембра овде окупе становници пиротске, бабушничке и других ближих општина. Средишна улога Димитровграда заснива се осим ове привредне улоге и кроз његов просветно-културни значај за бугарску националну мањину која чини већину становништва града и околних села.

Бела Паланка са општинским подручјем од 47 насеља је следећа у овој групи насеља. И овде је насељеност веома слаба тако да ова на изглед бројна села у ствари имају мање становништва него 19 насеља општине Бољевац. Тако, иако је подручје упућено на Белу Паланку веома пространо, број становника који ка њој гравитира није велик. Тако 46 насеља има свега 15.553 становника, јер четвртина становништва општине живи у градском средишту. И код Беле Паланке део општине јужно од Нишаве не налази се у области источне Србије, тако да се у овој области налази само следећих 20 насеља: Градиште, Долац, Крупац, Горњи и Доњи Рињ, Врандол, Дражево, Витановац, Козја, Бабин Кал, Горња и Доња Глама, Моклиште, Букуровац, Дол, Љубатовци, Трешњенци, Клење, Сињац, Мирановац и Пајеж. Али у непосредној зони не налазе се сва ова насеља. Њу чине Горњи и Доњи Рињ, Дражево, Козја, Горња и Доња Глама, Букуровац, Дол, Трешњенци, Клење, Сињац, као и села Клисурса, Теловац, Крменица, Ореовац, Мокра, Ново Село и Мргудинац који су јужно од Нишаве, тј. укупно 18 насеља. Ова насеља непосредне зоне користе осмогодишњу школу у Белој Паланци, услуге здравствене станице, трговине и све друге услуге које овај град нуди. Као мањи центри у оквиру сталне зоне Беле Паланке северно од Нишаве су Мирановачка кула, Моклиште и Бабин Кал. Мирановачка кула има школу, здравствену станицу и центар је за суседна села Витановац и Пајеж који су уједно и највише удаљени од Паланке. Осмогодишње школе и амбуланте имају и Моклиште и Бабин Кал, а у првом насељу се 7. јула одржава и вашар. Школски центри и амбуланте јужно од Нишаве налазе се у Горњој Коритници, Црвеној Реци и Чифлику. Зона Црвене Реке захвата и један део насеља северно од Нишаве и то Крупац, Градиште, Долац и Врандол.

Иако је Бела Паланка општинско седиште са одређеним просветним, здравственим, привредним и другим функцијама, иако је њено тржиште петком и њени вашари 19. августа привлачни за становнике пиротске, бабушничке и других ближих и општинских подручја, ипак се она у целини налази са својом утицајном сфером у зони деловања Ниша. Мада један део оближњих сеоских насеља долази на рад у новоотворене радне организације Беле Паланке и то углавном насеља дуж савременог пута и пруге, ипак Ниш и за Белу

Паланку и за насеља око ње представља главно радно средиште. Стога Бела Паланка представља мањи, али ипак развијен центар између Ниша и Пирота, чија зона ипак подлеже утицајима јачег и развијенијег Ниша, чије су функције и развијеније и многобројније.

Интересантно је да **Ниш** као највећи и најразвијенији градски центар источне Србије има мање подручје општине него Пирот и Књажевац што би указивало да је и његова стална зона утицаја мања. Исто као што је зона Беле Паланке и Димитровграда Нишавом подељена на део у источној Србији и део ван ње, тако код Ниша Нишава одваја од општине са 66 села са 65.855 становника северни део који припада источној Србији. Општинско подручје је у пола мање него сам град, а на територији источне Србије се налази 35 села и нешто преко 30.000 становника. Међутим, непосредну зону деловања Ниша не чине само ова насеља из општине, јер радништво дају Нишу насеља дуж пруге према Пироту све до Беле Паланке, даље насеља дуж пруге према Зајечару све до Сврљига, а исто тако и насеља дуж пруге према Лесковцу све до Дољевца. Из свих насеља поред пруге и путева истог правца сваког дана креће војска радника око 16.000 у Ниш, јер у Нишу су дневне миграције радне снаге веома снажно изражене. Сталну зону Ниша северно од Нишаве сачињавају следећа насеља: Палиграце, Кравље, Веле Поље, Доња Трнава, Горња Трнава, Доња Топоница, Паљина, Церје, Горња Топоница, Берчинац, Лесковик, Мезграја, Вртиште, Трупале, Поповац, Чамурлија, Рујник Хум, Бреница, Горњи Комрен, Доњи Комрен, Медошевац, Каменица, Доњи и Горњи Матејевац, Кнез-Село, Јасеновик, Врело, Горња и Доња Врежина, Малча, Ореовац, Пасјача, Сићево, али не улазе сва у његову непосредну зону, јер нису сва ни тако добро повезана саобраћајницама нити пак имају добро организован саобраћај са Нишом. Због тога се на овој територији јављају мањи центри као што је Горњи Матејевац који има школу, пољопривредну задругу, већу концентрацију занатлија и ветеринарску станицу. Школу, задругу и већи број занатлија има још Трупале, школски центри и средишта задруге су Доња Трнава, Хум и Сићево, а са једном функцијом су школски центри Медошевац и Каменица, задружно седиште Велепоље, индустријско средиште Доњи Комрен, а медицински центри Горња Топоница и Кнез-Село. Јужно од Нишаве има неких 11 мањих центара, од којих је најзначајнија Нишка Бања као школски, здравствени, индустријски и занатски центар, док су остала насеља школски центри или средишта задруге (Чокот, Ново Село, Прва Кутина, Јелашница, Габровац, Доња Студена, Гаћин Хан, Међурово и Грамада, сем Островице, која је индустријско средиште). Међутим, нишка општина није једина територија која је стално везана за Ниш. Његова стална зона је далеко ширира и у њу улазе и општине Дољевац, Мрамор, Гаћин Хан, које су изван источне Србије, као и општине Бела Паланка, Сврљиг, Алексинац и Сокобања у источној Србији.

Повремена зона гравитације око Ниша још је ширира. Његове специјалистичке клинике, факултети, суботом пијаца, а вашари 27.

септембра посећују и насеља општине Књажевац, Зајечар, Прокупље, Лесковац, Пирот, Жигораба, Бабушница и Куршумлија. Значи иако општинско подручје релативно малено сразмерно његовој величини и значају Ниш снажно везује за себе много ширу зону. Ширина и пространство његове повремене зоне показују да је Ниш право међубласно средиште, јер, поред Понишавља и Јужног Поморавља, везује за себе Топлицу и добар део Тимочке долине.

Пирот је последње насеље у долини Нишаве чија је утицајна сфера Нишавом подељена на два дела. Општина Пирот са 73 насеља је друга по величини општина источне Србије, после Књажевца. Општина Пирот има 72 насеља и 39.987 становника (без града). Већи део насеља (43) лежи северно од Нишаве, али непосредна свакодневна градска зона, напротив, захвата већи део села јужно од Нишаве. Као непосредна зона гравитације овде је узета област одакле свакодневно долазе баци у осмогодишњу школу и радници на посао у индустријска предузећа Пирота поред осталих разноврсних веза које постоје између ових насеља и Пирота. Из предела северно и источно од Нишаве у ову зону улазе следећа насеља: Велико Село, Бериловац, Извор, Басара, Нишор, Добри Дол, Градашница, Темска Сопот, Чиниглавци, Крупац и Завој, свега 12 насеља. Остала насеља, до 32, колико их има у непосредној зони, леже изван источне Србије и ту спадају следећа села: Гњилан, Понор, Држина, Присјан, Камик, Царев Дел, Беровица, Велики Јовановац, Станичење, Петровац, В. и М. Суводол, Костур, Чифлик, Барје, Блато, Трњане, Војнеговац, Польска Ржања и Поганово.

Сталну зону чине сва насеља општине, јер Пирот је управно-судски, средње школски, здравствени, трговински и занатски центар свог општинског подручја. Зона повременог деловања Пирота видљива је нарочито пијачног дана суботом и у дане вашара 28. јуна и 9. септембра, када у Пирот долазе становници из насеља општине Бабушница, Димитровград, Бела Паланка и Књажевац мада насеља ових општина Пирот привлачи и као културно и здравствено средиште.

Пирот делује ван своје општине и на други начин. Како је његов привредни развој стално у успону пиротска индустрија, трговина па и друге привредне организације отварају своје погоне ван Пирота и тако шире своје утицаје и ван општине. Тако погон индустрије Тигар у Димитровграду, погон трговинског предузећа из Пирота у Бабушници, или погон грађевинског предузећа у Нишу показују да су привредни утицаји Пирота почели на још један начин да прелазе оквире његовог општинског подручја. Осим тога Пирот је за ширу област и финансијски центар, а исто тако и школски.

Но ма како да је пространа, или баш због тога, утицајна сфера Пирота има више мањих центара. У делу источне Србије северно од Нишаве главно локално средиште је село Темска где се налази осмогодишња школа, пољопривредна задруга, где је већа концентрација

занатлија и трговина. Ка Темској правитирају Засковци, Рудиње, Рагодеш, Куманово, Ореовица, Сопот и Топли До.

Крупац је, поред осмогодишње школе, и занатски центар и привлачи ова насеља: Велико Село, Велики и Мали Јовановац и Трњане, тј. углавном села јужно од Нишаве. Височка Ржана, исто тако школски и занатски центар, привлачи: Рсовце, Славињу, Дојкинце, Росомач, Јеловце и Брлог.

Велика Лукања, Церова и Црноклиште су само школски центри и то Церова за Мирковце, Шутрин, Орљу и Базовик, Велика Лукања за Гостушу, Белу Паклештицу, Малу Лукању и Покривреник, а Црноклиште за Станичење, Црвенчево, Осмаково и Враниште.

Јужно од Нишаве се налази мањи део општине, који је школом и свакодневном гравитацијом радника снажније везан за Пирот. Стога има свега 2 мања центра. Један је Суково, који, поред школе, пољопривредне задруге, представља индустријско и поштанско средиште, те привлачи већи број насеља и јужно и северно од Нишаве. Ка њему правитирају Влаче, Држина, Јалботина, Срећковац, Планиница, Обреновац, Чиниглавци, Михајловац, Градиште, Петровац и Војнеговац. Расница је други, искључиво школски центар, који привлачи Барје, Чифлик, Костур, Пасјачу и Сињу Главу.

Најзад, само као центри пољопривредне или земљорадничке задруге су два насеља Дојкници и Топли До, обадва планинска насеља у самом подножју Старе Планине.

Интересантно је да две општине које леже у подножју Старе планине имају највеће пространство: пиротска и књажевачка. Ова последња је са 86 насеља најбројнија општина у источној Србији. Утицајна сфера **Књажевца**, која поред општине, привлачи и насеља суседних општина, сокобањске и сврљишке, и на чијој територији постоји неколико мањих локалних центара, као што су Минићево, Кална, Подвис, Вина и више школских центара, засебно је већ обрађена (38). Овакво пространство књажевачке зоне, пре свега, условљено је конфигурацијом терена, која је ову котлину прилично изоловала од крајева у њеној околини и недостатком савремених путева, који су тек у изградњи.

ЗАКЉУЧАК

Саобраћајно најзначајније долине на Балкану, дунavsка, моравска и нишавска, које ограничавају источну Србију са севера, запада и југа, постале су још у римском периоду колевка градских насеља у облику утврђења са задатком да штите ове путеве. Ова утврђења су настала у низу и не много удаљена једна од других. Слично је било и са долином Тимока кроз коју је пролазио пут што је спајао Дунав са долином Нишаве. Централни део источне Србије, међутим, више планинског карактера и са много мање значајним путевима има много мање градова утврђења а и много су ређа. Ве-

зана су углавном за долине Млаве, Црне Реке, Шашке и Коритске реке, којима су такође водили римски путеви, а осим тога и у близини рударских средишта којих је тада било највише у сливу Црне реке и око Кучева. Градови утврђења са функцијом заштите путева, манастира или властелинскихседа јављају се и у средњем веку, често на месту старих римских, порушених у доба најезде Хуна или доцније, или на неком другом месту али опет везани за путеве чији је правац нешто промењен у односу на римски период. Турска најезда руши средњовековне градове, али се дуж дунавске, моравске и нишавске долине они брзо обнављају, мада добијају нешто другачију улогу, док се стара властелинска утврђења најчешће губе као и градови заштитници рудника који нестају заједно са престанком експлоатације руде. Под крај турске владавине, међутим, нека од ових насеља, за која се неко време изгубио траг, почињу опет да оживљавају, тако да се пред ослобођење од Турака налази на помен свих градских средишта источне Србије. Нека од њих су веома значајна насеља, као градови у долини Нишаве, Ниш и Пирот, и Кладово на Дунаву, док су друга тек села, као на пример Зајечар.

Ослобођењем од Турака почиње развој градских средишта у данашњем смислу, њихов напредак је у вези са географским положајем и привредним могућностима области у којој се налазе, док стара утврђења све мање делују и губе некадашњу улогу. Развој ових средишта почиње појавом управно-судске, трговинско-занатске и културно-просветне функције у њима, да се доцније, нарочито са развојем саобраћаја и појавом железнице крајем 19. и почетком 20. века, почињу да јављају и индустријска постројења, постају чворне тачке саобраћаја и добијају и значајне функције финансијских средишта. Под дејством различитих фактора и услова за напредак развој свих средишта није ишао сталном узлазном линијом. Нека су насеља таворила, нека опадала, док су друга снажније напредовала. Пре појаве железнице долином Мораве и Тимока нарочито је био снажан развој градских средишта у долини Дунава која су тада била значајни извозни центри за целу Србију. Напредовали су и градови у долини Нишаве, где је највећи значај одувек имао Ниш а за њим Пирот. Са појавом железнице значај дунавске пловидбе опада, јер сада постоје и друге могућности за извоз тако да варошице на Дунаву остају махом само локална средишта. Међутим, расте значај градова у долини Тимока и Млаве где се подижу железничке пруге што утиче на њихов напредак. Откривање и експлоатација нових рудника, или пак обнављање рада старих знатно утиче на напредак градских насеља источне Србије, посебно Књажевца, Зајечара, Бора и Мајданпека. Но, и поред услова за веома снажан индустријски развој, гранични положај ових насеља, посебно Књажевца и Зајечара, успорава њихов нагли и јачи индустријски развој. Тако сем Ниша; и донекле Пирота и Зајечара, сва остала насеља остају малих димензија, испод 10.000 становника.

Тежња ка електрификацији и индустријализацији, као и тежња да се изграде и модернизују саобраћајнице којих, нарочито у источ-

ној Србији, није било довољно, доводи после другог светског рата до концентрације друштвених и привредних добара у насељима општинским односно средским центрима, где се све снажније почињу развијати трговина, занати, индустрија као и непривредне делатности. Код свих средишта је веома снажан прилив становништва, а изградња нових пруга и путева делује на развој њихових функција као и на промене у облику и изгледу самих насеља. Градови источне Србије, сем ових општих утицаја карактеристичних за нашу земљу, подлежу и једној посебној врсти утицаја. Први је и несумњиво веома значајан фактор реконструкција и проширење рударско-топионичарског басена Бор, чији се утицаји осећају снажно не само на развој града Бора него и Мајданпека, Прахова, односно Неготина, где су његови нови погони, па чак и оближњег Зајечара, Северни део пак подлеже веома снажном утицају новоподигнуте бране на Бердапу, где су нека насеља измештена на нове положаје, као Милановац и Текија, а друга добила снажан подстрек за развој индустрије као Кладово. Снажни развој индустрије у Нишу, као и његов општи функционални напредак одражава се и на развој осталих градских средишта у његовој ближој и даљој околини.

Данас већина градских средишта напредује, сем Брзе Паланке и Жагубице, које се налазе у некој врсти привремене стагнације. Но ипак димензије ових средишта су мале те једино велико градско насеље ове области за сад је још увек Ниш. Три града су средње величине, Пирот, Зајечар и Бор, са око 30.000 становника и два са нешто преко 10.000 становника.. Књажевац и Неготин, док су остала насеља варошице већих димензија углавном испод 10.000 становника.

Развој разноврсних функција утицао је да се полифункционалност јави код већине градских средишта сем код Мајданпека чисто, индустријског, Деспотовца претежно терцијарног и Жагубице и Брзе Паланке изразито аграрних средишта. Опадање пољопривредног становништва и аграрне функције насеља присутно је код свих средишта, мада се ова функција код многих и даље одржава у комбинацији са другим посебно индустријском, трговинско-занатском и терцијарном.

Све се то одразило на њихов спољни облик који се изменио под утицајем индустрије, снажног развоја саобраћаја и огледа се у стварању индустријских зона, делова градске територије намењених саобраћају и издвајању стамбених делова града од зона намењених другим делатностима. Тако се од једноставног градског организма са традиционалном трговинско-занатском чаршијом, градска средишта источне Србије све више мењају у сложене градске организме са посебно издвојеним зонама.

Захваљујући свом значају, свако градско средиште је створило око себе већу или мању сферу утицаја. Најмање зоне утицаја имају насеља у средњем планинском делу источне Србије (Бор, Мајданпек, Жагубица и Бољевац), где је најмања насељеност и мали број насеља као и због дугогодишње саобраћајне изолованости ових насеља,

због чега је уследила и привредна и функционална неразвијеност. Последњих година, међутим, код ових насеља је дошло до наглог развоја из рударских у опште функционална средишта, саобраћајне прилике су се измениле тако да су и утицаји Мајданпека, а нарочито Бора, почели да прелазе оквире њихових општина.

Величина утицајних сфера насеља расте и по броју насеља и по броју становника од севера према југу, тако да, поред Књажевца, највећи број насеља привлаче градови у долини Нишаве, који представљају средишта не само за источну него и за југоисточну Србију.

Разбијеност рељефа на котлине и сливове који чине засебне целине учинила је да се у источној Србији није створило једно јединствено средиште ове простране области. Напротив, овде се осећају снажни утицаји два велика међубласна средишта који се налазе на периферији ове области, а то су утицаји Ниша и Пожареваца. Под утицај Ниша, који је по свом кључном положају центар југоисточне Србије, долазе насеља источне Србије све до општина Сокобање и Књажевца, а неки утицаји продиру и даље. Пожаревац на западу, чији утицаји продиру долинама Млаве и Пека, центар је такозване браничевске заједнице комуна, која у ствари представља некадашњи пожаревачки округ.

Североисточни део источне Србије, или, боље речено, област у сливу Тимока нема тако јединствено средиште. То су међусобно поделила три средишта ове области. Стари градови културни и привредни центри Неготин и Зајечар и данас врше улогу таквих центара, мада је Зајечар измакао нешто испред Неготина, а Бор као највећи индустријски гигант овог дела Србије представља значајан радни центар који кроз привлачење радника и изградњу нових погона широм области чини од овог дела Србије једну радну целину. То обједињавање се види и кроз настојање да изгради и стручњаке за ову специјалну делатност на чему делује и рударски факултет у граду.

Сем Ниша, који је велико међубласно средиште, већину средишта источне Србије представљају обласна средишта, мањих и већих области, на које је источна Србија конфигурацијом терена издељена. Величина њихових сфера утицаја зависи од величине котлине или области чији је центар неко насеље, мада се за градове дуж бугарске границе може рећи да им је граница вештачки омела продирање утицаја на исток.

Мада већина насеља делује снажно на свом подручју ипак се јавља преплитање утицаја између појединих центара и долази до стварања тзв. прелазних зона утицаја. Ове прелазне зоне су нарочито снажно изражене у долини Тимока, мање у долини Млаве а посебно изразито у долини Нишаве где се налазе већи центри и где боља повезаност насеља, међусобна и са центрима, омогућује одлазак становништва у више праваца. У планинском центру источне Србије, међутим, ово преплитање је сасвим слабо или га готово и нема. Тако везе између деспотовачке и бољевачке општине готово да и не постоје, као ни везе између Жагубице и Мајданпека и Кучева, јер нема

добрих путева који би те везе олакшавали. Једино између Бора и Жагубице, где је изграђен нов савремени пут преко Црног врха долази до преплитања, наравно у корист Бора, који одавде почиње да одвлачи радну снагу.

Појава мањих центара на територији сталних зона гравитације у последње време је све очигледнија, нарочито што се урбанизацијом села све више почињу развијати као мањи школски и здравствени центри, јер се ове службе померају из општинских средишта ближе становништву, а слично је и са трговином. Тако се број малих локалних центара стално повећава и то упоредо са порастом територије утицајне сфере неког насеља и његовог привредног и функционалног развоја.

Изградњом нових путева који ће јаче повезати Ниш са Тимочком крајином, поред пута и пруге према Бору, преко Мајданпека, који су ову област приближили и Београду, може доћи до померања односно до ширења утицаја једних, а опадање утицаја других насеља.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Мирослава Мирковић*: Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији, Археолошко друштво Југославије, Београд, 1968. г.
2. *Милутин и Драга Гарашанин*: Археолошка налазишта у Србији, Београд, 1961. г.
3. *Ј. Ердељановић и Р. Николић*: Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба, Београд, 1899. г.
4. *К. Н. Костић*: Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку, Београд, 1899. г.
5. *С. Јиреček*: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag, 1877.
6. *Kanitz F.*: Römerstudien.
7. *Kanitz F.*: Serbien Land und Bevölkerung.
8. *Ст. Новаковић*: Земљиште радње Немањине, Годишњица Николе Чушића, VIII, Год. I, Београд, 1877. г.
9. *Р. Matković*: Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Rad С, CV, CXII, CXVI, CXXXVI, LVI, LXXI, LXXXI CXXIV.
10. *Ст. Новаковић*: Град Вишеслав и Видинска област, Годишњица Николе Чушића, књ. V, Београд, 1883. г.
11. *Др Милисав Луговац*: Слив Млаве, САН, Зборник радова књ. XI, Географски институт, књ. 9, Београд, 1954. г.
12. *Ст. Вујадиновић*: Привредно-географске и саобраћајне одлике слива Пека, САН, Зборник радова књ. XXXII, Географски институт књ. 6, Београд, 1953. г.
13. *Ст. Вујадиновић*: Насеља у сливу Пека, Посебно издање Српског географског друштва св. 27, Београд, 1949. г.
14. *А. Дероко*: Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Просвета, Београд, 1959. г.
15. *А. Дероко*: Средњевековни градови на Дунаву, Београд, 1964. г.
16. *Др Ј. Суботић*: Споменицы повељстни, Диплома кнез Лазар 1381 год. манастиру Раваницы дана, Летопис Матице српске год. XXI књ. 79 част IV, Београд.
17. *М. Костић*: Коритница, антропогеографска испитивања, Српски етнографски зборник књ. LXVII, САН, Београд, 1954. г.
18. *А. Дероко*: Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, САН, Београд, 1953. г.
19. *М. Костић*: Белопаланачка котлина, друштвено-географска проучавања, Географски институт „Јован Цвијић”, Посебна издања, књ. 23, Београд, 1970. г.
20. *Ј. Бирић*: Географија Пирота, аспект примењене географије I, Пирот, 1965. г.
21. *М. Костић*: Сврљишка (Нишевачка) Бањица, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 23, Београд, 1970. г.
22. *М. Луговац*: Неготинска Крајина и Кључ, САН, Зборник радова, књ. LXII, Географски институт, књ. 15, Београд, 1959. г.

23. *Бертрандон де ла Брокијер*: Путовања преко мора, Библиотека историјског друштва Србије, Београд, 1959. г.
24. *М. Костић*: Сврљиг, Прилог историјско-географском познавању порекла и функционалне генезе, Гласник СГД, св. 1, бр. 2, 1970. г., Београд.
25. *Ст. Новаковић*: Хаши-Калфа или Батиб Челебија — турски географ XVII века о Балканском полуострву, СКА Споменик XVIII, Београд, 1892. г.
26. *Константин Ј. Јиречек*: Рударство и рудари Србије и Босне у средњем веку, Београд, 1940. г.
27. *Евлија Челебија*: Путопис-одломци о југословенским земљама, I и II књ., превео Хазим Шабановић, Светлост, Садајево, 1957. г.
28. *К. Јиречек*: Историја Срба, св. II.
29. *Тихомир Станојевић*: Неготин и Крајина од првих трагова до 1885. г., Неготин, 1972. г.
30. *Коста Јовановић*: Неготинска Крајина и Кључ, Насеља и порекла становништва, књ. 29, Београд, 1940. г.
31. *Јован Томић*: Нови град — Кладово — Фетислам, Глас СКА LXX, Београд.
32. *Д. Пантелић*: Попис пограничних нахија Србије после пожаревачког мира, СКА Споменик XCVI, други разред, 75, Београд, 1948. г.
33. *Душан Ј. Поповић*: Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718—1739), Београд, 1950. г.
34. *Д. Пантелић*: Војногеографски описи Србије пред Кочину крајину од 1783—1784. године, СКА Споменик LXXXII, I разред, 64, Београд, 1936. г.
35. *Рад. М. Грујић*: Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718—1739), СКА Споменик LII, други разред 44, Београд, 1914. г.
36. *Гаврило Витковић*: Извештаји Максима Радковића — ексарха београдске митрополије, Гласник СУД, књ. 56, Београд, 1884. г.
37. *Др Душанка Бојанић-Лукач*: Неготинска крајина у време турске владавине на основу извора из XV и XVI века.
38. *О. Савић*: Књажевац, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 24, Београд, 1972. г.
39. *М. Динић*: Браничево у средњем веку, Пожаревац, 1958. г.
40. *Василије Симић*: Историјски развој нашег рударства, Београд, 1951. г.
41. Бор и околина, прошлост и традиционална култура, Бор, 1973. г.
  - а. *Олга Зиројевић*: Средњи век и период турске владавине,
  - б. *Даница Милић*: Од првог српског устанка до краја првог светског рата,
  - в. *Владимир Кондић*: Римљани на подручју Бора и у његовом суседству,
  - г. *Смиљана Буровић*: Привредни развитак,
  - д. *Мирослав Драшкић*: Насеља, порекло становништва и етнички процеси.
42. *М. Божић*: Старе српске биографије, I, СКЗ, књ. 80, Београд, 1924. г.
43. Одаомци из историје Београда, Годишњица Николе Чупића XXV, Београд, 1886. г.
44. *Н. Вучо*: Привредна историја Југославије, I, Београд, 1947. г.
45. *Ст. Новаковић*: Путничке белешке о балканском полуострву, XVII и XVIII Чупићева Годишњица XVIII, Београд, 1897. г.
46. *Стојан Ј. Младеновић*: Постанак Неготина и његово име; Развитак, часопис за друштвена и културна питања, бр. 1, новембар 1957. г., Зајечар—Неготин.
47. *М. Петровић*: Финансије и установе обновљене Србије, Београд, I — 1901, II — 1898. и III — 1899. г.
48. *Ото Дубислав Пирх*: Путовање по Србији у години 1829, Београд, 1899. г.
49. *Јоаким Вујић*: Путешествије по Србији, прва књига, СКЗ бр. 66, Београд.
50. *Алекса Ивић*: По Србији кнеза Милоша, СКА Споменик LXXIV, други разред, 57, Београд, 1933. г.

51. *Вук Стефановић Караџић*: Даница за 1826—1827, 1828, 1829. и 1834. г., Београд, 1969. г.
52. *Др А. П. Ивановић*: Описаніе окружја крайнског — Гласник друштва, србске словесности, свеска V, Београд, 1853. г.
53. *И. Пчелар*: Окружје крайнско, Гласник друштва србске словесности, свеска IX, Београд, 1857. г.
54. *Вук Стефановић Караџић*: Српски речник, Београд, 1935. г.
55. *Ст. Мачај*: Граба за топографију округа књажевачког, Гласник србског ученог друштва, књ. II, свеска XIX старог реда, Београд.
56. *М. Б. Милићевић*: Кнежевина Србија, Београд, 1876. г.
57. *Коста Поповић*: Пут лицејских питомаца по Србији године 1863. Београд, 1867. г.
58. *Мил. А. Костић*: Књажевац и стари књажевачки округ у прошлости и садашњости, Београд, 1933. г.
59. *Т. Борђевић*: Архиска граба за занате и еснафе: СКА Српски етнографски зборник, књ. 33, друго одељење: Живот и обичаји народни, књ. 15, Београд, 1925. г.
60. *Ст. Мачај*: Црноречки округ, Гласник СУД, књ. 73, Београд, 1892.
61. *В. Карић*: Србија — опис земље, народа и државе, Београд, 1888. г.
62. *М. Б. Милићевић*: Краљевина Србије — нови крајеви, Београд, 1884.
63. *Душан Наумовић*: Саобраћај у Тимочној крајини, Споменица стогодишњице ослобођења Тимочке крајине 1833—1933.
64. *Проф. арх. Бланислав Којић*: Варошице у Србији XIX в, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1970. г.
65. *Ант. Лазић*: Природа и привредни развитак Хомоља, Гласник географског друштва, св. XXVI, Београд, 1940. г.
66. *Ант. Лазић*: Економски центри Хомоља и Звижда, Гласник географског друштва, св. XIV, Београд, 1928. г.
67. *М. Костић*: Нишка котлина — студија друштвено-географског развоја, Зборник географског института „Јован Цвијић”, књ. 21, Београд, 1967. г.
68. *Ј. Цвијић*: Балканско полуострво и јужнословенске земље, I, Београд, 1922.
69. *Dragomir Arnautovitch*: Histoire des Chemins de fer yougoslaves 1825—1937, Paris, 1937. г.
70. Производне снаге НР Србије, Економски институт НР Србије, Београд, 1953. г.
71. Министарство народне привреде статистичко одељење — Прилози за статистику Краљевине Србије, Статистика панађура у Краљевини Србији за период од 1889—1893, Београд, 1897. г.
72. *Мил. Савић*: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VIII део, Сарајево, 1930. г.
73. *М. Станојевић*: Зајечар у прошлости и садашњости, Зборник прилога за познавање Тимочке крајине, књ. I, Београд, 1920. г.
74. *К. Н. Костић*: Пирот, Гласник српског географског друштва, Год. 6, св. 1, Београд, 1912. г.
75. Стање новчаних завода у Србији на дан 31. XII 1924. г.
76. *Крста Стојковић*: Из развоја банкарства и индустрије у Зајечару, Тимочка крајина, часопис за друштвена и културна питања бр. 1, Зајечар, 1952. г.
77. Фонд удружења индустријалаца моравске бановине УНИ год. 1919, 1921, 1924, 1927. и 1933. бр. 1—382.
78. *Др Никола Ј. Вучо*: Распадање еснафа у Србији, књ. I, Београд, 1954. г., САН, Посебна издања, књ. ССXXII, књ. I, Београд, 1954. г.
79. *Т. Борђевић*: Економија и еволуција насеља, Гласник СГД, Год. I, март 1919, св. II, Београд, 1912. г.

80. *Јерemiја Живановић*: Из просветне хронике Тимочке крајине, Споменица стогодишњице ослобођења Тимочке крајине 1833—1933, Београд, 1933. г.
81. *Д. Вогелник*: Урбанизација као одраз привредног развоја ФНРЈ, Економска библиотека 13, Београд, 1961. г.
82. Први резултати пописа становништва и станова 1971. г., Саопштења 75 СРС, Републички завод за статистику, Београд, мај 1971.
83. *М. Маџура*: Становништво и радна снага као чиниоци привредног развоја Југославије, Економска библиотека 7, Београд, 1958. г.
84. *Маринко Станојевић*: Тимок, Насеља и порекло становништва, књ. 29, Београд, 1940. г.
85. *Б. Симоновић*: Сеоске варошице — Центри заједнице села у Србији, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1970. г.
86. *К. Костић*: Стара српска трговина и индустрија, Издање Илије Коларца 102, Београд, 1904. г.
87. *М. Радовановић*: Неке етничке и друштвене карактеристике сеоских насеља у Кључу 1834. г., Развитак 3—4, Зајечар, 1968. г.
88. *Богдан Николов*: Хронологија — на поважни събития в димитровградско 1433—1961, Ниш, 1963. г.
89. *Живота С. Радосављевић*: Болевац, географско-привредне карактеристике, Ниш, 1957. г.
90. *Живота С. Радосављевић*: Зајечар, географско-привредне карактеристике Зајечар, 1956. г.
91. *М. Луговац*: Рудник и насеље Бор, Гласник СГД, св. XXXIII, бр. 1, Београд, 1953. г.
92. *О. Савић*: Градови Србије, Енциклопедија Југославије.
93. *Др В. Бурић*: Промене у насељима ФНР Југославије, САН, Српски етнографски зборник, књ. LXXIV, Београд, 1960, Насеља, књ. 36.
94. *Б. Максимовић*: Урбанизам у Србији — основна испитивања и документација, Београд, 1938. г.
95. *Др Коста Тодоровић*: Здравствени напредак Тимочке крајине, Споменица стогодишњице ослобођења Тимочке крајине 1833—1933, Београд, 1933. г.
96. *Т. Борђевић*: Из Србије кнеза Милоша, Културне прилике од 1815. до 1839. године, Београд, 1922. г.
97. *Е. Ј. Цветић*: Становништво Цариброда, Гласник географског друштва, св. XIV, Београд, 1928. г.
98. *Бранислав Којић*: Систематизација насеља у Србији, САНУ, Глас CCLXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 13, Београд, 1966. г.
99. *Бранислав Којић*: Систематизација насеља Србије, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Посебна издања, март 1973, Београд.

R É S U M É

Olga Savić

VILLES ET CENTRES DE MOINDRE IMPORTANCE DANS LA SERBIE DE L'EST

Les vallées fluviales les plus importantes du point de vue des communications dans les Balkans, celles du Danube, de la Morava et de la Nišava, qui bornent la Serbie de l'Est du nord, de l'ouest et du sud, sont devenues, dans la période de la domination romaine déjà, le berceau des premières agglomérations urbaines, le plus souvent des villes fortifiées dont la tâche consistait à garder ces routes. La situation est analogue avec la vallée du Timok par laquelle passait la route qui reliait le Danube avec la vallée de la Nišava. La partie centrale montagneuse de la Serbie de l'Est, aux routes d'une importance secondaire, avait aussi moins de villes fortifiées et elles étaient beaucoup plus rares. Elles étaient situées généralement dans les vallées de la Mlava, de la Crna Reka, du Pek, de la Porečka reka, de la Saška de Koritska reka, à travers lesquelles passaient aussi des routes romaines, ainsi qu'autour des gisements de minerais qui étaient les plus nombreux dans le bassin de la Crna Reka et autour de Kučevo. Les Huns ont démoli ces villes fortifiées, mais elles furent généralement restaurées au Moyen âge et servaient de protection des routes, des monastères, des mines et des propriétés des seigneurs féodaux. Elles furent de nouveau détruites au temps de l'invasion turque. Les routes situées le long des voies de communications principales (les vallées de la Nišava et du Danube) ont été vite reconstruites, tandis que les autres disparaissent pendant un certain temps, mais vers la fin de la domination turque, la plupart de ces localités sont mentionnées de nouveau, bien que leur importance fût très différente.

Après la libération du pays de la domination turque, il commence le développement des villes de type actuel et leur progrès était lié à la situation géographique et aux possibilités économiques de la région dans laquelle elles se trouvaient. Leur évolution a été inaugurée le plus souvent par l'apparition des fonctions administrative-judiciaire, commerciale-artisanale et culturelle-d'instruction. Plus tard, surtout avec le développement des communications et l'apparition des chemins de fer vers la fin du 19e et au commencement du 20e siècle commencent à être établies les installations industrielles, les villes deviennent points de jonction du trafic et assument l'importance des centres de finances. Sous l'influence de différents facteurs, certaines localités végétaient, certaines autres s'étiolaient et les troisièmes se développaient puissamment. Avant la construction de la ligne ferroviaire dans les vallées de la Morava et du Timok, les villes danubiennes étaient centres d'exportation de toute la Serbie et elles se développaient fortement, ainsi que les villes situées dans la vallée de la Nišava, par laquelle passait la route de Constantinople de grande importance (surtout Niš et Pirot). Avec l'apparition du chemin de fer, la vallée de la Nišava ne perdit rien de son importance et les villes dans celle-ci continuent à se développer. Les villes au bord du Danube, pourtant, deviennent centres locaux, car l'exportation abandonne à présent la voie du Danube et prend d'autres directions, surtout vers Salonique. La construction des lignes ferroviaires à travers les vallées du Timok et de la Mlava influe sur le progrès des centres urbains dans ces vallées, de même que le commencement de l'exploitation de nouvelles mines et la reprise des travaux

dans les mines anciennes agit considérablement sur le progrès des agglomérations urbaines dans la vallée du Timok de Zaječar et de Knjaževac. Le développement plus puissant de l'industrie dans ces deux villes a été entravé uniquement par la proximité de la frontière. A cause de cela, les villes de la Serbie de l'Est diffèrent déjà considérablement l'une des autres non seulement par leur importance, mais aussi par le nombre de leurs habitants, bien que toutes ces localités, à l'exception de Niš et, dans une certaine mesure, aussi de Pirot et de Zaječar, restent de petites dimensions, avec la population au-dessous de 10.000 habitants.

La tendance vers l'industrialisation et l'électrification et les efforts faits en vue de construire et de moderniser les voies de communications qui, dans la Serbie de l'Est n'étaient pas suffisantes, ont donné lieu, après la deuxième guerre mondiale, à la concentration des biens sociaux et économiques dans les localités — centres d'arrondissements ou aujourd'hui de communes. Dans ces centres se développent puissamment le commerce, les métiers, l'industrie, ainsi que les activités non-économiques. Dans toutes ces agglomérations affluent les nouveaux habitants et la construction de nouvelles routes et de lignes de chemin de fer agit sur le développement de leurs fonctions ainsi que sur les changements de la forme et de l'aspect des localités mêmes. Trois facteurs, spécialement puissants, ont influé sur le développement moderne des villes et des centres de moindre importance de la Serbie de l'Est. Dans la partie septentrionale, c'est la construction de la centrale hydroélectrique sur le Danube. Elle influe sur le déplacement de certaines localités sur les emplacements nouveaux (Milanovac, Tekija), ensuite sur le changement des fonctions, à savoir: non seulement sur la disparition des fonctions antérieures, liées au transport sur le Danube, mais aussi sur l'encouragement du développement de nouvelles fonctions, particulièrement de la fonction industrielle (Kladovo). La partie centrale de la Serbie de l'Est est sujette aux influences puissantes du développement et de l'expansion du bassin minier et des fonderies de Bor. A cause de cela, tout d'abord Bor lui-même a été changé, s'étant transformé en une agglomération entièrement nouvelle par son aspect aussi bien que par ses fonctions, ensuite Majdanpek et Prahovo où se trouvent les nouvelles exploitations du bassin et, finalement, les vieilles villes de Zaječar et de Negotin. La partie méridionale de la Serbie de l'Est se développe sous l'influence de Niš, centre industriel et polyfonctionnel important qui est aujourd'hui la ville la plus peuplée de la région, avec plus de 100.000 habitants.

La plupart des centres urbains de la Serbie de l'Est prospèrent aujourd'hui à l'exception de la Brza Palanka et de Žagubica qui sont temporairement en stagnation. Pourtant, les centres urbains sont toujours encore de dimensions insignifiantes. L'unique grande agglomération est Niš. Suivent ensuite Pirot, Zaječar et Bor avec 30.000 habitants chacun et après ceux-ci sont Knjaževac et Negotin avec un peu plus de 10.000 habitants. Toutes les autres localités ont une population qui ne dépasse 10.000 habitants.

Le développement des fonctions diverses a fait que la plupart de ces localités sont aujourd'hui centres polyfonctionnels. Une exception sont Majdanpek, d'un caractère industriel marqué, Despotovac — pour la plupart centre des activités tertiaires ainsi que Žagubica et Brza Palanka, dans lesquelles l'agriculture est encore l'occupation dominante. Autrement, le décroissement de la population agricole et de la fonction agraire est présent dans toutes ces agglomérations, bien que cette fonction continue à exister en combinaison avec les autres fonctions, particulièrement la fonction industrielle, commerciale-artisanale et celle des activités tertiaires.

Tous ces changements se sont répercutés sur l'aspect extérieur et la forme des agglomérations urbaines qui ont été considérablement modifiées sous l'influence du développement de l'industrie et de la construction de nouvelles voies de communications. Des zones industrielles apparaissent dans les agglomérations, les parties du territoire urbain, destinées spécialement au trafic, assument des caractéristiques déterminées et les zones d'habitation se distinguent des zones destinées aux activités déterminées. De cette façon, des organismes urbains à structure simple, avec la **čaršija** (marché) traditionnelle commerciale et artisanale,

les centres urbains de la Serbie de l'Est se transforment de plus en plus en organismes urbains complexes à zones spécialement distinguées d'après leurs fonctions et à territoire urbain agrandi.

Chaque centre urbain a créé autour de lui une sphère d'influence plus ou moins grande. Les localités dans la partie centrale, montagneuse de la Serbie de l'Est (Bor, Majdanpek, Žagubica et Boljevac), où la densité de population est la plus petite, les habitats sont peu nombreux et les voies de communications n'ont été construites que tout récemment, ont des zones d'influence les plus petites. Ces dernières années, ces localités aussi se développent rapidement des centres miniers en centres de fonctions générales, de sorte que leurs influences, particulièrement celles de Bor et de Majdanpek, s'étendent de plus en plus. Les étendues des sphères d'influence, d'ailleurs, augmentent du nord vers le sud, de sorte que les plus grandes étendues ont des sphères d'influence de Knjaževac et des villes situées dans la vallée de la Nišava, qui se développent aussi comme centres économiques et culturels pour la Serbie du Sud également.

Au caractère brisé du relief est dû le fait qu'aucun centre unique ne s'est formé pour cette vaste région. On sent ici les influences puissantes de deux grands centres interrégionaux: de Niš, qui est centre-clef de la Serbie du Sud-est et dont les influences pénètrent au nord jusqu'aux territoires des communes de Knjaževac et de Sokobanja, et de Požarevac, à l'ouest, qui est le centre le plus important de la communauté de communes dite de Braničevo et dont les influences sont ressenties à l'est jusqu'à Kučevo. La région située dans le bassin du Timok n'a pas de tel centre unique, car toutes les fonctions sont réparties entre trois centres, à savoir: Negotin, Zaječar et Bor. Les deux premiers sont d'anciens centres économique et culturels de la région de Krajina et du bassin du Timok, tandis que Bor l'est devenu grâce à sa qualité du plus grand colosse industriel.

Niš est l'unique centre interrégional, tandis que les autres villes sont des centres régionaux des ensembles naturels plus ou moins grands en lesquels est divisée la Serbie de l'Est. L'étendue de leur sphère d'influence dépend pour la plupart des dimensions du bassin dans lequel elles sont situées, bien qu'aux villes le long de la frontière bulgare l'action dans ce sens est rendu artificiellement impossible.

Par l'entrelacement des influences des centres particuliers sont créés des zones dites de transition qui sont exprimées d'une façon particulièrement puissante dans les vallées du Timok et de la Nišava, à cause de la proximité et d'une meilleure connexion entre les localités. Dans la partie montagneuse, cet entrelacement est tout à fait faible.

L'apparition des centres de moindre importance sur le territoire des zones d'influences est de plus en plus marquée, car ils se développent de plus en plus aussi comme centres d'institutions sanitaires et d'instruction et en même temps aussi comme centres du commerce et des métiers. Le nombre de ces centres augmente parallèlement avec l'étendue du territoire dans lequel la localité agit ainsi qu'en fonction de leur développement économique et fonctionnel.

L'achèvement de nouvelles routes et la construction des routes projetés qui établiront des liens plus solides entre Niš et la vallée du Timok, ainsi qu'entre la région entière et Belgrade peuvent avoir pour conséquence le déplacement des limites des zones d'influence c. à d. l'extension de l'influence des uns et la diminution de l'influence des autres.

